

શ્રી રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ જન્મ શતાબ્દી અંબાલાલ સંપુટ-૨

સંસ્કાર અંબાલાલ

એસ. એન. એલ. મું. ૧૯૭૧

હીરાની ચમક

રમણુલાલ વ. દેસાઈ

આર. આર. શેઠની કંપની

પુસ્તક પ્રકાશક અને વિદેતા

નુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

શ્રી રમણુલાલ વ. દેસાઈનાં પુસ્તકો

* સંપુટ-૧

નવલકથાઓ

જયંત * શિરીષ * કોકિલા * હૃદયનાય * સનેહચક્ર * દિવ્યચક્ર *
પૂર્ણિમા * ભારેલો અગ્નિ * આમલકમી ૧ થી ૪ * બંસરી * પત્રલાલસા
* ડગ * શોભના * ક્ષિતિજ * ભાગ્યચક્ર * હૃદયવિભૂતિ * ધ્યાનર
* પહાડનાં પુષ્પો * ઝંઝાવાત * પ્રલય * કાલભોજ * સૌંદર્યન્યાસ
* શૌર્યતપણ * ખાલાતેગણ * સનેહસૃષ્ટિ * રાત્રી પૌલોમી * ત્રિશંકુ
* આંખ અને અંજન

* સંપુટ-૨

નવલિકાસંગ્રહો

આકળ * પંકજ * રસબિંદુ * કાંચન અને ગેરુ * દીવતી * સતી અને સ્વગ
* ધનકતાં હૈયાં * હીરાની ચમક

* સંપુટ-૩

શાલ્યસંગ્રહો

નિહારિકા * રમણાં

નાટ્યસંગ્રહો

શંકિત હૃદય * પરી અને રાજકુમાર * અંજની * તપ અને રૂપ * પુષ્પોની
સૃષ્ટિમાં * ઉશ્કેરાયેલો આત્મા * કવિદર્શન * પૂર્ણિમા * બેગુ બહાવરો
* વિદેહી * સંયુક્તા

* સંપુટ-૪

પ્રકીર્ણ

છવન અને સાહિત્ય ૧-૨ * સુવર્ણરજ * આમોત્સવ * ગઈકાલ *
મધ્યાહ્નનાં મૃગજળ * તેજચિત્રો * અભિનંદન-ગ્રંથ * ઊર્મિ અને વિચાર
* ગુલાબ અને કંટક * અપ્સરા ૧ થી ૫ * રશિયા અને માનવશાંતિ *
ગુજરાતનું ઘડતર * સાહિત્ય અને ચિંતન * ભારતીય સંસ્કૃતિ * માનવ-
સૌરભ * કલાભાવના * શિક્ષણ અને સંસ્કાર * ઊર્મિના દીવડા

ચિંતનમાળા

મહાત્મા ગાંધી * ન્હાનાલાલ-કલાપી * માનવી - પશુની દૃષ્ટિએ અને
આત્મનિરીક્ષણ * ભારતીય કલા - સાહિત્ય - સંગીત * સમાજ અને
ગણિકા * અંગત - હું કેમ કેમ થયો ?

ઁક્રી સાથે પિતા અને પુત્રના મિત્ર થવાની
કલા સાધ્ય કરનાર સરસ ગોષ્ટિકાર

ઉમાશંકર જ્ઞેશીને

અક્ષયકુમાર રૂ દેસાઈ

DESAI, Ramanlal V.
HIRANI CHAMAK, Short Stories
R. R. Sheth & Co., Bombay-Ahmedabad
1932
891-47301

© ડૉ. અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈ

શ્રી ર. વ. દેસાઈ જન્મ શતાબ્દી આવૃત્તિ-મે, ૧૯૬૨

મૂલ્ય રૂ. ૪૦-૦૦

પ્રકાશક

ભગતભાઈ ભુરાલાલ શેઠ,
આર. આર. શેઠની કંપની
મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨ * અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

મુદ્રક

મવીણ મિન્ટરી
ભગતવાડી,
સાનગઢ ૩૬૪ ૨૫૦

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

‘હીરાની ચમક’ મુ. ભાઈસાહેબનો પંદર ટૂંકી વાર્તાઓનો નવો વાર્તાસંગ્રહ. જુદાં જુદાં માસિકો અને દીપોત્સવી અંકોમાં આ વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે; હવે તે ગ્રંથસ્થ થઈ પ્રકાશન પામે છે.

“ઝાકળ”, “પંકજ”, “રસબિંદુ”, “કાંચન અને ગેરુ”, “દીવડી”, “ભાગ્યચક્ર”, “સતી અને સ્વર્ગ” તથા “ધબકતાં હેયાં” દ્વારા વિસ્તરેલું એમનું ટૂંકી વાર્તાઓનું સર્જન “હીરાની ચમક” સુધી ફેલાઈ સમાપ્ત થાય છે. હજી એમની કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓ જડતી નથી; પરંતુ આ કલાક્ષેત્રમાં મુ. ભાઈસાહેબનું સર્જન આ ગ્રંથથી સમાપ્ત થાય છે એમ કહીએ તો ચાલે.

લગભગ દોઢસોથી ઉપર નવલિકાઓનું તેમનું સર્જન સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બહુ ઓછું કહી શકાય નહિ. હું ‘ધારું છું’ ત્યાં સુધી ગુજરાતના બહુ જ થોડા નવલિકાકારોનો ફાલ આટલો વિપુલ હશે. જનહૃદયમાં એમની ટૂંકી વાર્તાઓ ઠીક પ્રમાણમાં પ્રવેશી ચૂકી છે. બંગાળી, હિન્દી અને ખીજી ભારતીય ભાષાઓમાં પણ એમની વાર્તાઓના અનુવાદ થયા કરે છે. અંગ્રેજી અને ખીજી યુરોપીય ભાષાઓમાં પણ એમની વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થયે જાય છે. આમ વાચકો તેમની વાર્તાઓને રસપૂર્વક વાંચે જાય છે.

પરંતુ સાહિત્યના વિવેચકોની દૃષ્ટિએ તેમનું મૂલ્યાંકન શું? વસ્તુ, પાત્ર, વાર્તાવસ્થા, સંવિધાન, વૈવિધ્ય, રસનિષ્પત્તિ અને વાચક ઉપર ‘એક જ છાપ પૂરેપૂરી મૂકી જવી’, ‘સંપૂર્ણ રીતે એક જ છાપ’ અગર ‘સમગ્રતા’ની છાપ પાડવાની શક્તિ વગેરે કલાતત્ત્વોની

દાંદુરે મુ. ભાઈસાહેબ કેટલા પ્રમાણમાં સફળતા પામ્યા છે એ સરવૈયું હું વિવેચકો ઉપર જ છોડું છું.

ગુજરાતમાં ટૂંકી વાર્તાનું સાહિત્ય હમણાં બહુ ઝડપથી વિકસતું જાય છે. મલયાનિલની 'ગોવાલણ'થી શરૂ થયેલાં તેનાં કામાણ, 'સવિતા' માસિક તરફથી હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલા ગુર્જર વાર્તા-વેલવના સંગ્રહિત ગ્રંથો દ્વારા પણ હજી ચાલુ છે.

આ કલાપ્રકારનો પદ્ધતિસરનો ઇતિહાસ સમજવા મેં પુસ્તકો શોધવા પ્રયત્ન કર્યો. છૂટાછવાયા લેખો ગિવાય, સર્વાંગી કમળદ્ર વિવેચનનો અભાવ દેખાયો.

રામચંદ્ર શુક્લના નવલિકાસંગ્રહમાં, તેમ જ 'બે ઘડી મોજ'ના ખાસ વાર્તાસંગ્રહમાં આવેલા કેટલાક લેખો, શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયા, શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ, શ્રી ગુલાબદાસ શ્રોકર અને શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી, તથા અન્ય થોડા લેખકોના છૂટાછવાયા નિબંધો, એ આપણા નવલિકાસાહિત્યનો વિવેચનવિસ્તાર. આમાં આપણને આછો ઇતિહાસ અને થોડું મૂલ્યાંકન મળે છે; પરંતુ તે ખૂબ જ અધૂરું લાગે છે.

બ્રિટિશ સાથેના સંપર્કથી વિકસી આવેલા, જૂની સામંતશાહી અર્થતંત્રમાંથી પ્રથમ બ્રિટિશ સંસ્થાન તરીકે અને પછી આઝાદ ભારત તરીકે નવા મૂડીવાદી ઐઘોગિક અર્થતંત્રવાળા ભારતીય સમાજમાં, જૂનાં સામાજિક જૂથો, સંસ્થાઓ, નિયામકળણો, સામાજિક સંબંધોના પ્રકારો, જીવનમૂલ્યો, કલ્પનાના રંગો અને ઊર્મિના આવેગોમાં પરિવર્તન થવા માંડ્યાં. ગુજરાતના અર્થતંત્રમાં, સમાજ-વ્યવસ્થામાં અને મૂલ્યોમાં આ પરિવર્તન એકંદરે વધુ પ્રમાણમાં થયું છે. જૂની જ્ઞાતિઓમાંથી નવા વર્ગો વિકસવા માંડ્યા, સામાજિક સંબંધોની કક્ષા બદલાવા માંડી. પરદેશી ધૂંસરી, નવું રાજ્યતંત્ર આર્થિક અંજાવાતો, સામાજિક આંદોલનો અને રાજકીય ચળવળોથી

ગુજરાત નવું ચેતન્ય અનુભવવા માંડ્યું. આ સર્વની અસર તબ્બે
 ઊર્મિના નવા પ્રકારના ઝરા વહેવા માંડ્યા, કલ્પના નવા સ્વાંગ સજી
 ઉદ્ભવન કરવા માંડી. ઊર્મિ અમે કલ્પનાજીવનની આ ભૂમિકા ઉપર
 વર્તમાન સાહિત્ય અને કલા રચાવા લાગ્યાં. વિવિધ યુગોમાં વિવિધ
 સાહિત્ય અને કલાસ્વરૂપો ખીલવા માંડ્યાં.

આ ખૂબ જ ઝડપી જીવનપરિવર્તનને પ્રતિબિંબિત કરવાનું
 કાર્ય સાહિત્યનું. પછી તે કાવ્યરૂપે, વાર્તારૂપે, નાટકરૂપે, નિબંધરૂપે કે
 નવલકથારૂપે પ્રતિબિંબ પાડે. વિવિધ વર્ગોની ઊર્મિઆ, અનુભૂતિઆ
 અને દર્શન પણ જુદાં. સાહિત્યકાર પણ આખરે તે સામાજિક માનવી
 છે. તેની ઊર્મિ, તેનાં ઉદ્ભવનો, તેનાં મૂલ્યો અને તેની કલ્યાણભાવના
 પણ તે કયા વર્ગમાંથી આવે છે, કયા વર્ગોનાં હિતો વ્યક્ત કરે છે
 અને કયા પ્રકારનું તાત્વિક દર્શન ધરાવે છે તેના ઉપર જ આધાર
 રાખે છે.

બેલીન્સ્કી, પ્લેખેનોફ, ટ્રોટ્સ્કી, કોડવેલ, થોમસન, લ્યુકાસ,
 ફોક્સ, હાવર્ડ ફ્રાસ્ટ, ફિંકલ્ટન, હાઉસોફર ડંકન અને ખીબ્બ ઘણા
 રસશાસ્ત્રના મીમાંસકો આ સત્ય ઉપર આપણું ખાસ ધ્યાન દોરે છે.
 સાહિત્યકારનું સાચું સામર્થ્ય આ વાસ્તવને ઊર્મિ અને કલ્પના દ્વારા
 વ્યક્ત કરવાની તેની શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

ટ્રોટ્સ્કી વાર્તા પણ દરેક કલાપ્રકારની માફક content—
 અંતસ્તત્ત્વ રહસ્ય કે વસ્તુ, અને form—આકાર, સ્વરૂપ—ની બનેલી
 હોય છે. સ્વરૂપ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે અને વસ્તુ સ્વરૂપને ઘડે છે.

કલાકાર સીધા પ્રચારક કરતાં વસ્તુને જુદી ઢબે રજૂ કરે છે.
 તે સીધી જુદીને સ્પર્શવાને બદલે તે જ વસ્તુમાંથી નિષ્પન્ન થતાં
 ઊર્મિ, ભાવના, લાગણી અને કલ્પનાનાં સમકોને ઝણઝણાવી ઊર્મિ
 અગર કલ્પનાનાં બિમ્બો ખડાં કરી તે ઘટનાને વાચક, શ્રોતા અગર
 દ્રષ્ટાના હૃદયમાં અંકિત કરે છે અને આ ઊર્મિ, ભાવના, લાગણી

ગુજરાત નવું ચૈતન્ય અનુભવવા માંડ્યું. આ સર્વની અસર તળે ઊર્મિના નવા પ્રકારના ઝરા વહેવા માંડ્યા, કલ્પના નવા સ્વાંગ સજી ઉડ્યન કરવા માંડી. ઊર્મિ અમે કલ્પનાજીવનની આ ભૂમિકા ઉપર વર્તમાન સાહિત્ય અને કલા રચાવા લાગ્યાં. વિવિધ યુગોમાં વિવિધ સાહિત્ય અને કલાસ્વરૂપો ખીલવા માંડ્યાં.

આ ખૂબ જ ઝડપી જીવનપરિવર્તનને પ્રતિબિંબિત કરવાનું કાર્ય સાહિત્યનું. પછી તે કાવ્યરૂપે, વાર્તારૂપે, નાટકરૂપે, નિબંધરૂપે કે નવલકથારૂપે પ્રતિબિંબ પાડે. વિવિધ વર્ગોની ઊર્મિઓ, અનુભૂતિઓ અને દર્શન પણ જુદાં. સાહિત્યકાર પણ આખરે તે સામાજિક માનવી છે. તેની ઊર્મિ, તેનાં ઉડ્યનો, તેનાં મૂલ્યો અને તેની કલ્યાણભાવના પણ તે કયા વર્ગમાંથી આવે છે, કયા વર્ગોનાં હિતો વ્યક્ત કરે છે અને કયા પ્રકારનું તાત્વિક દર્શન ધરાવે છે તેના ઉપર જ આધાર રાખે છે.

બેલીન્સ્કી, પ્લેખેનોફ, ટ્રોટ્સ્કી, કોડવેલ, થોમસન, લ્યુકાસ, ફ્રોક્સ, હાવર્ડ ફ્રાસ્ટ, ફિંકલ્ટન, હાઉસોફર ડંકન અને ખીબ્લ ઘણા રસશાસ્ત્રના મીમાંસકો આ સત્ય ઉપર આપણું ખાસ ધ્યાન દોરે છે. સાહિત્યકારનું સાચું સામર્થ્ય આ વાસ્તવને ઊર્મિ અને કલ્પના દ્વારા વ્યક્ત કરવાની તેની શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

ટૂંકી વાર્તા પણ દરેક કલાપ્રકારની માફક content—અંતસ્તત્ત્વ રહસ્ય કે વસ્તુ, અને form—આકાર, સ્વરૂપ—ની બનેલી હોય છે. સ્વરૂપ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે અને વસ્તુ સ્વરૂપને ઘડે છે.

કલાકાર સીધા પ્રચારક કરતાં વસ્તુને જુદી ઢબે રજૂ કરે છે. તે સીધી બુદ્ધિને સ્પર્શવાને બદલે તે જ વસ્તુમાંથી નિષ્પન્ન થતાં ઊર્મિ, ભાવના, લાગણી અને કલ્પનાનાં સમકોને અણુઅણુવી ઊર્મિ અગર કલ્પનાનાં બિમ્બો ખડાં કરી તે ઘટનાને વાચક, શ્રોતા અગર દ્રષ્ટાના હૃદયમાં અંકિત કરે છે અને આ ઊર્મિ, ભાવના, લાગણી

અને કલ્પનાનાં કયાં સપ્તકો ઝણઝણશે તે સર્જકનાં વર્ગમૂલ્યો ઉપર આધાર રાખશે.

ટૂંકી વાર્તાનાં સ્વરૂપ-આકારમાં અનેકાનેક અખતરાઓ થયા જ કરે છે. ઘણી વાર આ અખતરાઓ આકાર પરત્વેના જ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ “અખતરા તરફની પ્રીતિના કારણે અથવા આકારસૌંદર્યના લોભમાં,” વાર્તાના અંતસ્તત્ત્વ સાથે સમન્વય ખોઈને, અંતસ્તત્ત્વને પુષ્ટિ આપવાને બદલે તેને લગભગ નિશ્ચિષ્ટ બનાવી દે છે. શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટનું મંતવ્ય ધ્યાન રાખવા સરખું છે. “કાંઈ પણ સાહિત્યકૃતિની અંતિમ મૂલવણીમાં એની આયોજનકલા, રચનાપદ્ધતિ કે નિરૂપણશૈલીને આપણે ગૌણ ગણવી જોઈએ. અને મુખ્ય વિચાર તો એ બધી પ્રણાલિકા વાટે જે જે તાત્ત્વિક પ્રતિભા અને સાચું સર્જનસામર્થ્ય વ્યક્ત થઈ રહેલ હોય તેનો જ કરવો જોઈએ.”

આપણા નવલિકાકારોમાં વિશિષ્ટ તાત્ત્વિક પ્રતિભા કઈ અને કેટલી? સાચું સર્જનસામર્થ્ય કેટલું? માત્ર વસ્તુસંકલનાની અટપટ્ટી પટાબાજીથી પર જઈ સાચું પ્રતિભાવાન સાહિત્ય ડોનું? વિવિધ નવલિકાકારોની પ્રતિભા એકબીજાથી ભિન્ન કયાં હોય છે? આ સર્વ પ્રશ્નો વધુ પદ્ધતિસર ચર્ચાય અને તેમને સામાજિક પરિબળો સાથે સાંકળી તુલનાત્મક અભ્યાસ થાય એ બહુ જ આવશ્યક છે.

ગુજરાતમાં ટૂંકી વાર્તાનો વિકાસ અને તેના ઐતિહાસિક તબક્કાઓ કડીબદ્ધ નિદર્શન માંગે છે. રામચન્દ્ર શુક્લનો “નવલિકા સંગ્રહ” માંનો અબ્લેખ, અને શ્રી ગુલાબદાસ બોકરની “શ્રેષ્ઠ નવલિકા” સંગ્રહની પ્રસ્તાવના તેમ જ બીજા લેખકોનાં આવાં વિવરણો આ દિશામાં સ્તુત્ય પ્રયત્નો છે.

ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને કલાસ્વરૂપ ખીલવનારા સર્જકોની ખુબીઓ અને ખામીઓ અને તેમના પરસ્પર પ્રત્યાઘાતો યોગ્ય પ્રકાર

માળે છે. આ કલાસ્વરૂપનાં શિક્ષણોએ કઈ વસ્તુ ક્યાં મળ્યા, ક્યાં અંતસ્તત્ત્વો અને વાસ્તવને વ્યક્ત કર્યાં છે અને તે દ્વારા જીવનની અનુભૂતિઓને કેટલી અને કેવી રીતે સમજ કરી છે તેની નાનવિક છબાવટ હવે જરૂરી બની છે.

ટૂંકી વાર્તા એ અન્ય કલાપ્રકારથી નાળો કલાપ્રકાર છે. આ કલાસ્વરૂપે કેવા આકાર લીધા, કેટલું વૈવિધ્ય વિકસાવ્યું, કથનશૈલીનાં તેજે કેટલો વૈભવ આપ્યો અને તે કેાજે અને ક્યાં કારણોએ, તેનું અવલોકન હવે આવશ્યક બન્યું છે.

આ કલાપ્રકારનું અને આ કલાપ્રકારને ખીલવનારા કલાસ્વામીઓનું સાચું વિશ્લેષણ અને સાચું સ્થાન આ રીતનો અભ્યાસ કરવાથી જ નક્કી કરી શકીશું.

શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીનો મનનીય અંગ્રેજી તેમ જ શ્રી ગુલાબદાસ ઓકરની “શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ”ની બે પ્રસ્તાવના ટૂંકી વાર્તાના પદ્ધતિસરના વર્ગીકરણ માટે ભૂમિકા બાંધવા યત્ન કરે છે. શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીના મત અનુસાર ટૂંકી વાર્તાનાં પાત્ર, ક્રિયા અને વાતાવરણ એ મુખ્ય અંગો; એ અંગોને ધ્યાનમાં લઈ તેઓ ટૂંકી વાર્તાઓને મુખ્યત્વે પાત્રપ્રધાન, ક્રિયાપ્રધાન અને વાતાવરણપ્રધાન એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવા સૂચન કરે છે. આ વર્ગીકરણ આગીશુદ્ધ તર્કબદ્ધ છે કે નહિ તેની ચર્ચામાં ઊતર્યા વગર તેને ઉપયોગી માળખા તરીકે સ્વીકારી ટૂંકી વાર્તાઓનું વિસ્તૃત વર્ગીકરણ કરીશું તોપણ આપણે ટૂંકી વાર્તાના પદ્ધતિસરના અવલોકન માટે અને તુલનાત્મક વિવેચન માટે ભૂમિકા ઉપજવી શકીશું.

નવલિકાનાં સિદ્ધહસ્ત સ્વામીઓનું પણ આ ઢગનું વિસ્તારપૂર્વકનું વિવેચન જરૂરી બન્યું છે. Content-અંતસ્તત્ત્વ” અને “form-સ્વરૂપ”ની દૃષ્ટિએ આ સર્વનો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ હવે આવશ્યક છે.

શ્રી વિષ્ણુભાઈ, શ્રી મનસુખભાઈ, શ્રી ઉમાશંકર, શ્રી ગુલાબદાસ,
શ્રી અનંતરાય રાવળ, શ્રી મંજુભાઈ મઝમુદાર, શ્રી જયંતી દલાલ,
શ્રી નિરંજન ભગત, શ્રી સુરેશ ભેશી તથા આપણા ખીજા ખાણીતા
વિવેચકો પાસેથી આ ખૂબ જ લોકપ્રિય કલાપ્રકારનું સળંગ વિવેચન
જનતાના ઊર્મિજીવન અને કલ્પનાનાં ઉદ્ભવનોને ઘડવાની ટૂંકી વાર્તાની
પ્રતિભાનાં કારણો સમજાવવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

મુ. ભાઈસાહેબના સાહિત્યને ઘડતી તાત્ત્વિક પ્રતિભા કઈ?
તેમના સાહિત્યનું સાચું સર્જનસામર્થ્ય શેમાં સમાયું છે?

ટૂંકી વાર્તાના સર્જક તરીકે તેમનું આ ઢગનું વિસ્તૃત અવલોકન
થાય એટલી જ ઇચ્છા.

“હીરાની ચમક” એ શ્રેષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહ નથી. પરંતુ તેમના
વાચકો તેમના ખીજા વાર્તાસંગ્રહોની માફક આને પણ આવકારશે જ
એવી આશા રાખું છું.

‘કેલાસ’,

રમણલાલ વ. દેસાઈ રોડ,
વડોદરા, ૨૪-૧૦-૫૭

અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈ

અનુક્રમ

ગ્રામશિક્ષકનું એક ગૌરવ	૧	મોક્ષ	૧૧૨
સાચી અર્થાંગના	૧૫	જીવન : પ્રભુપ્રીત્યર્થે	૧૨૮
અણુધાર્યો મેળાપ	૩૩	ભક્તિ ? કે પ્રભુકૃપા ?	૧૪૦
કલ્યાણી	૪૯	દૂધમાંથી અમૃત	૧૫૮
મારો એકનો એક આશ્રય	૬૨	કુલશેખર	૧૬૭
દેહ અને દેહી	૭૪	રૂપનો ઇતરદાર	૧૭૫
કોણુ શ્રેષ્ઠ ? શદ્ર ?	૮૮	હીરાની ચમક	૧૯૨
કમલતયના	૮૯		

મુદ્રણ

નવેમ્બર : ૧૯૫૭

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૬૪

માર્ચ : ૧૯૭૭

ચોથું પુનર્મુદ્રણ શતાબ્દી વર્ષ, મે ૧૯૯૨

પ્રત : ૧૬૫૦

ગ્રામશિક્ષકનું એક ગૌરવ

૧

શિક્ષકના જીવનમાં સાહસ ક્યાંથી હોય? અને તે શિક્ષક પણ વળી ગામડાનો! ગિરિજશંકર માસ્તર ડીક ડીક લાણ્યા હતા. બાણુતરના લાભ સમજતા પણ હતા, અને મોટા કુટુંબનું તેમને પોષણ કરવાનું હોવાથી તેમણે તાત્કાલિક મળી ગયેલી શિક્ષકની નોકરી પોતાના જ ગામડામાં સ્વીકારી લીધી હતી. માતા, પિતા, ભાઈ, ભાડું, પુત્ર, પરિવાર, એ સૌનો આધાર તેમની નોકરી ઉપર જ હતો. માતા-પિતા તેમની સખા સેવા માટે એવી પરિસ્થિતિમાં હોવાથી ગિરજશંકરથી ગામ છોડીને બહાર નીકળાય એમ હતું જ નહિ એટલે ગામમાં ને ગામમાં તેમણે માસ્તરગીરી કરી, સરકારી પ્રાથમિક શાળા લાંબા સમય સુધી ચલાવી અને વર્ષોવર્ષ નવનવા વિદ્યાર્થીઓને તેમણે તૈયાર કર્યા.

વિદ્યાર્થીઓની ગ્રામશાળામાં તૈયારી એટલે ડાઈ બહુ મોટી વાત નહિ. ચારપાંચ ચોપડી ભણી, થોડી ઘણી કવિતાઓ મોઢે કરી, લેખાં હિસાબની મૂળ વાત સમજી, વિદ્યાર્થીઓ શાળામાંથી બહાર પડતા અને ખેતી, મજૂરી કે સુધારી-લુહારી ધંધામાં પડી શાળાને અને બાણુતરને એક સ્વપ્ન સરળો આભાસ બનાવી દેતા. ગિરિજશંકર માસ્તરે શીખવેલી કેટલીક કવિતાઓ કેટલાક ગ્રામનિવાસીઓને મોઢે ચઢી ગયેલી. એટલે મજૂરી કરતાં, ધાર્મિક ભાવે ઊભરાઈ આવતાં, અગર જીવનથી કંટાળતાં કઠી કઠી એ કવિતાઓ ગામવાસીઓને મુખેથી સરી પડતી. અને કદાચ ડાઈ સરકારી કાર્યમાં કે દરજા વેળમાં સઢી સાક્ષી કરવાં પડે તો સહીના અક્ષરો લાંબા ટૂંકા લખાઈ

૨ : હીરાની ચમક

જતા, એટલે ગિરિજશંકરના શિક્ષણનો અવશેષ ગામમાં રહ્યો હતો. ઉપરાંત સાતઆઠ વર્ષનાં નવનવાં બાળકો તેમની પાસે આવી વર્ષો-વર્ષ ભણ્યે જતાં હતાં એટલી જ ગિરિજશંકર માસ્તરની મહત્તા.

ગામલોકો ગિરિજશંકર પ્રત્યે ખૂબ માનવૃત્તિ ધરાવતા, તેમની ગાય માટે બાર માસનું ધાસ ભરી આપતા, અને ઘરની ઓસરી-પડાળીનાં નળિયાં ખસી ગયાં હોય તો તે ઠીક પણ કરી આપતા. કદી કદી ગામલોકો તેમની સલાહ પણ લેતા અને ગિરિજશંકર માસ્તર સહુને સાચે માર્ગે જવાની સલાહ આપી ગામ-ખટપટમાંથી વેગળા રહેતા. ગામના તલાટી પટેલ સાથે તેઓ સારો સંબંધ રાખતા, અને કોઈ અમલદારનો મુકામ ગામે આવે તો ગામના સંભવિત સદ્ગૃહસ્થો તરીકે અમલદારને મળવાનું ગિરિજશંકરને આમંત્રણ પણ મળતું. ગામનાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક એ સર્વનાં તેઓ મિત્ર હતા અને તેમના સારા કામની કદર તરીકે શાળા ઉપરાંત ગામની ટપાલનું કામ સાતેક રૂપિયા વધારે આપી તેમને હસ્તક સોંપ્યું હતું,

પચીસ વર્ષ સુધી ગિરિજશંકરે શાળા અને ટપાલકામ ચલાવ્યું. છેવટે એમાં વિક્ષેપ આવ્યો. આ ગામથી શાળા બંધ કરી પાંચેક ગાઉ દૂર આવેલા વધારે મોટા ગામની શાળા સાથે ભેળવી દેવાનો સરકારી હુકમ આવ્યો. અને નોકરીના પાછલા ભાગમાં ઘર છોડીને મદદનીશ શિક્ષક તરીકે જવાનો ગિરિજશંકરને પ્રસંગ આવ્યો. મોટા અમલદારોને બદલી એક ઉત્સવનો પ્રસંગ હોય છે એટલે તેમને સમજ પડતી નથી કે નાના નોકરો એક ગામથી પાસેના જ બીજા ગામ જવામાં શા માટે આનાકાની કરતા હશે. પરંતુ ગિરિજશંકરે તો પરગામ જવાની ના પાડી, જે મળતું હોય તે પેન્શન આપવા ઉપરીને વિનંતી કરી, અને શાળા બંધ થઈ તે દિવસે તેમના હૃદયનો એક ભાગ તૂટી ગયો હોય એવી લાગણી અનુભવતા ગિરિજશંકર ઘેર આવી દુઃખી બનીને બેઠા; અને બેસી રહેવું ન ગમ્યું એટલે ગામની બહાર લટાર મારતાં ભીડભંજન હનુમાનને મંદિરે વિચારશૂન્ય દશામાં પહોંચી ગયા.

હનુમાનની દેરી આગળ ખુલ્લું યોગાન હતું, વૃક્ષની ઘટા હતી, અને બેસવા માટે એક છોખંધ બાંકડો હતો. સંધ્યાકાળનો સમય હતો. હનુમાનની પૂજા કરનાર બાવા સાથે ગિરિજાશંકરે થોડી વાતચીત કરી અને બાવો ગામમાં લોટ માગવા નીકળી પડ્યો. એકલા પડેલા ગિરિજાશંકર પોતાના આખા જીવનનો સરવાળો-બાદબાકી કરતા ત્યાં જ બેસી રહ્યા. એમની દષ્ટિ સમક્ષ પોતાની નિષ્કૃણતાનાં અનેકાનેક ચિત્રો તાદૃશ પ્રગટ થવા લાગ્યાં. તેમનો જ બાલમિત્ર જયકૃષ્ણ ગામની બહાર નીકળ્યો અને આજ મહાન કથાકાર બની મુંબઈ અમદાવાદમાં શેઠિયાઓનું ગુરુપદ પામી પોતાના સ્વતંત્ર બંગલાઓ પણ શહેરમાં બંધાવી શક્યો.

તેમની જ પાસે હિસાબ-કિતાબ શીખીને તૈયાર થયેલો કાન્તિ લુહાણો આફ્રિકા પહોંચી ગયો અને ત્યાં તે લખપતિ બની ગયાના પણ સમાચાર ગિરિજાશંકરે થોડાં વર્ષો ઉપર સાંભળ્યા. અને એ જ કાન્તિએ તેમને આફ્રિકા જવાનું આમંત્રણ આપ્યું, પરંતુ ગામને, શાળાને અને કુટુંબને છોડીને ગિરિજાશંકરથી શી રીતે જવાય? કાન્તિએ તો વિશ્વાસ આપ્યો હતો કે પાંચ વર્ષ માસ્તર સાહેબને આફ્રિકા રાખી તે હજારોની કમાણી તેમને કરાવી આપશે. પણ ગામમાં દટાઈ ગયેલા ગિરિજાશંકરના પગ ગામ બહાર જવા ઊપડ્યા જ નહિ!

વરજીવન કાપડિયો ખભે ગાંસડી ભેરવી ગામડે ગામડે કાપડ વેચતો. આખા કુટુંબને લઈને એ કલકત્તે નીકળી ગયો, અને આજ કલકત્તા અને કાનપુરમાં કાપડની મોટી પેઢી ચલાવે છે, અને કહે છે કે એનો દીકરો તો વિલાયત - અમેરિકા જઈ સાહેબોને ટક્કર મારે એવું અંગ્રેજી બોલતો થઈ આવ્યો છે!...શું એનું નામ?

જે છોકરીને એ પરણ્યો હતો એનું નામ તો હતું જ્યા - જડીનું જ્યા નામ કરી નાખેલું તે! અને એ છોકરી ભણેલી ન હતી એટલા માટે એનું વેવિશાળ તોડવા પણ એ છોકરો તૈયાર થયો હતો. પણ એ છોકરી બડી હોશિયાર! ચટ લઈને નામ એણે

૪ : હીરાની ચમક

બહલી નાખ્યું અને ગિરિજશંકર માસ્તર પાસે તેણે ભણવા માંડ્યું. ભણતાં ભણતાં અધવચ જ જ્યા અને એનાં માગાપ આ ગામમાંથી કલકત્તા ઊપડી ગયાં અને સાંભળ્યા પ્રમાણે જ્યાનાં લગ્ન પણ એ જ છોકરા સાથે થઈ ગયાં. કેટલી યે વાર જ્યાએ ગિરિજશંકરને કાગળો લખ્યા અને જગન્નાથજીની જત્રાએ જવા માટે કાયમનું આમંત્રણ પણ આપ્યું. ગામ છોડીને, જે પાંચ વીધાં જમીન છોડીને આદર્શોની સૃષ્ટિ રચીને ચલાવેલી શાળાને છોડીને, અને કલ્લોલતાં જેત્રણ બાળકો અને પતિનું જ અવલંબન લઈ સુશીલ, ગરીબ સ્વભાવની પત્નીને છોડીને ગિરિજશંકરથી જત્રા માટે પણ ક્યાં નીકળાતું હતું ?

અને હવે તો આખું જીવન વેડફી ઉછરેલી શાળા પણ તેમના હાથમાંથી ચાલી ગઈ હતી અને ગામનાં નાનકડાં બાળકોનો નિર્દોષ સાથ પણ આજથી ચાલ્યો ગયો હતો ! ગિરિજશંકરે એક જોડા નિઃશ્વાસ નાખ્યો. જીવતી જંગતી, ધબકતી, શહેરી દુનિયાની પ્રતીક સરખી જે મોટરકાર હનુમાનની દેરી પાસેથી પસાર થઈ. ઘેરી રસ્તો દેરી પાસે જ થઈને જતો હતો.

૨

ઘેરી રસ્તા ઉપર આજના સમયમાં કદી કદી ધનિકોની મોટરકાર પણ જાય, ખાનગી વાહન-વ્યવહારના ચાલકોના ખટારા પણ જાય અને સરકારી કે અર્ધસરકારી બસ પણ જાય. ગિરિજશંકરનો વાહનઅનુભવ ખટારા સુધી પહોંચેલો હતો; બસ કે કારમાં પગ મૂકવાની તેમનામાં હજી સુધી શક્તિ આવી ન હતી. જીવતી જંગતી શાળા તેમના હાથમાંથી ચાલી ગઈ; ચમકતી, પ્રકાશના બબ્બે ત્રણત્રણ સૂર્યને આગળ પાછળ રાખતી કાર સાથે તો તેમને સંબંધ હોઈ જ કેમ શકે ? કાર સાથે તેમને નિસબત પણ ન હતી, કારની તેમને તૃણ્યા પણ ન હતી. સંધ્યા જરા ઘેરી થઈ છતાં તેઓદેરીની બેઠક ઉપર બેસી જ રહ્યા. બાવાજી પણ એટલામાં લોટ લઈને

ઉતાવળા પાછા આવ્યા. આવતાં ખરોખર ગિરિન્નશંકરને બેંકલા જોઈ બાવાજીએ કહ્યું :

‘હજી અહીં જ છો, માસ્તર સાહેબ ?’

‘હા, બાવાજી ! આજ તો શાળા ગઈ છે એટલે ઘેર જવું પણ ગમતું નથી.’ ગિરિન્નશંકરે કહ્યું.

‘પણ માસ્તર સાહેબ ! તમારે ઘેર મહેમાન આવ્યા છે; બહુ મોટા માણસો લાગે છે. તેમને ખબર નથી ? મોટર અહીંથી જ ગઈ તે તમે ન જોઈ ? જાઓ જલદી કરો; તમને ખબર આપવા જ હું ઉતાવળો આવ્યો છું.’ બાવાજીએ સમાચાર આપ્યા.

‘કોઈ ભૂલા પડેલા લોકો હશે. મારે ત્યાં કારમાં આવે એવા કોઈ મહેમાનો આવે જ નહિ.’ ઊભા થતાં ગિરિન્નશંકરે જવાબ આપ્યો.

‘અરે, તમારા ઘરમાંથી જ મને કહ્યું ને-હું લોટ માગતો હતો ત્યારે ? જાઓ જાઓ, ઝડપ કરો; કોઈ બાઈ પણ છે-ઠકરાણી જેવી !’ બાવાજીએ કહ્યું.

મહેમાનો આવવાની ખબર ન મળી હોત તોપણ ગિરિન્નશંકર ઊઠવાની તૈયારી કરતા હતા. જીવનભરમાં કારમાં બેઠેલો કોઈ મહેમાન તેમને ઘેર હજી સુધી આવ્યો ન હતો; આજ શાળા ખૂંચવાઈ ગઈ તે જ દિવસે કોણ સધન મહેમાન તેમને ઘેર આવી શકે ? ઊંડા વિચારમાં તેઓ ઊતરી ગયા. નાનકડા ગામના નાનકડા માસ્તરને યાદ કરી કોણ ધનપતિ કારમાં બેસી પોતાને ઘેર આવી શકે; એનો તેમણે ઊંડો વિચાર કરવા માંડ્યો...જયંતી કલકતામાં; મનસુખલાલ મુંગઈમાં; પેલા ચમરાક વક્ત્રમને આફ્રિકામાં મારે પૈસા મળ્યા. પરંતુ એ બધા પોતપોતાનાં ગામ છોડી આ નાનકડા ત્યજી દીધેલા ગામમાં શા માટે આવે ? ગિરિન્નશંકરને કંઈ સમજ પડી નહિ.

એટલામાં તેમનું ઘર આવી ગયું. આછા અજવાળામાં તેમના ઘર પાસે જ બે ગાડી ઊભી રહેલી તેમણે જોઈ. બહાર કાંઈના ભરેલા બે ખાટલા પાથરેલા હતા. બંને ખાટલા ઉપર ધાનકોને મેણાં

૬ : હીરાની ચમક

લાગે છતાં ગિરિન્નશંકરના ઘરનાં સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ પાથરણાં પાથરેલાં હતાં, અને તેના ઉપર એક સદાઈ ભરેલાં વજ્રોવાળો યુવાન અને એને પણ ટપી જાય એવાં વસ્ત્રપરિધાન કરેલી યુવતી ખાટલા રોજી બેઠાં હતાં. ગિરિન્નશંકરનાં બાળકો સ્તબ્ધ બનીને આવેલાં મહેમાનોને નિહાળી રહ્યાં હતાં, અને ગિરિન્નશંકરનાં પત્ની સહજ ગભરાટભર્યાં સ્વચ્છ લોટા પવાલાં લાવી તેમની પાસે ભરતાં હતાં. ગિરિન્નશંકરને એટલી ખાતરી તો થઈ જ કે આવનાર, કહો ન કહો, તેમને ઘેર જ આવ્યાં હતાં. ગામની આગેવાની ગઈ, તે છતાં કદાચ કોઈ રસ્તે જનાર ગૃહસ્થ આગેવાનનું ઘર પૂછી પોતાને ત્યાં આવ્યા હોય એમ સંભવિત લાગ્યું. નમસ્કાર કરતા ગિરિન્નશંકર માસ્તર આગળ આવ્યા. તેમના ઘરને આંગણે નવા માણસોને જોવા સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકનું ટાળું ભેગું થઈ ગયું હતું. તેમને આવતા જોઈને જ ખાટલા ઉપર બેઠેલી દમમદાર યુવતી ઊભી થઈ અને ચમકી ઊઠેલા ગિરિન્નશંકર માસ્તરના મેલા પગને પોતાના સ્વચ્છ હાથ અડાડી તેજે પોતાની આંખે લગાડ્યા.

‘હાં, હાં, બહેન! આ શું? આજના યુગમાં હવે આમ કોઈ પગે ન જ લાગે! અને હું વળી કોણુ પગે લાગવાની યોગ્યતાવાળો? બિરાન્ને. બહેન! મારું કંઈ કામકાજ હોય તો આપ કહી શકે છે.’

‘રસ્તો તો ભૂલ્યાં નથી ને?’ ગિરિન્નશંકર આશ્ચર્ય અનુભવતા હતા છતાં તેમનું શિક્ષકનું ગૌરવ તેમની વાણીને બંધ કરે એ અશક્ય હતું. બહુ વિવેકપુરઃસર પોતાને પગે લાગતી સુંદરીને આશીર્વાદ આપી ઊભી કરી ગિરિન્નશંકરે તેના અભિનયનો જવાબ આપ્યો. ગિરિન્નશંકરના મોટા પુત્રે ઘરમાં એક સ્ટુલ હતું તે લાવી પોતાને બેસવા માટે પણ સાધન કરી આપ્યું, ગિરિન્નશંકરએ સ્ટુલ ઉપર બેઠા, પરંતુ પેલી યુવતી હજી સુધી પોતે પ્રથમ શેકેલા ખાટલા ઉપર બેસતી ન હતી.

‘બહેન! કેમ બેસતાં નથી?...વાત સાચી; અમારા ગામડાંની બેઠકો આપને ન જ ફાવે.’ ગિરિન્નશંકરે યુવતીને બેસાડવા માટે

વિવેક કર્યો.

‘ માસ્તર સાહેબ ! આપે મને ઝાળખી હોય એમ લાગતું નથી.’ સહજ સ્મિત મુખ ઉપર લાવી પેલી યુવતીએ કહ્યું. તેના કંઠ એવો રણુકારભર્યો હતો કે ગિરિન્નશંકરને એ દેહ, એ રૂપ અને એ કંઠ જરા ય યાદ આવ્યાં નહિ - સ્મૃતિને તેમણે ખૂબ ઢંઢાળી જોઈ છતાં.

‘ ના, બહેન ! તમને જોયાં હોય એમ અત્યારે યાદ આવતું નથી. હું ક્યાં નરસિંહ મહેતો છું કે મારે ઘેર તમારા સરખા લક્ષ્મી આવે તેને ઝાળખી શકું ?’ ગિરિન્નશંકરે જવાબ આપ્યો.

‘ ત્યારે હું શું એટલી બધી બદલાઈ ગઈ છું ? માસ્તર સાહેબ ! તમારી પાસે તો હજારો છોકરાછોકરીઓ શિક્ષણ લઈ ગયાં એટલે આપ મને ન ઝાળખો એ સંભવિત છે; પરંતુ હું આપના ઉપકારને અને આપને કેમ ભૂલી શકું ? જે કંઈ સુખ, સંપત્તિ, વૈભવ મારી આસપાસ છે એ બધાં જ આપને લીધે છે.’ હજી જિભી રહેલી યુવતીએ ગિરિન્નશંકરને પ્રોતાનો પરિચય આપવો શરૂ કર્યો, પરંતુ ગિરિન્નશંકરની સ્મૃતિમાં આવી કોઈ યુવતી સળવળતી દેખાઈ નહિ.

‘ બહેન ! કાંઈ ભૂલ થતી ન હોય. હું તો માત્ર આ ગામડા-ગામમાં બાળકો ભણાવતો. અને કદી કદી આવતી લોકોની ટપાલ ગોઠવતો. તમારા સરખાં સન્નારીને હું વૈભવ કે સંપત્તિમાં દોરી શકું એવી શક્તિ મારામાં છે જ નહિ. આપ કોઈ જુદા જ ગામે અને અણુધાર્યા માણસની સામે આવ્યાં લાગો છો - તેની કાંઈ હરકત નહિ, આજ રાત આપ મારાં મહેમાન !’

ગામડાનો શિક્ષક, ગામડાનો આગેવાન, ગ્રામગુરુ આજે જ બેકાર બન્યો હોવા છતાં આતિથ્ય ભૂલતો ન હતો.

‘ ત્યારે ખરેખર હું બદલાઈ ગઈ છું ? માસ્તર સાહેબ ! પેલી જ્યાં કદી યાદ આવે છે ખરી ?’ સહજ લાડભર્યું હાસ્ય કરી યુવતી ગિરિન્નશંકર સામે ત્રાકીને જોઈ રહી...

... અને એકાએક ગિરિન્નશંકર માસ્તર સ્કૂલ ઉપરથી જિભા થઈ ગયા, યુવતીની પાસે આવ્યા, યુવતીના ખભા ઉપર આખી વસતિ

૮ : હીરાની ચમક

સમક્ષ તેમણે બંને હાથ મુક્યા, અને તેમનાથી બોલાઈ ગયું :

‘ તું ? જ્યા ? ખરેખર ? હવે તને ઝાળખી, દીકરી ! નાની હરણી જેની તું અહીં નાયતીદૃઢતી હતી. હોય એના કરતાંસોગણું સુખ અને અખંડ સૌભાગ્ય તને મળે !...દીકરી ! બહુબદલાઈ ગઈ. પ્રભુ તને સુખી રાખે ! ’ ગિરિન્નશંકરના શબ્દો બાવપૂર્વક બોલાયે જતા હતા. જ્યા પોતાના દેહને, પોતાના મસ્તકને ગિરિન્નશંકરના વક્ષ સમક્ષ રાખી નીચું જોઈ બેઠી રહી હતી. વાત્સલ્યના ધોધ વરસાવતા ગિરિન્નશંકરના હસ્ત જ્યાને મસ્તકે, સ્કંધે અને વાંસે વહી રહ્યા હતા અને એક વખતના સોટીધારી, કડક, માનવંત શિક્ષકની આંખ પણ અશ્રુનો પડવો પાડી રહી હતી.

૩

મેજો થયેલો આખો ગ્રામસમૂહ સ્તબ્ધ બની રહ્યો. રાજકુવરી સરખી અલંકૃત, ચમકદાર યુવતી ચમક રહિત વસ્ત્રોવાળા એક મધ્યવયી, અર્ધમેલા પુરુષના વાત્સલ્ય, આશીર્વાદ અને હસ્તને કટલી યે ક્ષણો સુધી ઝીલી રહી હતી ! યુરુથી બોલી શકાયું નહિ એટલે જ્યાને ખાટલા ઉપર બેસાડી, ગિરિન્નશંકર પોતે પણ તેની સાથે જ બેઠા. પાસે પડેલ જળપાત્રમાંથી પ્યાલો ભરી યુરુએ શિષ્યાને પોતાને હાથે પાણી પાયું. શિષ્યાએ સાભાર તે પીધું, આંખો લૂછી નાખી અને યુરુની સામે જોઈ તે હસી-જોડે આભારથી બિમ્બિલયુરુ દુદન હજી મુખ ઉપર સેરડા પાડી જતું હતું ખરું !

‘ દીકરી ! ઘરનો રાજવૈભવ છોડી આ ધૂળિયા ગામમાં તું ક્યાંથી અકસ્માત આવી ચઢી ? ’ ગિરિન્નશંકરે પૂછ્યું.

‘ માસ્તર સાહેબ ! તમે ન જ આવ્યા એટલે હું શું કરું ? પરણ્યા પછી પહેલી વાર પગે લાગવાની આટલે વર્ષે તક મળી ! તમે ન આવ્યા એટલે હું આવી-જોડે મારે બહુ વહેલાં આવવું જોઈતું હતું. ’ જ્યા બોલી. ગિરિન્નશંકર માસ્તરનું સાન્નિધ્ય હજી જાણે તેને જોઈતું જ હોય એમ તેનું મન ફલી રહ્યું હતું.

‘હજી એ વાત સાંભરે છે ખરી? પંદર-સોળેક વર્ષનીતું હોઈશ. આજ તો એ પ્રસંગને બારપંદર વર્ષ વીતી ગયાં. હું તો આખી વાત લગભગ ભૂલી ગયો હતો; અને કદી કદી સાંભળતો હતો. દુવારા સંસાર સુખભર્યો છે એટલે મને સંતોષ થતો.’ ગિરિભશંકરે વાત આગળ લંબાવી.

‘એ પ્રસંગને હું કેમ વીસરું?—જનમ જનમ વીતી જાય તો શું? તમે ન હોત તો મારું સુખ અને મારું સૌભાગ્ય હતું જ ક્યાં?’

અને વીજળીની ચમક ચમકે એમ ગિરિભશંકરના જીવનમાં ખતી ગયેલો એક નાનો સરખો એકલવાયો પ્રસંગ તેમની સ્મૃતિમાં ચમકી ગયો.

જડી—જ્યાના પિતા એક દિવસ એક કાગળનું પરખીડિયું લઈ માસ્તર સાહેબ પાસે આવ્યા; થોડી વાર પછી જ્યાની માતા પણ પતિની પાછળ આવી પહોંચી. જ્યાના પિતાએ ગિરિભશંકર માસ્તર પાસે તે પરખીડિયું મૂકી દીધું અને કહ્યું :

‘માસ્તર સાહેબ! જરા વાંચો ને?’

માસ્તર સાહેબે પત્ર વાંચ્યો. વાંચતાં જ તેમનું મુખ ગંભીર ખતી ગયું. જ્યાનું વેવિશાળ જે યુવક સાથે થયું હતું એ યુવકને ગામડાની અભણ છોકરી સાથે પરણવાનું મન ન હોવાથી સગપણ તોડી નાખવાની ઇચ્છા દર્શાવતો જ્યાના સસરાનો પત્ર જ્યાના પિતા ઉપર આવેલો હતો. માતાપિતા આ પત્ર વાંચી હતાશ થઈ ગયાં હતાં. ધનિક અને સુખી કુટુંબના વડીલ પુત્ર સાથે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન થાય એવી અભિલાષા—ખાતરી કેટલાયે સમયથી જ્યાનાં માખાપ રાખી રહ્યાં હતાં. અને જ્યા પણ લગ્નની રાહ જોતી સુખી જીવનનું સ્વપ્ન એવી રહી હતી. એને પણ આ વાતની ખબર પડી અને આખું કુટુંબ કલેશ અનુભવી રહ્યું.

ગામમાં સાચી સલાહ આપનાર હતા માત્ર એક ગિરિભશંકર માસ્તર. એટલે જ્યાનાં માતાપિતા તેમની પાસે જ આવ્યાં અને અશ્રુભરી

૧૦ : હીરાની ચમક

આંખે માર્ગદર્શન માગ્યું. ગિરિજાશંકરને પણ આ ઘટનાનો ઉકેલ લાવતા સહજ મૂંચવણ પડી. થોડી વાર વિચાર કરી તેમણે ગામડાંનાં માળાપને ગળે ઝટ ન ઊતારે એવું એક સૂચન કર્યું :

‘આમાં મને એક જ રસ્તો દેખાય છે. આજના સુધરેલા છોકરાઓ શહેરમાં રહે અને ભણેલી, ટાપટીપવાળી, સોરીસમારી વહુ માગે. આપણી જડીનું નામ બદલી જ્યાં કરી નાખે અને એની પાસે જ એના ભાવિ પતિને એક સરસ કાગળ લખાવીએ— એવો સરસ કે એ છોકરો પણ કાગળ વાંચે તો એક વાર ના પાડતાં વિચાર કરે...’

‘હાયહાય, બાપ ! હજી પરણવાનું તો ઠેકાણું નથી, તે પહેલો જડી પાસે કાગળ લખાવવો છે?’ જૂની ઢળનાં માતૃશ્રીએ આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું.

‘આજનો વખત જ એવો છે. સંભવ છે કે એ કાગળ વાંચીને વેવિશાળ તોડવાને બદલે આપણી દીકરીનો આગ્રહ જ જવાબમાં આવે.’ માસ્તર સાહેબે નવી દુનિયાનું જ્ઞાન આપ્યું.

‘પણ...એ બિચારી જડી !...નહિ પૂરું ભણેલી ! નહિ અક્ષરનાં ઠેકણાં ! એનાથી કાગળ શી રીતે લખાય?’ માતાની મુશ્કેલી કરતાં પિતાએ જુદી જ મુશ્કેલી દેખાડી.

‘એ મારા ઉપર છોડી દો...પણ એક શરતે. કાગળ બંધ પછી જડીને છ મહિના સુધી તમારે મને સોંપી દેવી અને એ મારી દીકરી છે એમ માનીને ચાલવું.’ માસ્તરે આગળ ધલાજ દર્શાવ્યો.

‘એટલે?’ માતાને સમજ ન પડી કે યૌવનના પ્રવેશથી પોતાની દીકરી સાથે આ બધી શી રમત ચાલવાની છે? અલખત ગિરિજાશંકર માસ્તર માટે એટલી તો સહુને ખાતરી હતી કે આખા ગામની વહુદીકરીઓ તેમને મન બહેનદીકરી સમાન હતી.

છતાં ગિરિજાશંકર માસ્તરે માતાને અને પિતાને સમજાવ્યું કે પહેલો કાગળ જ્યાંના નામનો તેઓ પોતે જ લખશે; પરંતુ પરણનારને છેતરવાની સ્થિતિમાં ન મૂકવા માટે જ્યાંનું ભણતર માસ્તરે

પોતે જ હાથમાં લેવું પડશે. અને પ્રથમ કાગળ જેવા જ ઘૂંટાયેલા અક્ષરો અને એવા જ પત્રો ફરીથી લખવાની શક્તિ જ્યામાં જલદીથી આવે એવી કેળવણી પણ તેને માસ્તરે પોતે જ આપવી પડશે. દીકરીનું લગ્ન કરવા માટે અને એ લગ્ન સુખી નીવડે એ જેવાની માખાપે ફરજ બજાવવી હોય તો ગિરિજશંકરને મતે આ એક જ માર્ગ હતો.

બીજો છલાજ ન હોવાથી માતાપિતાએ ગિરિજશંકરની સલાહ માન્ય કરી; ગિરિજશંકર હતા તો ગામડાના માસ્તર છતાં ભાવનાશીલ હતા, વાચન શોખીન હતા; એમની ગુંબજશ અનુસાર માસિકો, કવિતાસંગ્રહો અને વાર્તાઓ મંગાવી તેના વાચનમાં જ પોતાની ભાવનાસિદ્ધિ વેરી દેતા હતા. આવો મુશ્કેલ પ્રસંગ આવતાં તેમને પણ એક નવલકથાને શોભે એવી આ કલ્પના સ્ફુરી અને તેનો તેમણે અમલ પણ કર્યો. પોતાની પુત્રીને જ મર્યાદામાં રહીને આખી પરિસ્થિતિ સમજાવતા હોય એમ તેમણે જડીને સમજાવી. જડીનું નામ તેમણે જ જ્યા પાડ્યું. અને શરમના શેરડા અનુભવતી જ્યાને પોતે જ તેના પતિને લખેલો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો - જે જ્યાને અડધો સમજાયો અને અડધો ન સમજાયો. ગિરિજશંકરે લખેલા પત્રમાં કોઈ ખામી તો હોય જ નહિ. પત્ર નાનો પરંતુ પ્રેમાનંદ અને કલાપીનાં એકબે અવતરણોથી શુશોભિત બનાવેલો હતો. જ્યાની સહી પણ માસ્તર સાહેબે પોતે જ કરી હતી. શરમાતાં શરમાતાં જ્યાએ એ પત્ર પોતાની પાસે એક દિવસ રાખ્યો પણ ખરો. પોસ્ટ માસ્તર પણ ગિરિજશંકર જ હતા. એટલે તેમણે એ પત્રને ટપાલમાં નાખ્યો પણ ખરો; અને જે જવાબ આવ્યો તે પણ તેમણે પિતા સરખી આતુરતા અનુભવી ફેડી વાંચ્યો પણ ખરો; અને જ્યાના સસરાની જ નહિ પરંતુ જ્યાના ભાવિ પતિની પણ જ્યા સિવાય બીજી કોઈ પણ યુવતી સાથે લગ્ન કરવાની દૃઢ અનિચ્છા જ્યાનાં માખાપને તેમણે વાંચી સંભળાવી.

પરંતુ સાથે સાથે તેમણે અત્યંત કડકાઈથી જ્યાનું શિક્ષણ

૧૨ : હીરાની ચમક

હાથમાં લીધું. કડકાઈની જરૂરી પૂરી એક અઠવાડિયું પણ ન ચાલી. અડધું પડધું લખતી વાંચતી જ્યાં ઘરકામ સાથે રાતદિવસ હવે લેખનવાચનમાં જ લીન થઈ ગઈ, અને ચારેક માસમાં તેા માસ્તર સાહેબને ત્યાં હતાં એટલાં કવિતાનાં અને વાર્તાનાં પુસ્તકો જ્યાંએ વાંચી નાખ્યાં, અને સરસ પ્રેમપત્રો લખવાની આતુરતાપૂર્વક શક્તિ કેળવી.

પછી તે ધનિક વેવાઈએ જયાના આખા કુટુંબને શહેરમાં બોલાવી લીધું, જયાના પિતાને ભારે વ્યાપારમાં ભાગીદાર બનાવ્યા અને જયાના ધામધૂમથી લગ્ન પણ થયાં. પતિ સાથે જ્યાં પરદેશ પણ જઈ આવી અને એ કુટુંબ સુખી છે એટલું જાણી સંતોષ મેળવી ગિરિજાશંકર માસ્તરે એ આખી વાતને પોતાની અનેક સ્મૃતિઓના પુંજમાં સામાન્ય સ્મૃતિ તરીકે મૂકી રાખી.

પરંતુ સુખી જીવન અનુભવી રહેલી જ્યાં આ પરમ ભવ્ય ઉપકાર કેમ ભૂલે? આમંત્રણ આપ્યા છતાં કદી પોતાના નગરમાં ન આવતા આ ગૌરવશાળી શિક્ષક પાસે અંતે એ સુધરેલી શણુગારાયેલી જ્યાં પોતે જ આવી, અને પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન કરનાર મહાન શિક્ષકને આંસુભરી આંખે પૂજે પડી.

સ્મૃતિનું પડ તેા ખૂલેલું જ હતું. શાળા ગઈ તે જ દિવસે એક જીવનને શિક્ષક તરીકે સુખી કર્યાનો ઇતિહાસ અજબ રીતે માસ્તર સમક્ષ રજૂ પણ થયો. એમાં પોતે કંઈ વધારે ક્યું હોય એમ એમને લાગ્યું પણ નહિ. માત્ર એટલું જ કે પોતાના ભણતરનો ઉપયોગ થયો. અલખત, એમાં જૂઠાણું તેા હતું જ; અને વર્ષો સુધી તેમના મનમાં એ પ્રશ્ન ડહોળાતો પણ હતો કે તેમણે જે જૂઠાણા ઉપર જયાના સુખની રચના કરી હતી તે પાપ હતું કે પુણ્ય? શિક્ષકહૃદયમાં આવાં ડહોળાણુ વખતોવખત થયા કરે છે ખરાં. એ પ્રશ્ન કરી પણ અત્યારે તેમના મનમાં ઉદ્ભવ્યો. એ પ્રશ્નનું જ્વર ન વધે એ માટે તેમણે જૂની સ્મૃતિને ઝડપથી સંકેલી લઈ પૂછ્યું :

‘આ સાથમાં કોણુ છે?’

બીજા ખાટલા ઉપર બેસી ગુરુ અને શિષ્યની ચર્ચા બેચા કરતા યુવાનના મુખ ઉપર સ્મિત રમી રહ્યું. અને જ્યાના મુખ ઉપર પણ સ્મિત રમી રહ્યું. જ્યાના મસ્તક ઉપરથી ક્યારની જે સાડી નીકળી ગઈ હતી. વર્તમાન યુગની યુવતીઓને માથાઢાંકણની પરવા પણ હોતી નથી. પરંતુ ગિરિજશંકર માસ્તરનો આ પ્રશ્ન સાંભળી સ્મિત સહ શરમાઈને જ્યાએ સાડી વડે મસ્તક સહજ ઢાંક્યું અને કહ્યું :

‘જેનું હિંદુ સંસારમાં નામ ન દેવાય તે !’

‘લુચ્ચી કહીંની ! તારું પોકળ ફેડી દઉં?’ ગિરિજશંકર માસ્તરે હસતાં હસતાં જ્યાને કહ્યું.

‘બધી વાત મેં જ એમને કહી દીધી છે. બન્નેનાં જીવન સુખી કરનાર મહાપુરુષને જોવા માટે એ મારી સાથે જ આવ્યા છે... જિભે થા, જય ! અને મારા ગુરુને પગે લાગ !’

પત્નીઆધીન પતિ બીલો થયો અને ગિરિજશંકર માસ્તરને પગે લાગ્યો. ક્ષણભર ગિરિજશંકરને પણ વિચાર આવ્યો કે તેમની શિષ્યાએ આવા ભણેલાગણેલા ધનિક પતિને શું આવો મારેલ કરી મૂક્યો હશે? તેઓ આ વિચારે સહજ હસ્યા પણ ખરા. પરંતુ તેમને મારેલ લાગેલા પતિએ જ્યારે વાતચીત કરી ત્યારે તેમનો વિચાર બદલાઈ ગયો. તેમને હવે પણ યાદ આવ્યું કે જડી જેવા ગામડિયા નામની સ્ત્રીના પતિનું નામ સુધરેલું જયન્ત હતું અને એને જ એ જડી જ્યા બનીને જય તરીકે સંબોધતી હતી.

‘માસ્તર સાહેબ ! હું આ મોટરકાર અહીં મૂકી બઉં છું. પાસેના શહેરમાં જ આવ્યો છું; મારે પણ મારા બાપદાદાનું ઘર બેવું હતું. આપને ઠીક પડે ત્યારે આપ બે દિવસે, ચાર દિવસે, બધાંને લઈને મારે ગામ આવો અને પછી જ્યા સાથે આપણે આસપાસનાં બધાં જ બંજાનાં ધામ બેઈ લઈએ. આપ નહિ આવો ત્યાં સુધી અમારી બંજા શરૂ નહિ થાય. મારાં માતાપિતા પણ એ માટે સાથે જ આવ્યાં છે.’ જયન્તે કહ્યું.

૧૪ : હીરાની ચમક

માસ્તર ગિરિજશંકરને આજ લાગ્યું કે તેમની શાળા હાથમાંથી ગઈ હોવા છતાં શિક્ષકનો ધંધો છેક સાહસ અને ગૌરવરહિત છે એમ તો ન જ કહેવાય. તેમનો રહોસહો અસંતોષ દૂર થયો અને ગુરુસ્થાનનું ગૌરવ તેમના મુખ ઉપર લખલખી રહ્યું.

૪

એટલું જ ખસ છે. પછી તેઓ પોતાની શિષ્યાએ મૂકેલી કારમાં બન્યાએ ગયા કે નહિ, શિષ્યા અને તેના પતિનું તેમણે કેટલું સ્વાગત કર્યું, અને શિષ્યાએ અને તેના પતિએ ઉપકારવશ બની આ જ ગામમાં એક ભવ્ય શાળા બંધાવી તેના ખર્ચની મખલખ બેગવાઈ કરી આપી, એટલું જ નહિ પરંતુ આજે એ શાળા કેળવણીકારોમાં આદર્શ શાળા ગણાય છે. એ બધી વસ્તુઓ અહીં અપ્રસ્તુત છે. એ કશું ન બન્યું હોત તોપણ ગિરિજશંકર માસ્તરે એ રાત્રે શિક્ષક તરીકેના ગૌરવનો પરમ ભવ્ય અનુભવ કર્યો.

શિક્ષકને ખીજું કાંઈ નહિ તો નમન મળ્યા વગર રહેતું જ નથી. સ્વાર્થહીન નમન આ દુનિયામાં શિક્ષક સિવાય કોને મળે છે ?

નમન પણ મળ્યાં ને ન મળ્યાં એ ઠીક છે. પરંતુ પ્રકાશની ફૂલકણીઓ ફેંકતાં ફેંકતાં શિક્ષકની વાણીએ અને શિક્ષકની કાળજીએ કેટલાંય જીવનમાં નૂતન જ્યોત સળગાવી નહિ હોય ?

કેટલાંય જૂઠાણાં પાપ ન પણ હોય, એવી ખાતરી ગિરિજશંકર માસ્તરને એ રાત્રે થઈ ગઈ.

સાચી અર્ધાંગના

૧

માનવીને પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મ હશે ખરો? આર્થ ફિલસૂફી એમાં માને છે; આજની દુનિયાને એનો પુરાવો મળતો નથી. પરંતુ અતિ જૂની દુનિયાની અરુંધતીને તો વારંવાર ભણુકારા વાગ્યા જ કરતા હતા, કે એકાદ મન્વંતર પૂર્વે તે બ્રહ્માની માનસપુત્રી હતી અને તેને સહુ ડોઈ 'સંધ્યા'ને નામે બોલાવતા હતા. સંધ્યાને એક પાસ તપશ્ચર્યાનું બહુ મન, અને બીજી પાસ ડોઈ સુયોગ્ય તપસ્વી પતિ પ્રાપ્ત કરવાનું મન. સંધ્યા તપશ્ચર્યા કરવા બેસે ત્યારે તેની આંખ સામે રૂપભર્યો ડોઈ યુવાન ઋષિપુત્ર જ દેખાયા કરે; અને ઋષિપુત્રના ધ્યાનમાં તે લીન બની જાય ત્યારે ઋષિના સૌંદર્ય કરતાં ઋષિના તપનો તેને મોહ લાગે. આમ મોહ અને તપ વચ્ચે સૌંદર્ય અને વિરાગ વચ્ચે, તેનું મન સતત ઝોલાં ખાતું હતું.

તપશ્ચર્યાનો શોખ તેને તપોવનમાં ફેરવતો હતો. અને ડોઈક દાણે એક સુંદર તપસ્વી તેની દષ્ટિએ પડ્યો. અને એ તપસ્વી તેના હૃદયમાં ચોંટી ગયો. તપસ્વીને તેણે પૂછ્યું :

‘હે તપોનિધિ ! મારું મન તમે વાંચી શકો છો ?’

‘હા’ તપસ્વીએ સ્મિતભર્યો જવાબ આપ્યો.

‘તો મારી ઇચ્છા આપ પૂર્ણ ન કરો ?’ સંધ્યાએ કહ્યું.

તપસ્વી સમજી ગયો. તેને લાગ્યું કે આ યુવતી તેના ઉપર મોહ પામી છે. તપસ્વીને આ યુવતી ગમતી ન હતી એમ તો તપસ્વીથી પણ કહેવાય એવું હતું નહિ. પરંતુ ‘હા’ કહેવા જતાં તપસ્વીને ભાન આવ્યું કે હજી તેને યોગનાં કેટલાક સોપાનો ચઢવાં

૧૬ : હીરાની ચમક

બાકી છે, એટલે 'હા' કહેવાને બદલે તપસ્વીએ તેને જવાબ આપ્યો: 'હે સુનયને! ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર તો એક પ્રભુ છે; તેની પાસે ઇચ્છા-વર માગો. મારું તો તપ હજી અધૂરું છે. તપ પૂર્ણ થયે હું આપને પ્રાપ્ત કરું તો હું તેને મારું સુભાગ્ય માનીશ.'

આટલું કહ્યું-ન-કહ્યું ત્યાં તો તપસ્વી યુવક અદૃશ્ય થઈ ગયો. સંધ્યા એકસી પડી. એને પોતાની જાન ઉપર સહેજ રીસ ચઢી. આમ ના કહી ચાલ્યો જતો પુરુષ જ તેને મળવો જોઈએ અને તે પોતે પુરુષસમોવડી જ બનવી જોઈએ. એ જ સ્થળે એસી એણે ઘેર તપ આદ્યું અને સાક્ષાત્ ભગવાન તેની સમક્ષ પ્રગટ થયા. તપસ્વિનીને ભગવાને કહ્યું :

'શા અર્થે આ તપ આદ્યું છે, પુત્રી?'

'પ્રભો! હું માયું છું એ પતિ મને મળો.' સંધ્યાએ કહ્યું.

'તથાસ્તુ! ખીજું કંઈ માગવું છે?' પ્રભુએ સંધ્યાને પ્રસન્ન થઈ ખીજો વર માગવા કહ્યું.

'પ્રભો! હું પૂછું છું કે સંસારમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાંથી કામ અદૃશ્ય થાય એમ ન બને?' સંધ્યાનો આ પ્રશ્ન પ્રભુને પણ હસાવી રહ્યો. પ્રભુએ કામવિકારને જ સંસારનો આદ્ય આધાર બાનવ્યો હતો; સંસારનો સ્રોત બંધ કરવો હોય તો જ પ્રભુ કામવાસનાને ઉબડી શકે. હસતાં હસતાં પ્રભુએ સંધ્યાને કહ્યું: 'પતિને માગી રહેલી યુવતી, જીવંત સૃષ્ટિમાં તો કામ મારી ઇચ્છાનો વાહક છે. એટલે તું પૂછે છે એમ કરવું એ તારા હિતમાં નથી. કામ નહિ હોય તો તારો પતિ તારે માટે પથ્થરનું પૂતળું બની જશે. છતાં તારી ઇચ્છા છે તો માનવીની જે અવસ્થામાંથી કામને હું અદૃશ્ય કરું છું.'

'એ કંઈ જે અવસ્થા? પ્રભો!'

'એક બાલ્યાવસ્થા અને ખીજી વૃદ્ધાવસ્થા. કૌમાર અને યૌવનમાં કામનું પ્રાબલ્ય ન રહે તો જીવન ખારોપાટ બની જાય.'

'હું તો, પ્રભો! યુવાવસ્થા ભોગવું છું. કામ રહિત અવસ્થા

તો હવે મારે માટે નહિ જ ને ?' સંધ્યાએ પૂછ્યું.

‘ દેહ બદલવો પડશે, દીકરી !’

‘ એ પણ એક સરસ રમત છે, નહિ પ્રભુ ! કામ રહિત અવસ્થામાંથી કામ કેમ પ્રગટ થાય છે તેનો અભ્યાસ કરતી હું મારા મન-માન્યા પતિને મેળવું અને સતત પતિસમોવડી બની પતિ સાથે જ સ્થાન પ્રાપ્ત કરું એવી મનોકામના પૂર્ણ કરો.’

‘ તથાસ્તુ, સંધ્યા ! ચંદ્રભાગાને તીરે એક મહા તપસ્વી મેઘા-તિથિ બાર વર્ષથી જ્યોતિષ્ઠોમ યજ્ઞ કરી રહ્યા છે. એ યજ્ઞના કૃણરૂપે હું તને એની પુત્રીનો અવતાર આપું છું. એ જીવનમાં તારી મનો-કામના પૂર્ણ થશે.’ એટલું કહી પ્રભુ અદશ્ય થયા. સંધ્યાએ પોતાનો દેહ છોડ્યો કે સદેહે યજ્ઞકુંડમાંથી પુત્રી રૂપે પ્રગટ થઈ, એનો ખ્યાલ અરુંધતીને સ્પષ્ટ ન હતો. પરંતુ અરુંધતીના પિતા મેઘાતિથિ તેને વારંવાર ‘ યજ્ઞની પરમ પ્રસાદી ’ તરીકે ઓળખવતા હતા, એટલે ધીમે ધીમે તેના મનમાં એ વાત તો દઢ જ બનતી ચાલી કે એ યજ્ઞકુંડમાંથી અવતરી છે.

પ્રત્યેક માનવજન્મ અગ્નિકુંડનો જ આવિર્ભાવ નહિ હોય એમ કોણે કહ્યું ?

એ જે હોય તે, અરુંધતીને પોતાના પૂર્વજન્મનો આખો ખ્યાલ આવી ઢાંચે એક જ ક્ષણે અને એક જ દિવસે આવ્યો હોય એમ તો અરુંધતી પણ માનતી ન હતી. એના જીવન ટુકડા ભેગા કરતાં કરતાં તેને પૂર્વજન્મની આ ઢાંચે સ્મૃતિ જાગી હતી.

૨

બાર બાર વર્ષ સુધી સળંગ યજ્ઞ કરના મેઘાતિથિ એક સમર્થ મુનિ હતા, અને નાનકડી અરુંધતીનું અપૂર્વ વાત્સલ્યથી લાલન પાલન કરતા હતા. અરુંધતીને માતા હતી કે નહિ તે યાદ જ આવતું નહિ. યજ્ઞકુંડમાંથી યજ્ઞનારાયણના આશીર્વાદરૂપે અર્પણ થયેલી અરુ-ન્ધતીને જન્મ પામવા માટે માતાની જરૂર હોય કે નહિ તેનો ખ્યાલ

૧૮ : હીરાની ચમક

ન હતો. જન્મ આવતાં જ કદાચ તેની માનવ માતા મૃત્યુ પામી હોય તો તેની પણ ખબર અરુંધતીને પડી ન હતી - પિતા મેઘાતિથિએ એ ખબર પડવા દીધી જ ન હતી. અરુંધતીને મન મેઘાતિથિમાં જ માતા અને પિતા સંક્રાંત થયાં હતાં. અને બાળકીની પરવરીશ મેઘાતિથિ એટલી કુમળાશથી કરતા હતા કે અરુંધતીને માતા અને પિતાના હાથ વચ્ચેનો ફેર જરા પણ લાગ્યો ન હતો. મેઘાતિથિ હતા તો અગ્નિહોત્રિ, વિરાગી અને કર્મકાંડી, પરંતુ અરુંધતીના ઉછેરનો પ્રશ્ન આવતાં એ ઉછેર જ તેમનો યજ્ઞ, વિરાગ અને કર્મકાંડ બની જતાં. ઋષિઆશ્રમમાં બાળકો તો હોય જ અને બાળકોને બાળકવચ્છાઓ પણ પ્રગટ થાય. બાળ-અરુંધતીની સર્વ બાળકવચ્છાઓ મેઘાતિથિ પૂરી કરતા. અરુંધતીને તેઓ રમાડતા, નવરાવતા, જમાડતા, સુવાડતા; તેને ગમતી વાર્તાઓ કહેતા અને તેને વેદની ઋચાઓ, ગીતો અને હાલરડાં પણ સંભળાવતા અને શીખવતા. કોણે જાણ્યું કે એ અરુંધતી માટે ચીંથરાની ઢીંગલીઓ નહિ બનાવતા હોય, માટીના શિવ-પાર્વતી નહિ બનાવતા હોય, અગર બરૂના રાજમહેલ અને રાયરચીલાની આકૃતિઓ નહિ બનાવતા હોય ?

જરૂર, મેઘાતિથિની વાર્તામાં ઇંદ્ર અને ઈંદ્રાણી પણ આવતાં હતાં; અગ્નિ અને સ્વાહા આવતાં હતાં, સૂર્ય અને છાયા આવતાં હતાં, ચંદ્ર અને રોહિણી પણ આવતાં હતાં. પરંતુ આ સર્જનચક્રમાં દેવ અને દેવી, રાજ અને રાણી, તથા પુરુષ અને સ્ત્રી વારંવાર આવતાં હોવા છતાં તે શા માટે આવતાં હશે એની અરુંધતીને ખબર પણ ન હતી, અને એ જાણવાની જિજ્ઞાસા પણ તેને ન હતી. જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે એ ત્રણે સત્ય તેના માનસ ઉપર અથડાતાં ખરાં; પરંતુ એ કેવી રીતે જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે તેના ખ્યાલ તેને આવતો નહિ. વાર્તામાં કોઈ દેવ જીતે તો અરુંધતીને આનંદ થતો, અને કોઈ રાક્ષસ જીતે તો શોક થતો; કોઈ દેવકન્યા કે ઋષિકન્યાને દુઃખ પડ્યું એમ સાંભળે તો તે રડતી પણ ખરી, અને આણીને વખતે ઈશ્વર કોઈ કન્યાને બચાવી લેતા ત્યારે તે આનંદથી

પુલકિત થઈ હસતી પણ હતી. એક રાજકુવર ખીજી રાજકન્યા સાથે પરણે એ તેની વાર્તામાં આવતું, પરંતુ તે શા માટે પરણે, ક્યા બળથી પ્રેરાઈને પરણે, એ બધું સમજવાની અરુંધતીને બાલ્યવસ્થામાં જરૂર લાગી નહિ. શબ્દો તેને કાને પડતા અને તે દઢ થતા, પરંતુ એ શબ્દની પાછળ રહેલી બધી જ ભાવના તેને ભાગ્યે સમજતી. પોતાને માટે તો તેને એટલી જ ખબર પડી કે તેને અગ્નિદેવે ઉપજાવી હતી અને અગ્નિદેવે મેઘાતિથિની માગણી પ્રમાણે તેને આપી હતી. જન્મ-પુનર્જન્મની વાર્તાવલી ઊકલતાં તે પિતાને પૂછતી :

‘પિતાજી ! પૂર્વજન્મે હું કોણ હતી ?’

મેઘાતિથિ ઉત્તર આપતા :

‘દીકરી ! તું પૂર્વજન્મે બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી.’

જગતના સર્જક બ્રહ્માનાં જ બધાં પુત્ર અને પુત્રીઓ ગણાય ને ? જેનાં માબાપ ન જડે એનાં માબાપ બ્રહ્મા !

‘મારું નામ પૂર્વજન્મે શું હશે ?’ અરુંધતી પૂછતી.

‘તારું નામ...સંધ્યા હોવું જોઈએ. અરે, સંધ્યા જ હતું.’

મેઘાતિથિ કહેતા.

ન પરખાતી કોઈ પણ વસ્તુનું નામ સંધ્યા કે નિશા પાડવામાં જરા પણ હરકત ન હોવી જોઈએ !

આમ તેને પૂર્વજન્મનો એક ટુકડો તો મળ્યો. સાથે સાથે પૂર્વજન્મે જે વરદાન પામી હતી તે પણ આ જન્મે સફળ થયું. એની બાલ્યાવસ્થામાં કામે પ્રવેશ કર્યો જ ન હતો. જોકે એ વરદાન એને યાદ આવ્યું એની યુવાવસ્થામાં.

આમ અરુંધતીના ઉછેરનાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં એટલે મેઘાતિથિને એના વ્યવસ્થિત અભ્યાસની ચિંતા થઈ. પ્રાચીન કાળ-અભ્યાસની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી-પુરુષોના ભેદ સ્વીકારતો નહિ. જેમ છોકરાઓ ભણે તેમ જ છોકરીઓએ પણ ભણવાનું જ હતું. છોકરીઓ ત્યારે ઉપવીત પણ પામતી અને બ્રાહ્મવાદિનીઓના આશ્રમમાં રહી શાસ્ત્ર અને વ્યવહારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી હતી. એ યુગની બ્રહ્મવાદિ-

૨૦ : હીરાની ચમક

નીઓમાં સાવિત્રી, ગાયત્રી, બહુલા, સરસ્વતી તથા દુપદા વિશિષ્ટ માનપાત્ર ગણાતી હતી. પુરુષોની સમી વિદ્વતા અને તપશ્ચર્યા તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. અને અનેક કૂટ પ્રશ્નો ઉઠેલવા પુરુષવિદ્વાનો પણ એ બ્રહ્મવાદિનીઓ પાસે માનપૂર્વક આવતા અને પ્રશ્નોની સ્પષ્ટતા કરાવી જતા. મેઘાતિથિએ તપાસ કરાવી તો તેમને ખબર મળી કે આ સર્વ સન્નારીઓ માનસપર્વત ઉપર ભેગી થઈ છે. જનકલ્યાણની યોજનાઓ વિચારી રહી છે, અને જનકલ્યાણમાં સ્ત્રીઓનો કેવો ફાળો હોવો જોઈએ તેની યોજનાઓ ઘડી રહી છે.

પુત્રીને લઈને મેઘાતિથિ માનસપર્વત ઉપર ગયા. સત્રમાં ભેગી થયેલી વિશ્વવિખ્યાત સન્નારીઓનાં તેમણે દર્શન કર્યાં. મેઘાતિથિ જેવા તપસ્વી તેમના સત્રમાં પધારે તેમાં સ્ત્રીસભાને પણ વિશિષ્ટતા લાગી. અંતે મેઘાતિથિ પ્રમુખસ્થાને ખિરાબેલાં સાવિત્રીની પાસે ગયા. અને અરસપરસ વિવેકવિધિ પૂર્ણ થતાં સાવિત્રીએ મેઘાતિથિને પૂછ્યું : ‘આપ પધાર્યા તેથી બહુ આનંદ થયો. આપના વ્યાખ્યાન વગર તો અમે આપને ન જ જવા દઈએ ને ?’

‘આપની આ મહિલાપરિપદનાં મને દર્શન થયાં એ જ મારે માટે બસ છે. આપને હું શું વ્યાખ્યાન આપી શકું ? હું તો માત્ર એક જ ઉદ્દેશથી અત્રે આવ્યો છું. આ મારી પુત્રી અરુંધતીનું ગુરુપદ આપ સ્વીકારો ને એને કલ્યાણને માર્ગે લઈ જાઓ.’ મેઘાતિથિએ કહ્યું.

સાવિત્રીની આંખ તો ક્યારની અરુંધતી ઉપર ઠરી હતી. અંતશ : તેઓ સમજી પણ ગયાં હતાં કે મેઘાતિથિ પોતાની પુત્રીના આશ્રમસંસ્કારણ માટે જ અહીં પધાર્યા હશે. તેમણે બાળ અરુંધતીને પ્રેમપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવી, બેસાડી, તેના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવી મેઘાતિથિને કહ્યું : ‘અરુંધતી આપની પુત્રી છે એટલે એને કલ્યાણનો માર્ગ તો મળી જ ચૂક્યો છે. અભ્યાસનો સમય એનો થયો છે એ વાત સાચી. આપ એને મારી કે બહુલાની પાસે ભલે મૂકતા જાઓ; એ અમારી પુત્રી જ બની રહેશે.’

ગુરુપદે પહેંચેલી તત્ત્વજ્ઞાની સ્ત્રીઓને વિદ્યાર્થિનીઓ પુત્રીરૂપ જ હતી. અરુંધતીને પણ આ પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ ગમી ગઈ અને સ્ત્રીઆશ્રમની નવીનતા પણ તેના દિલને સ્પર્શી ગઈ. પાસેના ડુંગરોમાં અન્ય ઋષિઆશ્રમો પણ હતા. ત્યાં થોડા દિવસ મેઘાતિથિએ નિવાસ કર્યો અને અરુંધતી, આશ્રમકન્યાઓ તેમ જ આશ્રમની અધિષ્ઠાત્રીઓ સાથે હળીભળી ગઈ ત્યાં સુધી મેઘાતિથિ પાસે જ રહ્યા અને વારંવાર અરુંધતી પાસે આવતાજતા રહ્યા.

હવે બાળ અરુંધતીનો રીતસર અભ્યાસ શરૂ થયો. અક્ષરજ્ઞાન, વાયન, વ્યાયામ, રમતગમત, સૂપવિદ્યા એ સર્વમાં ક્રમશઃપ્રવેશ થવા માંડ્યો. અને અરુંધતીએ શિક્ષિકાઓને પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી મેઘા દર્શાવવામાં માંડી. આર્ય શિક્ષણુનો પટ પણ કંઈ નાનોસૂનો ન હતો. આજ પણ જૂની ઢબની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઓછામાં ઓછાં બાર વર્ષ તો ગાળવાં જ પડે છે. યૌદ્ધ વિદ્યા અને ચોસઠ કળાનું શિક્ષણુ પ્રાપ્ત કરનારને કદાચ આજના યુગના કોઈ પણ શિક્ષણુની જરૂર ન રહે એવો આર્ય શિક્ષણુનો પ્રાચીન વિસ્તાર હતો. ને એ વિસ્તાર ઉપર ફરી વળવાની જેમ પુરુષોને છૂટ હતી તેમ સ્ત્રીઓને પણ છૂટ હતી. અરુંધતીએ શિક્ષણુવિસ્તારમાં ડગ ભરવા માંડ્યાં અને વર્ષોવર્ષ આગળ અને આગળ વધતાં તેણે બાર વર્ષમાં તો એવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી, કે ભારતવર્ષની વિદ્વાન સ્ત્રીઓમાં આ કિશોરીનું નામ સહજ સંભળાવા લાગ્યું. કદી કદી તેને પ્રમુખસ્થાને સત્રો ભરવાની પણ વિનવણીઓ આવવા લાગી; જે સાવિત્રીએ— આશ્રમની મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રીએ—સ્મિતભર્યા મુખે નકારી પણ ખરી ! એ કહેતી :

‘ હજી અરુંધતીને એક શાસ્ત્ર શીખવાનું બાકી છે ! તે સિવાય એ પ્રમુખપદે શોભે નહિ. ’

અરુંધતીને પણ જરા આ બોલ સાંભળી આશ્ચર્ય લાગતું ખરું. ક્યું એ શાસ્ત્ર શીખવાનું હજી બાકી હશે ? પરંતુ આમન્યાની ખાતર એણે અધિષ્ઠાત્રીને પૂછવાની હિંમત કરી નહિ. પરંતુ એક

૨૨ : હીરાની ચમક

પ્રભાતે નદી ઉપર સ્નાન કરવા જતાં એક સહીપણીને તેણે પૂછ્યું :
' હવે મારે ક્યું શાસ્ત્ર શીખવાનું રહે છે ? '

સહીપણીએ એકદમ થોભી, અરુંધતીને પણ તેના ખભા પકડી
થોભાવી, તેની સામે જોઈ રહી, નયનમાં તોફાન લાવી જવાખ આપ્યો :
' તારા શરીર સામે તું કદી જુએ છે ખરી ? '

' હા, ઘણું બદલાયું, હું આવી તે કરતાં. ' અરુંધતીએ જવાખ
આપ્યો.

' તું આવી ત્યારે પાંચ વર્ષની હતી. તારે આવ્યાંને બાર વર્ષ
તો થઈ ગયાં. તારું શરીર જ તને ક્યું શાસ્ત્ર શીખવું તે કહેશે. '
એમ કહી સખી ખૂબ હસી ને તેનો ખભો છોડી દીધો.

સખીનું આટલું સૂચન અરુંધતીને એના દેહ તરફ દોરતું
ગયું. હાથના સ્પર્શ તેને કંપ ઉપજાવ્યો. વસ્ત્રો-વસ્કલો-પહેરતાં તેણે
કોઈ લજ્જનનો ભાવ અનુભવ્યો. સૂર્યનાં કિરણો તેને કદી સ્પર્શતાં ન
હતાં તે હવે તેના મુખને સ્પર્શતાં હોય એમ લાગવા માંડ્યું. તે
ચાલવામાં ભૂલ કરતી હતી કે કેમ તેના એને ખ્યાલ કરવા માંડ્યો
કેમ બેસવું અને કેમ ઊભા થવું એનો કદી એને વિચાર આવ્યો
ન હતો; હવે તેને એક પ્રકારનું ભાન થવા લાગ્યું કે બેસતાં, ઊઠતાં,
તેણે દેહ તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. આજ સુધી તેને મોટથી
બોલવામાં, મોટથી હસવામાં જરા યે સંક્રાંચ થતો ન હતો; હવે
એકાએક તેને લાગવા માંડ્યું કે તેણે પોતાની સખીએને બહુ મોટથી
ખૂમ પાડી બોલાવવી ન જોઈએ, અગર સહુ સાંભળે તેમ તેણે હસવું
પણ ન જોઈએ. કેશમાં ફૂલ ગૂંથતાં તેણે વધારે કલા વાપરવા
માંડી; સ્થિર પાણીમાં પોતાનું મુખ વધારે વાર જોવા માંડ્યું. કોઈ
અગમ્ય સ્ફૂર્તિ અને આળસનો અનુભવ તેના દેહે કરવા માંડ્યો.
ગાયને, વાછરડાંને ને આશ્રમનાં હરણ સસલાંને વધારે પંપાળવાનું તેને
મન રહ્યા ક્યું.

૩

ઉપનિષદ કહેતાં હતાં કે આત્મા અનાસક્ત છે, અવિક્રીય છે,

ઉદાસીન છે, દ્રષ્ટા છે; ત્યારે આ નવાં સ્ફુરણો શું માત્ર દેહ જ અનુભવતો હતો? નહિ. અરુંધતીનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહં-એ સઘળાં કાંઈ ને કાંઈ નૂતનતા અનુભવતાં હતાં. આત્મા અસ્પૃશ્ય જ હોય તો આત્મા એનાં વેષ્ટનોને આ બધા ભાવ કેમ અડકવા દેતો હશે? દેહને આ આકાર આપનાર આત્મા કે આત્માને પ્રગટ કરનાર દેહ? જે હોય તે. બંને પ્રાગટ્યને માટે પરસ્પર અવલંબન લેતાં હોય તો તો આત્માને છેક અલિપ્ત કેમ કહી શકાય? આ બધાં દેહ અને મનનાં સંચલનો શું એમ તો નહિ સૂચવતાં હોય કે આત્મા જ કાંઈક માગી રહ્યો છે, કાંઈ અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરવા મથી રહ્યો છે?

શું હશે? કોને પુછાય? કોણ જવાબ આપે? શિક્ષિકાઓ તો ન્યાયમાં, વ્યાકરણમાં, નિરુક્તમાં અવિક્રીય બ્રહ્મને જ ઓળખાવ્યા કરે છે. બ્રહ્મને ઓળખતાં વયમાં કાંઈ નવું ઓળખવાનું બાકી રહે છે શું? અરુંધતી એકલી એકલી વિચાર કરતી, અને પોતાના મનની મૂંઝવણ મનમાં જ રાખતી. અનુભવી બ્રહ્મવાદિનીઓ બ્રહ્મને પિછાનતા પહેલાં જે જે સોપાન ચઢવાં પડે તે તે સોપાન નહોતાં સમજતાં એમ નહિ. અરુંધતીની વિકલતા છુપાવ્યા છતાં સાવિત્રીની દૃષ્ટિથી છૂપી ન રહી.

એક દિવસ સાવિત્રીએ કહ્યું : ‘અરુંધતી ! સંધ્યા પહેલાં બહુલાના આશ્રમે જરા જતી આવજે. સાયંપ્રાર્થનામાં તારી જરૂર છે એમ બહુલાનો સંદેશો આવ્યો હતો. આજથી જ જવા માંડ.’

ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે અરુંધતીએ બહુલાના આશ્રમમાં જવાની તૈયારી કરી. આમ તો અરુંધતી ઘણી સાદી ગણાતી હતી; પરંતુ આજ તેના વલ્કલમાં કાંઈ અવનવો ખૂણો આવ્યો દેખાતો હતો. કાને તેણે કદી ફૂલ પહેર્યાં ન હતાં; આજ તેણે કર્ણિકાર પુષ્પ કાને લટકાવ્યાં હતાં. એને જતી જોઈ એની સખીએ ‘વાહ વાહ !’નો ભાવ વ્યક્ત કરતી મુદ્રા પણ કરી અને તેના કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું પણ ખરું : ‘અલી જોજો, કાંઈ દેવ, દાનવ કે માનવ તને ભિંચકી ન જાય !’

૨૪ . હીરાની ચમક

‘બળીને લાસ્મ કરું, એવી હિંમત કરનારને !’ અરુંધતીએ કહ્યું અને મદભર્યાં પગલાં ભરતી તે બહુલાના આશ્રમ તરફ ચાલી નીકળી. આશ્રમ બેત્રણ ગાઉ દૂર હતો, અને વચમાં વચમાં મુનિઓ અને શિષ્યોના આશ્રમો વિસ્તરેલા પડ્યા જ હતા. એટલે પર્વતનો માર્ગ અરુંધતીને મન અબળાયો ન હતો. મુખ્ય માર્ગને બદલે કેડીઓ પણ તેની બાણીતી હતી, અને એક આશ્રમમાંથી ખીબ આશ્રમમાં જવું એ આશ્રમવાસીઓને મન ત્યારે સામાન્ય કાર્ય હતું. હજી પૂરી સંધ્યા ઊતરી ન હતી. મંદ મંદ સમીર લહેરાઈ રહ્યો હતો; નાનાંમોટાં વૃક્ષો અનુપમ સુવાસ ત્યારે પાસ વેરી રહ્યાં હતાં; પર્વત પાષાણના ઢગલા ને ઢગલા ઊભા કરી રહ્યો હતો. અને આખી સૃષ્ટિ સમૃદ્ધિ વેરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. સૂર્ય એક શંગની પાછળ સંતાવાની તૈયારી કરતો હતો અને એને શોધવા ક્ષિપ્તો ક્ષિપ્તો ચંદ્ર આકાશમાં મંથન કરી રહ્યો હતો એમ પણ અરુંધતીને લાગ્યું. અકસ્માત તેના મનમાં વિચાર આવ્યો : ‘લાવ, આ શંગ ઉપર ચઢી સાંધ્ય સૂર્યનાં દર્શન કરી લઉં અને શંગની પાછળ જ ઊતરી બહુલાના આશ્રમમાં વહેલી પહોંચી જાઉં !’

સૂર્ય જ્યાં સંતાતો હતો તે શંગ ઉપર થઈને ખરેખર બહુલાના આશ્રમમાં વહેલાં પહોંચાય એવું હતું. અરુંધતીના પગમાં બળ હતું. શિખર ચડવું એ અત્યારે રમતવાત હતી. તે શિખર ઉપર ચઢી ગઈ, અને અકસ્માત સ્થિર બનીને ઊભી રહી. સૂર્ય ડૂબતો હતો. એ શિલા ઉપર કોઈ તપસ્વી તેને બેઠેલો દેખાયો. ત્યાં થઈને જ એને જવાનું હતું. બેઠેલા તપસ્વીના માથા પાછળ સૂર્ય તેજકિરણો વેરી રહ્યો હતો. અને અરુંધતીને લાગ્યું કે તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મને સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરતા તો નિહાળતી નથી? દર્શન કરી પાછા વળવું? પાસે જઈ દર્શન કરવાં અને આગળ વધવું? શું કરવું અને શું ન કરવું? પુરુષથી તે ડરતી હતી જ નહિ; એને ખેતાને પુરુષસમોવડી બનવું હતું. અને આ પાસે, સામે દેખાતા પુરુષ લાય ઉપજાવે એવો તો હતો જ નહિ. બ્રહ્મ હોય કે બ્રહ્મનો ઉપાસક હોય તો તેનાં દર્શન

પણ કેમ ન કરવાં? થોડીક ક્ષણ અરુંધતી ઊભી રહી, એટલામાં અરુંધતિને આ બધા વિચારો આવ્યા અને તે આગળ વધી. 'કાણુ જાણે કેમ, બહુલાના આશ્રમની પ્રાર્થના તેને ખેંચતી હતી કે આ તપસ્વી પુરુષને વધારે સાન્નિધ્યમાં નિહાળવાની વૃત્તિ તેને આગળ ખેંચતી હતી ?

થોડાં ડગલાં અરુંધતી આગળ વધી અને પદ્માસનની તૈયારી કરતા મુનિકુમાર પાસે આવી પહોંચી. રસ્તો જ ત્યાં થઈને જતો હતો, એટલે પણ અરુંધતીને એ તપસ્વી પાસેથી ગયા વગર છૂટકો ન હતો. પાસે આવતાં અરુંધતીએ મુનિકુમારને નમસ્કાર કર્યા અને તે સાથે જ મુનિકુમારે પણ સામા નમસ્કાર કર્યા.

‘કાણુ હશે બ્રહ્મકુમારી? ક્યાં જશે?’ તપસ્વી યુવકે પૂછ્યું.

‘હું અરુંધતી, સાવિત્રીના આશ્રમમાં રહું છું અને બહુલાના આશ્રમમાં જઈું છું.’

‘દર્શન પહેલાં જ શ્રવણે આપને ઓળખ્યાં હતાં.’

‘મને મારા, નામને શું આપ જાણતા હતા? આપ કાણુ છો?’ અરુંધતીથી પુછાઈ ગયું.

‘આપ ધારો છો એના કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ છો. આર્યાવર્તનો સ્ત્રીસમૂહ આપનામાં નૂતન બ્રહ્મવાદિની જુએ છે. નજરે તો પહેલી જ વાર પડ્યાં. મારું નામ વસિષ્ઠ. હું એક મુનિકુમાર છું. એક જ શૃંગ ઉપર બાર વર્ષ તપ તપ્યો. બ્રહ્મ દેખાય દેખાય અને અદૃશ્ય થાય! આજે શૃંગ બદલ્યું છે. જોઈું કે આ સાયં સંધ્યામાં બ્રહ્મ મારા ધ્યાનમાં પકડાય છે કે નહિ?’

‘મને, તો લાગ્યું કે બ્રહ્મ તમારો જ આકાર ધારણ કરી શૃંગ ઉપર ઊતરે છે. તમારી પાછળનાં સૂર્યકિરણોએ એ ભ્રમ ઊભો કર્યો!’ અરુંધતીએ કહ્યું અને વસિષ્ઠે આ કુમારીના નિર્દોષ મૌઁધ્યને સ્મિતપૂર્વક પિછાન્યું.

‘એ ભ્રમ જ હતો, કુમારી! મારું તપ હજી અધૂરું છે. સહજ નીચે ઊતરશો એટલે બહુલાનો આશ્રમ દેખાઈ આવશે. હું

૨૬ : હીરાની ચમક

આવું બતાવવા ?

‘ના, જી ! આશ્રમ મારો જાણીતો છે, ને સંધ્યા મને બધા પમાડતી નથી.’

‘સાચું. મને તો ભ્રમ ન હતો. મેં દર્શન કર્યાં.’ વસિષ્ઠે કહ્યું અને ફરી અરુંધતીને નમન કર્યું.

અરુંધતી હજી ઊભી જ હતી. તેણે પૂછ્યું : ‘સંધ્યાનાં દર્શન ? કર્યાં કર્યાં આપે ?’

‘આપનામાં. આપ જ્યારે આ શંગ ચઢી ઉપર આવ્યાં ત્યારે પેલો ચંદ્ર આપની વેણીમાંથી નીકળી છૂટો પડી ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. મને એમ પણ થયું કે એ ચંદ્રને હું પાછો તમારે અંબોડે પહેરાવી દઉં ! ઉષા અને સંધ્યા એ બંને અમ તપસ્વીઓના જીવનનાં બે પાસાં.’ વસિષ્ઠે કહ્યું.

એકાએક અરુંધતીને લાગ્યું કે તે આ વિવેકી તપસ્વીની સાચું-સંધ્યામાં વિદન બની રહી છે. તેણે દેહમાં ચંચળતા આણી વધતી જતી સંધ્યાને જોઈ અને પગ ઉપાડતાં વસિષ્ઠને નમન કરી તેણે કહ્યું : ‘ક્ષમા કરજો, મુનિકુમાર ! આપના ધ્યાનમાં મેં આવીને વિદન નાખ્યું.’

એટલું કહી ઝડપથી પગ ઉપાડી અરુંધતી શંગોની પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એને ફરી નિહાળવા માટે મુનિકુમાર વસિષ્ઠ ઊભા થયા હતા કે નહિ તેની ખાતરી કરવા તેણે દૂર દૂર જઈ પાછળ દષ્ટિ પણ કરી; પરંતુ એની દષ્ટિને કેટલાંયે શંગોએ અવરોધી લીધી હતી. આશ્રમમાં પહોંચતાં પહોંચતાં તેના મનમાં વિચાર આવ્યો : ‘સંધ્યા ? હું સાક્ષાત્ સંધ્યા ? પૂર્વજન્મનો કોઈ ભણકારો મને સંભળાય છે શું ? આવો જ પૂર્વજન્મે મને દેખાયેલો તપસ્વી કુમાર મારી પાસેથી ભાગી ગયો હતો, નહિ ? પ્રભુની મેં જ તપશ્રયા કરી હતી, ખરું ? અને સંધ્યાનો દેહ છોડી અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હું પિતા મેઘાતિથિને ઘેર જન્મી ! એ ભ્રમ મને અત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે ? કે મારા પૂર્વજન્મની કથની હું ક્યારની યે જાણું છું ?...’

વસિષ્ઠ નિત્ય અહીં ધ્યાનમાં ખેસશે કે કેમ ?

બહુલાના આશ્રમે પહોંચતાં પહોંચતાં અરુંધતીને અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. બહુલા અને એના આશ્રમની વિદ્યાર્થિનીઓ સાથે પ્રાર્થના માટે તેની રાહ જોઈને જ બેઠાં હતાં. અરુંધતીને જોતાં બરોબર સહુ પ્રાર્થના માટે ઊભાં થયાં. અને બહુલાએ અરુંધતીને કહ્યું : ‘બહુ વખતસર આવી તું, અરુંધતી! તેં રચેલી ગાયત્રી પ્રાર્થના તારી પાસે જ સહુને સાંભળવી છે અને શીખવી છે; એક અઠવાડિયું તું આપ્યા કર.’

‘એના કરતાં અરુંધતી આખું અઠવાડિયું અહીં રહે તો કેવું?’ એક આખાબોલી વિદ્યાર્થિનીએ અધિષ્ઠાત્રી બહુલાને પ્રશ્ન કર્યો. અરુંધતી વિદ્યાર્થિનીઓના વર્ગમાં સર્વત્ર પ્રિય અને માનીતી હતી. અરુંધતીને આ સૂચન ગમ્યું કે નહિ? અહીં ને અહીં રહે તો રસ્તામાં તપ કરતા વસિષ્ઠનાં ફરી દર્શન શી રીતે થાય? આવો વિચાર કરતી અરુંધતીને આશ્રમમાં રાખવાની સરળતા બહુલાએ ઉપજાવવા દીધી નહિ. સાવિત્રીનો આખો આશ્રમ અરુંધતીને માથે હતો એમ કહીએ તો ચાલી શકે. અરુંધતીએ પ્રાર્થના ગાઈ સંભળાવી, ને ગાયત્રીનું આહવાન સંગીતમાં કર્યું. ડોણુ જાણે કેમ, આજ અરુંધતીના કંઠમાંથી અદ્ભુત મીઠાશ વહેતી હતી! આમેય અરુંધતીનો કંઠ સુંદર જ હતો. છતાં આજનું સૌંદર્ય અરુંધતીને તેમ જ સહુ ડોઈને ચમકાવે એવું સંભળાયું. વીણા વધારે મધુર કે અરુંધતીનો કંઠ? એ પ્રશ્ન સહુને થઈ પડ્યો.

પ્રાર્થના થઈ ગઈ અને અરુંધતીને પાછા વળવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. હજી વધારે રાત્રિ ગઈ ન હતી અને વિદ્યાર્થિનીઓને—વિશેષતઃ નીવડેલી વિદ્યાર્થિનીઓને—જાણી જોઈને રાત્રિએ જવા આવવાના પ્રસંગો ઊભા કરવામાં પણ આવતા હતા, જેથી તેઓ સાથે જોડાયેલી બીક અદશ્ય થાય!

૪

પાછાં ફરતાં અરુંધતી વસિષ્ઠના તપમાર્ગે ન જતાં સીધા

૨૮ : હીરાની ચમક

બાણીતા માર્ગે જ ગઈ, ને આશ્રમની કરવા જેવી વ્યવસ્થા કરી અધિષ્ઠાત્રી સાવિત્રી સાથે તે સૂતી પણ ખરી. કોણ જાણે કેમ, આખી રાત તેને નિદ્રા જ ન આવી. અને નિદ્રા આવી તે સ્વપ્નોના ભંડાર ઉઘાડતી આવી. અલગત, એ સ્વપ્નમાં રાજમહેલ નહોતા, રથસુખપાલ ન હતાં, દાસ દાસીઓ ન હતાં; સ્વપ્નોમાં તપોવન, તપ અને તાપના અનુભવો જુદે જુદે સ્વપ્નરૂપે થયાં કરતાં હતાં. પરંતુ સાથે સાથે તપોવન, તપ, અને તાપ એ ત્રણેનું મધ્યબિંદુ એક તપસ્વી જ હતો ને એ તપસ્વી વસિષ્ઠ જ હતો એ વૈચિત્ર્ય વધારાનું!

અણુધાર્યાં સ્વપ્ન યુવક અને યુવતી બંનેને અસ્વસ્થ બનાવ્યા વગર રહેતાં નથી. અરુંધતીની રાત્રિ તો અસ્વસ્થતામાં ગઈ. પરંતુ એનું પ્રભાત પણ બેચેનીમાં ગયું. તપોવનનું વાતાવરણ તો પવિત્ર જ હોય. ને આર્ય આશ્રમોમાં વિકાર ભરેલું વાતાવરણનું સર્જન સુરુચિ કર તો ન જ લાગે ને? અરુંધતીએ વાંચ્યું - વિચાર્યું ધણું હતું. શાસ્ત્રપ્રાવીણ્ય તેનું એટલું હતું કે સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો તે છેક ન સમજે એમ તો માનવું અશક્ય જ ગણાય. છતાં એ સંબંધો તેની બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો હશે તોપણ તેના હૃદયે એ ભાવ કદી ઝાળખ્યો ન હતો. આજ એકાએક ધોધની માફક કોઈક નવો જ ભાવ તેના હૃદયને ઊભરાવી રહ્યો હતો. એ પુણ્ય હશે? એ પાપ હશે? સાત્ત્વિક ભાવથી દૂર હડસેલનાર કોઈ પણ વૃત્તિ સદૃશ ન જ ગણાય એ આશ્રમનું શિક્ષણ. અને આજની રાત્રિ તો અરુંધતીએ એવાં સ્વપ્નમાં ગાળી હતી. કે જેમને સાત્ત્વિક ભાવ કહેતાં અરુંધતીને જરૂર સંકોચ થાય.

સખીઓ સાથે તે પ્રાતઃસ્નાન કરી આવી, આશ્રમનું પ્રાતઃકાર્ય કર્યું, સંધ્યાવહન અને યજ્ઞયાગાદિ પણ થઈ ગયાં અને વિદ્યાર્થીનીઓ વિદ્યાભ્યાસમાં ધ્યાનસ્થ બની ત્યારે સાવિત્રીએ અરુંધતીને એકાંતમાં પોતાની પાસે બોલાવી પૂછ્યું: 'હીકરી! આજ કેમ તું અસ્વસ્થ લાગે છે?' અને એ પ્રશ્ન થતાં જ અરુંધતીની આંખમાં અશ્રુ ઊભરાયાં. તેનાથી કાંઈ જવાબ આપી શકાયો નહિ.

સીહદયની અનુભવી અધિષ્ઠાત્રી સાવિત્રીએ અરુંધતીની પ્રથમ રુદનભિન્નિને વહી જવા દીધી. ને પછી તેને માથે હાથ ફેરવી ફરી પૂછ્યું : 'પિતા યાદ આવ્યા? મેઘાતિથિ પાસે જવું છે? કે તેમને અહીં બોલાવું?'

'ના જી! એ તો હમણાં જ અહીં આવી ગયા છે.'

'ત્યારે આંખમાં આંસુ કેમ લાવે છે?'

'માતાજી! મને લાગે છે કે હું કાંઈ પાપ કરી રહી છું.'

અરુંધતીએ રુદનભર્યાં કંઠથી જવાબ આપ્યો.

'પાપ? તું એવી ઢબે ઊછરી છો કે તારાથી કદી પાપ થઈ શકે જ નહિ. તારું હૃદય જે કાંઈ વાંછતું હશે તે પુણ્ય જ હશે. ગભરાઈશ નહિ, દીકરી! આપણી આસપાસ પાપ હોય જ નહિ. કહે, શા પરથી તને એમ લાગ્યું?' સાવિત્રીએ ધારણા આપી અરુંધતીની પાસેથી વાત મેળવી. ને ટુકડે ટુકડે, અચકાતાં અચકાતાં, અરુંધતીએ ગઈ કાલનું વસિષ્ઠ સાથેનું મિલન અને રાત્રિનાં સ્વપ્નનો સાર કહી સંભળાવ્યો. વાત પૂરી થયે અનુભવી સાવિત્રી ખડખડ હસી પડ્યાં અને કહ્યું :

'અરુંધતી! જે થાય છે તે સારું થાય છે. વસિષ્ઠના મિલનથી તારે ભય પામવાનું કારણ નથી. કદાચ પૂર્વજન્મથી જ એ તારે માટે સર્જાઈ ચૂક્યો હશે, ને તારી તથા તેની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ગૃહસ્થાશ્રમને માર્ગે થવાની હશે. આજે સાંજે પાછી એ જ માર્ગે થઈને બહુલાને આશ્રમે જળે અને વસિષ્ઠને પૂછજે, કે રાત્રે તેમને કોઈ સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે કેમ? એનો જવાબ મને કહેજે. કદાચ પ્રજનશ્વાસિ કંદર્પ : —પ્રભુ કંદર્પરૂપે પધારતા ન હોય!' કહી સહજ હસી સાવિત્રીએ અરુંધતીનો વાંસો થાખડી તેને કામકાજમાં રોકી.

સંધ્યા થતાં બરોબર અરુંધતી પાછી બહુલાને આશ્રમે જતાં જતાં વસિષ્ઠ મુનિની તપશીલા પાસે થઈને જ જવા લાગી. આજે વસિષ્ઠ આસનબદ્ધ ન હતા; બાજે તેઓ અરુંધતીની રાહ જોતા જ ઊભા ન હોય તેમ અરુંધતીને જોતાં જ નમન કરી કહ્યું : 'કોણે બંધે કેમ, અરુંધતી! તમારાં દર્શન સિવાય આજ ધ્યાનસ્થ નહિ

૩૦ : હીરાની ચમક

જ થવાય એમ લાગવાથી તમારી રાહ જોઈ' છું.'

'તમને શી ખાતરી હતી કે હું આજ આ રસ્તે આવીશ જ?' અરુંધતીએ પૂછ્યું.

'હા; મારા સ્વપ્નમાં તમે ગઈ રાતે જ એમ કહી ગયાં. એમ લાગે છે કે આપણે પૂર્વજન્મે મળ્યાં હોઈશું, અને આ જન્મમાં અરસપરસ મળવાનું વચન આપ્યું હશે.' વસિષ્ઠે કહ્યું.

'તમે તે મુનિ! બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરો છો કે ડોઈ યુવતીનું?' અરુંધતીએ જરાક છણકાઈને પ્રશ્ન કર્યો.

'બ્રહ્મનો ભરોસો જ નહિ. એ ગમે તે સ્વરૂપે એ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય—સ્ત્રીરૂપે પણ!'

'સ્ત્રીરૂપે પ્રભુ અવતરે એ તમને ગમે ખરું?'

'મને લાગે છે કે બ્રહ્મ માનવઆકાર ધારણ કરે તો તેને સ્ત્રી કરતાં વધારે સુંદર આકાર ન જ મળી શકે. મને બ્રહ્મનું સ્ત્રી-સ્વરૂપ જરૂર ગમે. કાલે આ માર્ગેથી જ જશો ને?'

'કાલની વાત કાલ ઉપર. મારો બ્રહ્મ પુરુષસ્વરૂપે મને આજ રાત્રે સ્વપ્નમાં દેખાશે તો હું જરૂર આ માર્ગે આવીશ.' અરુંધતીએ કહ્યું અને બહુલાના આશ્રમે તે પાછી ચાલી ગઈ. બહુલાએ પણ અરુંધતીની અસ્વસ્થતા પરખી, અરુંધતી પાસેથી માહિતી મેળવી અને ત્રીજે દિવસે સાવિત્રી અને બહુલાએ ભેગાં મળી નિશ્ચય કર્યો કે અરુંધતી અને વસિષ્ઠનાં બ્રહ્મલગ્ન કરવાં. વસિષ્ઠ ધાર્યા કરતાં વધારે અનુકૂળ નીવડ્યા. તેમણે પહેલે જ પ્રશ્ને અરુંધતી સાથેનાં લગ્નની હા પાડી. અરુંધતીમાં વસિષ્ઠે બ્રહ્મનો સ્ત્રીઅંશ જોયો અને વસિષ્ઠમાં અરુંધતીએ બ્રહ્મનો પુરુષઅંશ દીઠો. એકાએક પૂર્વજન્મની ડોઈ સ્મૃતિ અરુંધતીને થઈ આવી...અથવા વસિષ્ઠ પ્રત્યેની તેની પ્રેમભાવનામાં પૂર્વજન્મના ડોઈ પ્રેમઅંકોડાનું તેને ભાન થયું. અને યૌવનમાં કામ એ ધર્મ બની જાય છે એવું પ્રભુનું કંઈક વાક્ય પૂર્વજન્મમાં ઉચ્ચારાયેલું તેને યાદ આવ્યું. બંનેના લગ્ન થયાં. વસિષ્ઠ પણ એક મહાત્મપત્નીની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. અને

પુરાણો તો કહે છે કે એ લગ્નમાં ઋષિમુનિઓ અને બ્રહ્મવાદિનીઓ તો આવે પરંતુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને ઇન્દ્ર પણ સળેડે પધાર્યા અને વસિષ્ઠના ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રવેશ ઉપર આશીર્વાદ વર્ષાવ્યા. આખા ગૃહસ્થાશ્રમને દેવોએ ખિરદાવ્યો.

સમય જાય છે, કાળ વહી જાય છે, યૌવનની ઊર્મિઓ શાંત પડી જાય છે અને ગૃહસ્થાશ્રમનાં કેટલાંક વર્ષો વીતતાં સામાન્ય ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં પરસ્પર ઉદાસીનતા પણ કદાચ આવી જાય છે. પરંતુ વસિષ્ઠ અને અરુંધતીના ગૃહસ્થાશ્રમમાં શાંતિનો પટ ભલે ફેલાયો હોય, પરંતુ પરસ્પરનાં સંબંધમાં તલપૂર પણ ઉદાસીનતા આવી ન હતી. ગૃહસ્થાશ્રમના ભોગ પણ યોગ બની જાય છે—જે માનવી સમત્વ યોગ ઉચ્ચતે એ ગીતાવાક્ય ધ્યાનમાં રાખે તો ! અને વસિષ્ઠને અરુંધતીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ સાચોસાચ યોગની એક ભૂમિકા બની રહ્યો.

વસિષ્ઠે જ્ઞેતજ્ઞેતામાં બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને અરુંધતીએ બ્રહ્મવાદિનીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

બ્રહ્મર્ષિઓમાંથી પણ ઊંચી ભૂમિકાએ પહોંચ્યાડનારું સપ્તર્ષિનું એક પદ છે. છ સપ્તર્ષિઓ દેવમંડળ અને ઋષિમંડળને મળી ચૂક્યા અને સાતમા ઋષિ માટે વસિષ્ઠ પણ નિયુક્ત થઈ ચૂક્યા. પરંતુ આર્યસંસ્કૃતિએ કદી ન અનુભવેલો એક ભવ્ય સાંસ્કૃતિક ઊહાપોહ વસિષ્ઠના પદને માટે ઊભો થયો. અરુંધતી સદા વસિષ્ઠસમોવડી નીવડી હતી, અને વસિષ્ઠે પત્નીનું સમોવડિયું સ્થાન જીવનભર સ્વીકારી લીધું હતું. સપ્તર્ષિપદે વસિષ્ઠને સ્થાપન કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થતાં તેમણે આખા ઋષિસમાજને અને દેવસમાજને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે વસિષ્ઠ એકલો જીવતો નથી, વસિષ્ઠ અરુંધતી સાથે સહજીવન જીવે છે; વસિષ્ઠના બ્રહ્મર્ષિપદમાં અરુંધતીનું ચોખ્ખું અધુરું સ્થાન છે. સપ્તર્ષિપદ પણ વસિષ્ઠ ત્યારે જ સ્વીકારી શકે, જ્યારે વસિષ્ઠની જ્ઞેતાજ્ઞેડ અરુંધતીનું સ્થાન હોય.

અને અનેક વાદવિવાદો, ચર્ચાઓ અને ઝઘડાઓને અંતે સપ્તર્ષિ-

૩૨ : હીરાની ચમક

મંડળમાં વસિષ્ઠની જોડે, અરુંધતીને પણ સ્થાન મળ્યું, અને એક સ્ત્રી પુરુષસમેવડી પુરવાર થઈ. આજ સપ્તર્ષિનું નક્ષત્ર પણ એ કથાની સાબિતી આપતું નિત્ય ચળકે છે. સપ્તર્ષિઓમાં વસિષ્ઠના તારાની સાથે અરુંધતી પણ પોતાનો સૌભાગ્યચંદ્ર ચમકાવતી આજ પણ દેખાશે.

અરુંધતી એટલે જ ધર્મ, વિકાસ, પ્રગતિને કદી ન રોકતી સ્ત્રી-પુરુષની એ સાચી અર્ધાંગના - પુરુષ જોટલી જ મહત્વની - સંસ્કારમાં, પ્રેમમાં, પ્રતિષ્ઠામાં અને તપમાં.

અણુધાર્યો મેળાપ

૧

સમુદ્રની ભરતીના જુવાળની ઊંચો સર મહેન્દ્રપ્રતાપના બંગલાનાં પગથિયાંને અક્ષણાઈ, દૂધવણી બની પાછી સમુદ્રમાં સરી જતી હતી. સમુદ્ર સમુદ્રનું કામ કરતો હતો અને બંગલો બંગલાનું કામ ! બંગલાના ત્રીજા માળની વિશાળ અગાશી ઉપર અદ્ભુત ઉપવન રચાયું હતું અને તેમાં એક સુંદર સમારંભ પણ ગોઠવાયો હતા. મહેમાનો મોટે ભાગે સજ્જેડે - પધાર્યે જતાં હતાં અને સર મહેન્દ્રપ્રતાપ અને લેડી સુવર્ણાદેવી હસતે મુખે સહુને આવકાર આપી રહ્યાં હતાં. સમારંભમાં ન્યૂનતા ન જ હોય - એ એક મહાન ધનિકનો સમારંભ હતો ! આજની પેઠે ત્યારે પણ સમારંભો રૂપ, રંગ, ચમક અને પ્રકાશનાં પ્રદર્શનો બની રહેતાં. સર મહેન્દ્રપ્રતાપ કેટલું ભણ્યા હતા તે કોઈને જાણવાની જરૂર ન જ હોય. તેમના 'સર' પણામાં બધું ભણુતર આવી જતું હતું. અત્યારે તો તેમનો એકનો એક પુત્ર અમરપ્રતાપ યુનિવર્સિટીની છેલ્લી પરીક્ષામાં જિંયા વર્ગમાં પસાર થયો હતો અને તેની આજ ઉજવણી હતી. દોઢેક કલાકની ઉજવણી પછી સ્વાભાવિક રીતે મહેમાનોની વિખરાવાની ક્રિયા શરૂ થઈ. મહેમાનોની શિખામણ અને તેમના ધન્યવાદ પામતો અમર હવે માતા-પિતાની પાસે એકલો પડ્યો. માતાપિતાનાં સુખવૈભવમાં જેમ પુત્રનો ભાગ હોય છે તેમ પુત્રના ઉત્કર્ષમાં માતાપિતાનો પણ ભાગ હોય છે. સર મહેન્દ્રપ્રતાપ ભારતવર્ષના એક અજ્ઞેડ ધનપતિ અને ઉદ્યોગપતિ હતા. નાના નાના ડોન્ટ્રેકટમાંથી તેઓ જ્ઞેતજ્ઞેતામાં આગળ આવી ગયા અને ધનપતિ બની ગયા. અને ધનપતિમાંથી તેઓ ઉદ્યોગ

પતિ તરીકે એટલા બધા વિકસ્યા કે ભારતવર્ષમાં જ નહિ પરંતુ ભારત બહાર પણ તેમનાં કારખાનાં, બગીચા અને પેઢીઓ ધન ધોકાર ચાલવા માંડ્યાં. સ્વર્ગ સમો વૈભવ બોગવનાર સર મહેન્દ્રપ્રતાપને હવે કાંઈ જ તૃષ્ણા રહેલી ન હતી. અને એ ભાનમાં તેઓ ગર્વ પણ લેતા હતા. ભણતરની ખોટ પુત્ર પૂરી રહ્યો હતો એટલે તેમના આનંદનો, સંતોષનો અને ગર્વનો હવે પાર રહ્યો ન હતો. વરદાન આપનાર મહેશ્વર જેવી ઉદારતા અત્યારે તેમના હૃદયમાં ખીલી નીકળી હતી. માતાપિતા અને પુત્રની ત્રિપુટી એકલી બેડી અને ત્રાહિત આગળ પ્રદર્શિત ન થાય એવો સંતોષ માતાપિતાએ દર્શાવ્યો.

‘આવો સમારંભ છેલ્લાં દશ વર્ષમાં તો ખીલે થયો ત્યેયો નથી.’ માતા સુવર્ણાદેવીએ સંતોષપૂર્વક કહ્યું.

‘ગોઠવણી ખાસ ખોટી ન લાગી, આજની રાત્રે સ્ટીમરમાં આપણુ ગવર્નર સાહેબ આવવાના છે. તેમને વિલાયતમાં મળેલો. એમના ધ્યાનમાં આપણા બંગલા ઉપરની પ્રકાશગોઠવણી માઈલોના માઈલો દૂરથી આવ્યા વગર નહિ જ રહે એમ હું ધારું છું. આખી રાત રોશની રાખવાની છે.’ સર મહેન્દ્રપ્રતાપે ધનના પ્રદર્શનનો ઉપયોગ પણ સાથે સાથે સમજાવી દીધો.

‘હવે અમર પરણી બન્ય એટલી જ મને તો ઇચ્છા છે. તે વખતે જે રોનક આવશે તે આજના કરતાં વળી ઘણી બધારે હશે.’ માતાએ કહ્યું.

‘બોલ, અમર! શું કહેવું છે તારે?’ પિતાએ બહુ જ રાજ થઈને પુત્રને જે માગે તે આપવા જણાવ્યું. અમર બાણુતો હતો કે તેને લંડન જવું હોય, ન્યુયોર્ક જવું હોય કે પારિસ જવું હોય તો સ્ટીમર ભાડે રાખીને પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરવી હોય તો તે માટેની પણ પિતાની તૈયારી હતી. પૈસો લખલૂટ હતો અને તે એકના એક પુત્રને માટે વાપરવાનો હતો. સર મહેન્દ્રપ્રતાપ આમ તો ભારે ગણતરીયાજ હતા, પરંતુ પુત્રને માટે તેમને કોઈ પ્રકારની ધનગણતરી હતી જ નહિ. અમરને પણ માગી લેવાના અનેક વિચારો નહિ આવ્યા હોય એમ

માનવા કારણ નથી. પરંતુ આ 'વરં બૂહિ'ની પાછળ લગ્નની વાત હતી એ અમર ભૂલે એમ હતું જ નહિ, અને લગ્નની બાબતમાં માતાપિતા અને અમર બંને સામે કિનારે બેઠેલાં હતાં એવી અમરને તો ખબર હતી જ. અમર માતાને પણ ઝાળખતો અને પિતાને પણ ઝાળખતો. માતાની કુમળાશને પોતાની તરફેણમાં વાળી શકાય એમ હતું, પરંતુ પોલાદી પિતાના માનસને વાળવું અશક્ય હતું એટલે અમરે હસીને વાત ફેરવી નાખતાં કહ્યું :

'મારે માગવા જેવું શું છે? વગર માગે મને બધું જ મળે છે. શું માગું એની જ મને તો સમજ પડતી નથી!'

૨

આખા વિશ્વની વ્યાપારી કુનેહ ઘોળાને પી ગયેલા સર મહેન્દ્રપ્રતાપ પોતાના પુત્રની આ ઉડાવનારી વાત ન સમજે એમ ન હતું. પોતાના એકના એક પુત્રમાં ધન અને વિદ્યા બંનેનો સુયોગ થયો હતો અને એ સુયોગના અત્યંત તીવ્ર ભાનમાં પિતાએ પોતાના પુત્રની સમોવડી પુત્રવધૂ માટેની પણ કલ્પના કરી લીધી હતી. મહેન્દ્રપ્રતાપ સરખા વિશ્વધનિકની કલ્પનાનાં વર્તુલ પણ મર્યાદિત ન હોય. પોતાના પુત્ર માટે તેમની નજરમાં કોઈ મજૂરની, કોઈ કારકુનની, કોઈ નાનકડા અમલદારની કે દલાલીમાં બે બંગલા બાંધી ખાતા કોઈ વ્યાપારીની પુત્રી આવે એવો સંભવ જ ન હતો. અંગ્રેજોની સત્તા સ્ત્રીકાર્યા છતાં સર મહેન્દ્રપ્રતાપનું આર્યત્વ ભરતખંડ બહારની કોઈ ગોરી છોકરી તરફ તો આકર્ષાય નહિ જ. એટલે પોતાની ઉચ્ચ કક્ષાએ બેસી, સરવાળાબાકી કરતાં તેમને એક ઉચ્ચ કક્ષાના અમલદારની અને બે ધનિકોની સુંદર, ભલકભરી, આગળ પડતી અને રમતગમતને ઝાળખતી ત્રણ યુવતીઓ નજરમાં આવી ગઈ હતી. અમલદારની છોકરીનું નામ અતુલા અને બંને ધનાઢ્યોની છોકરીઓમાંથી એકનું નામ સુમંગલા અને બીજીનું નામ સુહાસિની. અમરની માતા સુવર્ણા-દેવીને પણ આ આગળ પડતી યુવતીઓ બધું જ ગમી ગઈ હતી અને

સામાન્યતઃ શરમાળ અમરને માટે આવી તેજસ્વી યુવતીઓમાંથી એકાદ મળી જાય તો અમરનું જીવન આનંદને હીંચોળે ઊછળે એવી પણ તેમના સ્ત્રીત્વની પ્રેરણા ખરી. બન્ને ધનાઢયો અને મહાન અમલદાર - એ ત્રણેની એવી ઇચ્છા જરૂર જ હોય કે ધન અને ભણતરથી વિભૂષિત અમરની સાથે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન થાય. આમ બન્ને પક્ષનાં માતાપિતાની અનુકૂળતામાં અમરને અને આ ત્રણે યુવતીઓને મળવાના અનેકાનેક પ્રસંગો આવી મળતા હતા. એક વાર માતા અમરને લઈને અતુલાને ઘેર ચા પીવા જાય, તો બીજી વાર સુહાસિનીને ઘેર ચા પીવા બોલાવે અને ત્રીજી વાર સુમંગલાને લઈને 'પિકનિક' ઉપર જવાના પ્રસંગો ઊભા કરી શકાય. અને આવા સમારંભમાં ભોજન-સમારંભમાં અને 'પિકનિક' માં સાથે ફરવાના, સાથે રમવાના, સાથે વાતોચીતો કરવાના અને જરૂર હોય ત્યારે પોતાની ઊર્મિઓ ઠાલવવાના પ્રસંગો ભરપૂરું પડેલા હોય છે. કલાશોખીન યુવકયુવતીઓ એમાં કલાનું પણ પ્રદર્શન કરી શકે; ડોકિલકંઠી યુગ્મે સંગીતને પણ રેલાવી શકે; તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા યુવકયુવતીઓ ચમકતી વાક્યપટુતા પણ બતાવી શકે; અને આમ પરસ્પર નજીક આવવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ એમાં મળી શકે. તેમાં જે માતાપિતા અનુકૂળ હોય તો આવા પ્રસંગોમાં પ્રેમખળના ખુલ્લા મૂકી દેવાની પણ સગવડ મળ્યા જ કરે છે; અને મહેન્દ્રપ્રતાપ તથા લેડી સુવર્ણા કુનેહપૂર્વક, અનુભવી ઢબે અને માણસ-સ્વભાવને ઝોળખીને અમરની આસપાસ આવા પ્રસંગો સારા પ્રમાણમાં સર્જતા. પરીક્ષા પસાર થયાની ખુશાલીમાં તેમણે ત્રણે યુવતીઓને એવી કુનેહભરેલી ઢબે બોલાવી હતી કે થોડો સમય અમર અતુલા સાથે પત્તાં રમી શકે. સુમંગલાનું ગીત સાંભળી શકે અને સુહાસિની સાથે 'કમ્યુનિઝમ' અને 'સોશ્યાલિઝમ'ની ચર્ચા પણ કરી શકે. અમરે માતાપિતાની ઇચ્છાને સફળ કર્યા જ કરી હતી. આમાંથી ડોઠ પણ યુવતી સાથે તે કલાકોના કલાક ગાળી શકતો હતો; છતાં હજી સુધી એ ત્રણેમાંની એકે યુવતી પ્રત્યે તેનામાં ઉભા પ્રગટ થઈ હોય એમ માતાને પિતાને લાગ્યું નહિ. આ વસ્તુ ખરેખર નવાઈ જેવી

હતી. મુનિમ દ્વારા, મેનેજર દ્વારા, સેક્રટરી દ્વારા, સુવર્ણાદેવીને અંગ્રેજી શીખવવા આવતી શિક્ષિકા દ્વારા અથવા ડોઈ પણ રીતે અમર પોતાની જમિં જાહેર કરી શકે એમ હતું; અને એ જાહેર કરવાને માટે તેને સર્વ જાજુએથી પ્રલોભન પણ મળતું હતું. પરંતુ તપસ્વી મુનિએ વશ થાય એવું પ્રલોભન અમર સામે નિષ્ફળ કેમ નીવડતું હતું?

અમરની આસપાસ થોડીધણી જાસૂસી પણ શરૂ થઈ ગઈ. પરંતુ એકાએક સુહાસિનીની ચળરાકીભરેલી વાતચીતમાંથી માતા-પિતાને કાંઈક અંખી થઈ કે નંદિની નામની ડોઈ અમરની સાથે ભણતી સામાન્ય સ્થિતિનાં માતાપિતાની યુવાન પુત્રી તરફ અમરનું લક્ષ દોરાયું હતું. ગરીબની કક્ષાને લાત મારી, સામાન્ય કક્ષાએ આવી, એ કક્ષાને પણ ભોંયભેગી કરી ઉચ્ચ કક્ષાએ—અરે ઉચ્ચ કક્ષાની ટાચે આવી પહોંચેલા સર મહેન્દ્રપ્રતાપ અને લેડી સુવર્ણાને હવે સામાન્યતાનો સ્પર્શ કરવા પણ સૂઝ ચઢે એમ હતું. હજી પુત્ર તો પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ કર્યું પણ ન હતું. છતાં આવા વલણની અંખી પણ માતાપિતાને જેબર તેમ જ કુદ્ધ બનાવવા માટે પૂરતી હતી. તેમાં જે માતા કરતાં પણ પિતા વધારે કુદ્ધ બની શકતા હતા એની અમરને ખબર હતી. માતૃત્વની સુવાળાપ ઘણી વાર અમરનું રક્ષણ કરવા પણ મથતી હતી. ઘણી વાર તેઓ પણ કહેતાં :

‘જે ને, અમર! સુહાસિની અને સુમંગલાનાં માતાપિતા તારા જન્માક્ષર માગે છે. તું સમજે છે ને એનો અર્થ?’

‘પણ હું જન્માક્ષરમાં માનતો નથી.’ અમરે જવાબ આપ્યો.

‘પણ તું લગ્નમાં માને છે કે નહિ?’

‘હા.’

તો પછી જે તે નક્કી કરી નાખ. તારા પિતાની ઇચ્છા જાપણી કક્ષા નીચે ઉતારવાની ન હોય એવી તો તને ખબર છે જ ને?’ લેડી સુવર્ણા પુત્રને આમ સૂચન આપતાં હતાં અને અંતે એક દિવસ સર મહેન્દ્રપ્રતાપે જ આ વસ્તુને પોતાની દેખરેખ નીચે લાવી દીધી અને અમરને પૂછ્યું :

૩૮ : હીરાની ચમક

‘અમર ! હવે સ્વપ્નતા કરવાની જરૂર જિભી થાય છે. તું ખીલુ ઢોઈ રીતે સમજી શકતો નથી એટલે.’

‘હા, જી ! શું છે ? શી બાબત છે ?’

‘તારાં લગ્નની બાબત છે. બધી જ તૈયારી થઈ ચૂકી છે. હવે તું માત્ર હા કહે એટલી જ વાર છે.’

‘માતાપિતાની તૈયારી ઢોને માટે હતી તેનો ખ્યાલ અમરને હતો જ. છેવટનો નિર્ણય કરવાની આજ્ઞા એકાદ અઠવાડિયું પણ આગળ જ બંધ એમ એ ઇચ્છી રહ્યો હતો. એ ઇચ્છામાં તેણે પિતાને જવાબ આપ્યો :

‘મને એકાદ અઠવાડિયું આપો, પિતાજી ! હું એટલામાં મારો નિર્ણય કરી લઈશ અને આપને જણાવીશ.’

પિતાને આવી મુદ્દતો આપવાની જરા યે ટેવ ન હતી. તેમના લોખંડી નિશ્ચયો એક ક્ષણમાં જ નિર્ણય ઉપર આવી જતા. છતાં પુત્ર પ્રત્યે એમણે એટલી સુકુમારતા સેવી અને તેને અઠવાડિયાની મુદ્દત આપી.

૩

હવે અમરના ચિત્તમાં ખાસ ખટક પેડી. પિતાએ કહ્યું છે એટલે તેઓ એક અઠવાડિયામાં નિર્ણયની જાહેરાત માગ્યા વગર રહેશે નહિ એ ચોક્કસ હતું. રાતદિવસ એના એ વિચારો આવ્યા કરતા હતા. અતુલા, સુમંગલા અને સુહાસિની ખરેખર તેને મિત્ર તરીકે ગમતાં; પરંતુ તેમની સાથે આખું જીવન અને નિત્યજીવનના ચોવીસે કલાક પસાર કરવા એ તેને શક્ય લાગ્યું નહિ. એની નજર વર્ષોથી નંદિની ઉપર ઠરી હતી. નંદિની ઢોઈ ધનિકની ઝાકઝમાળ પુત્રી ન હતી, પરંતુ પોતાના એક સગાંને ઘેર આશ્રિત તરીકે રહી, ભણતરમાં આગળ આવતી એક સૌમ્ય યુવતી હતી. તેનામાં ચળકાટ કદાચ ઓછો હશે, પરંતુ તેનો સૌમ્ય દેખાવ, એનું સૌમ્ય વર્તન અને માધુર્યભરી આંખ અમર કદી ભૂલી શકતો નહિ. દિવસ વીતતા

ગયા તેમ તેમ નંદિનીની આંખ અને મુખ હૃદયમાં જડાઈ ગયાં અને તેની આગળ અતુલા, સુમંગલા અને સુહાસિની વળે અછકલાં, ખોટી ચમકવાળાં અને ઠઠારાની સહાયે શોભતાં રમકડાં સરખાં લાગ્યાં.

શું કરવું એના વિચારના વમળમાં અટવાતો અટવાતો અમર એકાંત જગા શોધતો દરિયાકિનારે ચાલ્યો ગયો; પરંતુ શહેરની જનતા દરિયાના એકાંતને પણ ક્યાં જીવતું રહેવા દે છે? તોફાને ચહેલી માનવમેદનીને છોડી એ કિનારે કિનારે આગળ ચાલ્યો. ત્યાં એકાંતમાં તેણે નંદિનીને તેનાં સગાંનાં જે બાળકો સાથે રમત કરતી નિહાળી. તેના મનમાં એકાએક વિષાદ ઉત્પન્ન થયો, 'માતાપિતા નંદિનીને મેળવવામાં વચ્ચે આવશે તો?' એ વિચારે તેનાથી નંદિની પાસે જવાયું પણ નહિ. પરંતુ શરમાળ ગણાતી સ્ત્રીઓની નજર જીણામાં જીણી વસ્તુ જેવામાં ભૂલતી નથી. નંદિનીએ અમરને જોયો અને બાળકો સાથે રમતી રમતી તે જ્યાં જિભો હતો ત્યાં પાસે આવી અને જાણે અમરને પહેલી જ વાર જોતી હોય તેમ ચમકીને પૂછ્યું :

‘કોણ, અમર?’

‘હા. નંદિની!’ અમરે પણ જવાબ આપ્યો. નંદિની તેની સાથે વાત કરે એમ એ ક્યારનો ઇચ્છી રહ્યો હતો.

‘તું ક્યાંથી? તારી મોટરકાર છોડીને પગે ચાલતો આ દરિયાની રેતીમાં ક્યાં ફરે છે?’

‘મને બહુ વસ્તીમાં ગમતું નથી.’

‘ધનિકો ધારે તો એકાંતને પણ જીતી શકે છે.’

‘હશે, કદાચ. પરંતુ ધનિકોને પણ પરાજય મળતો નથી એમ તું ન માનીશ.’

‘તારો ક્યાં પરાજય થયો? અને એવો શામાં પરાજય થયો, જે તારા મુખ ઉપર પણ પ્રદર્શિત થઈ રહ્યો છે?’ નંદિનીએ પૂછ્યું.

‘પરાજય હજી થયો નથી, થવાની તૈયારીમાં છે.’

‘પરંતુ શામાં, એ તો કહીશ ને?’

‘ધનિકોથી પોતાની મરજી અનુસાર લગ્ન થઈ શકે જ નહિ.

ત્યાં ધનિકોના હાથ હંઠા પડે છે ।’

‘તારે ક્યાં લગ્ન કરવું છે ?’

‘તને ખબર નથી ? તારી સાથે જ, વળી ।’

બાળકો આસપાસ રમતાં હતાં અને તેમને આ બંને પ્રેમીઓની વાતમાં જરા પણ રસ ન હતો. ઘણી વાર જેમ બાળકો પ્રેમમાં અગવડરૂપ થઈ પડે છે તેમ ઘણી વાર તેઓ સગવડરૂપ પણ થઈ પડે છે. નંદિની અને અમર બંને થોડીક ફાણુ સુધી કાંઈ જ બોલ્યાં નહિ. પાસે જ ધૂધવતા દારયાએ અને ક્ષિતિજમાં ડૂબતાં સૂર્ય પાડેલી જલરેખાને બંને જણુ જોઈ રહ્યાં. સૂર્ય ધીમે ધીમે સમુદ્રમાં ડૂબ્યો પણ ખરો, જોકે પાછળ થોડું અજવાળું રેડતો ગયો. એકાએક નંદિનીએ કહ્યું :

‘અમર ! ખરીખોટી જામિંમાં તારું ભવિષ્ય ન બગાડતો. પ્રભુએ તને સુખવૈભવ આપ્યાં છે તે તું ભોગવ્યા કર.’ નંદિનીએ ડહાપણુ ભરેલો માર્ગ સૂચવ્યો.

‘વૈભવથી મને તેટલું જ સુખ હશે શું ?’ અમરે પૂછ્યું.

‘હાસ્તો. નહિ તો ખીજું કયું સુખ ?’

‘જે પેલો સૂર્ય પોતાનું આખું તેજ ઢાળી દઈ સમુદ્રની સામાન્યતામાં ડૂબી જાય છે—સ્વેચ્છાએ ! મને પણ કાંઈ એમ કરવાનું મન થાય છે. અને નંદિની ! જે તું તારો સાથ આપીશ તો હું નિર્માલ્ય ધનિક મટી એક “સાચો માનવી” બની શકીશ. તારી હિંમત છે ?’ અમરે પૂછ્યું.

‘હિંમતનો પ્રશ્ન તારો છે, મારો નહિ. મારે તો કાંઈ ખોવાનું નથી. પરંતુ તું કદાચ એમ કરીને તારાં માતાપિતાની પ્રીત ખોઈ બેસે એવું જોખમ હું તને ખેડવા દઉં તો મારા જેવું સ્વાર્થી કાણુ ?’ નંદિનીએ કહ્યું, અને અમરને પોતાની ઘેલછામાંથી વારવા બનતો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ અત્યારે અમરના મુખ ઉપર ઉત્સાહ ચમકી રહ્યો હતો—જોકે એ આવ્યો હતો વિષાદ લઈને.

એ ઘેર ગયો ત્યારે એનાં માતાપિતા એની રાહ જોઈને જ

બેઠાં હતાં અને બન્નેનાં મુખ ઉપર એક પ્રકારનો નિશ્ચય તરવરી રહ્યો હતો. બાણી જોઈને તે પોતાનાં માતાપિતા પાસે ન જતાં પોતાના જ ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. પરંતુ સુવર્ણાદેવી તેની પાછળ આવ્યાં, તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને તેને વાંસે હાથ ફેરવી તેના મનને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે તેમણે અમરને લગ્નની વાત ચીતમાં દોર્યો, અને આજે જ તેણે માગેલી સાત દિવસની મુદત પૂરી થઈ છે એમ પણ જણાવ્યું.

એટલામાં સર મહેન્દ્રપ્રતાપ પણ ફરતા ફરતા પુત્રના ખંડ તરફ આવી પહોંચ્યા અને તેમણે પુત્રની સામે સ્થાન લીધું. ઘડિયાળમાં બરાબર આઠના ટોકોરા થયા અને પિતાએ પૂછ્યું.

‘અમર ! સાંભળ આ ઘડિયાળ. આપેલી મુદતના સાત દિવસ અત્યારે પૂરા થઈ જાય છે.’

‘કઈ મુદત ? શાની મુદત ?’ અમરે જરા ચમકીને પૂછ્યું.

‘એમ કાલા બનવાની જરૂર નથી. લગ્ન માટે મેં તને ત્રણ પુવતીઓ પસંદ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે; એ પસંદગીનો જવાબ હું તારી પાસે અબઘડી માગું છું.’ પિતાએ જરા સખ્તાઈથી કહ્યું.

‘પણ, પિતાજી ! ઘડિયાળને ટોકોરે એવા જવાબો આપી શકાય ખરા ?’ અમરે આજ અણધારી હિંમત બતાવી.

‘હા ! ભણતર ફળ્યું લાગે છે, અમર ! પરંતુ મારા ગણતરમાં આજનો દિવસ અને આજની ઘડી છેલ્લાં જ છે. ત્રણ છોકરીઓમાંથી એકનું નામ મોઢેથી કે લખીને આપી દે !’ સર મહેન્દ્રપ્રતાપમાં એક દક્ષ, સફળ પુરુષનું રૂપ પ્રકાશ્યું.

‘પણ, પિતાજી !...’ અમરથી વાક્ય પૂરું થઈ શક્યું નહિ.

‘પણ પણ કંઈ નહિ. તારી માતા અહીં પાસે બેઠી છે. પાપાંદાને પટાવવામાં હું માનતાં નથી. તારાથી અત્યારે જવાબ ન અપાય તો આવતી કાલથી આ ઘર તારું નહિ હોય એમ માનજો ! એમ કહી સર મહેન્દ્રપ્રતાપ ઊભા થઈ ગયા. સુવર્ણાદેવી ધરધરી ઊઠ્યાં. અને અમરે પણ ટૂંકા જવાબ આપ્યો :

બીજું પ્રભાત થયું અને ઘરમાં અમર ન હતો એવી ધીમ ધીમી ચર્ચા વધી. સુવર્ણાદેવી અને મહેન્દ્રપ્રતાપના કાન સુધી પહોંચી. માતાએ રડવા માંડ્યું. પિતાએ પત્નીને ધમકાવી, ‘ બાળકને ઉચ્છેદન કરવાનો અર્થ છે જો માતાએ માથે નાખી દીધો અને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર પુત્ર વગર તેઓ ચલાવી શકે એવી જાહેરાત પણ તેમણે આસપાસ બહાદુરી ભરી વાણીમાં કરી. એક દિવસ ગયો; બે દિવસ ગયા. ગમે ત્યાંથી અમર પરતાપને પિતાને પગે લાગતો પાછો આવશે એમ પિતાએ ધાર્યું હતું, પરંતુ અમર પાછો ન આવ્યો. માતાએ તો અનેક બાધાઓ પડીઓ રાખી અને અઠવાડિયા પછી અમર વગર અનશનવ્રત લેવાની ધમકી આપી. લોખંડી હૃદયના મહેન્દ્રપ્રતાપ પણ હવે ચમક્યા. મુનીમો અને મેનેજરોએ આસપાસ તપાસ કરાવવાની કોશિશ કરાવી હતી. તપાસમાં એક વસ્તુ ફલિત થઈ કે અમર એકલો અદૃશ્ય થયો ન હતો, પરંતુ એની સાથે નંદિની પણ અદૃશ્ય થઈ હતી. મહેન્દ્રપ્રતાપને પુત્ર હવે નિત્ય સાંભરવા લાગ્યો. ચાને સમયે, જમતાં જમતાં અને પછી તો ધીમે ધીમે કામ કરતાં પણ અમરનું મુખ તેમની સામે આવી સ્થિર થઈ હતું, અને એ કલ્પનાઓ ઉપર મહેન્દ્રપ્રતાપની આંખ પણ તાટક કરતી. રાત્રે પુત્રની ઝંખનામાં અંધારામાં સુવર્ણાદેવીએ મહેન્દ્રપ્રતાપને ‘ અમર !—અમર આવ્યો ! ’ એમ જૂમ પાડી જબકી જોડતાં પણ બેચાં અને સાંભળ્યાં. કામમાંથી તેમનું લક્ષ્ય ઓછું થતું હોય એમ કારિન્દાએ લાગ્યું અને મિત્રોને તો એવો ભાસ પણ થયો કે સર મહેન્દ્રપ્રતાપ અમરના અદૃશ્ય થયાની ફરિયાદ કરતા ન હોવા છતાં તેઓ અમરની યાદમાં શન્ય બનતા જાય છે.

ધનિકોને તપાસ કરવામાં કોઈ પણ જાતની અડચણ આવી એમ ન હતું. તાર, ટેલિફોન, વાયરલેસ, ટ્રાંક કોલ, કાગળ તેમ જ

માણસો દ્વારા દુનિયાને ખૂણે ખૂણે હવે અમરની તપાસ પહોંચી ગઈ. છ માસ પણ વીતી ગયા. પરંતુ અમર કે અમરનો પતો ન મળ્યો તે ન જ મળ્યો ! સુવર્ણાદેવી અને મહેન્દ્રપ્રતાપ હવે અતિશય ચીઢિયાં બની ગયાં. ખાવાપીવામાંથી તેમનો રસ ઊડી ગયો, કામ-કાજમાંથી ખિલકુલ ધ્યાન ખસી ગયું. જોષી, માંત્રિકો, ધર્મગુરુઓ અને દેવસ્થાનો તરફ તેમનું વલણ વધવા લાગ્યું. અને છ માસ વીતતાં તો સર મહેન્દ્રપ્રતાપ આંખમાં અશ્રુ લાવી મિત્રોને, નોકરોને અને સહુ ડોઠને ' મારો અમર જોયો છે ? મારા અમરને લાવી આપો તો મારો આખો વૈભવ આપી દઉં.' એવાં એવાં ઉચ્ચારણો સ્થળે-અસ્થળે કહેતા સંભળાવા લાગ્યા. ડોક્ટરોએ ખૂબ દવાઓ કરી, હકીમોએ નુસ્ખા લખી આપ્યા, વૈદ્યોએ માયાઓ આપી, અને સગાં-વહાલાંઓએ, મિત્રોએ અને ડોક્ટરોએ એવો નિર્ણય કર્યો કે સર મહેન્દ્રપ્રતાપ આ વાતાવરણમાંથી પરદેશ નહિ જાય તો તેમનું મગજ કાયમને માટે ફટકી જશે.

મહામુસીબતે મહેન્દ્રપ્રતાપને સમજતી શકાયા. અમર જોવો બાહોશ છોકરો પરદેશમાં ડોઠ જુદા નામે રહી આગળ વધતો હોવો જોઈએ અને એ પરદેશમાં ગમે ત્યાં પિતા સામે આવી ચઢશે એવી કલ્પના લાલચ તેમને પરદેશ જવા પ્રેરી શકી. અને તેઓ સુવર્ણાદેવી સાથે પરદેશ ગયા પણ ખરા.

પરદેશની નવીનતા તેમના મનને ખીણ દિશામાં તાળતી. ધમ-ધોકાર ચાલતા વ્યાપાર ઉદ્યોગના કાગળપત્રો અને નિવેદનો રોજ તારથી આવતા. તેમાં પણ તેમનો કેટલોક સમય વ્યતીત થતો અને મન પરોવાતું. અમર જરા યે ભુલાયો ન હતો છતાં નવું નવું વાતાવરણ તેમના ધાવ ઉપર મલમપટ્ટાની ગરજ સારતું. ડોક્ટરોની મુલાકાતો પણ તેમનો કેટલોક સમય લેતી હતી અને અમરે આપઘાત કર્યો હોય એવી શંકાને સમર્થન કરતો એક પણ પુરાવો હજી સુધી મળ્યો ન હોવાથી વહેલોમોડો પણ અમર આવી પહોંચશે એવી આશા તેમને રહ્યા કરતી. પશ્ચિમના ભવિષ્યવેતાઓએ પણ તેમને એક કરતાં વધારે

૪૪ : હીરાની ચમક

વાર ખાતરી આપી હતી કે તેમનો પુત્ર સુખી હાલતમાં ડોઈ આગુધાર્યા સ્થળે ટૂંક સમયમાં મળવાનો સંભવ છે ખરો. જોકે એ સંભવમાં અને એ ફેરણીમાં ખીજા છ માસ વીતી ગયા અને અમરને અદૃશ્ય થયે ખરાબર એક વર્ષ વીત્યું.

પશ્ચિમની એક સુંદર આલીશાન હોટેલમાં એક સંખ્યાકાળે સર મહેન્દ્રપ્રતાપ અને સુવર્ણાદેવી કડકડતી કંડીમાં દવા અને ચા પીતાં બેઠાં હતાં ત્યારે ત્યાંની ઘડિયાળે આઠના ટકોરા વગાડ્યા. પતિપત્ની બન્ને ચમકી ઊઠ્યાં અને એ ઘડિયાળ તરફ જોઈ રહ્યાં. ડોઈએ કાંઈ ઉચ્ચાર કર્યો નહિ, છતાં બન્નેને યાદ આવ્યું કે ઘડિયાળને ટકોરે લક્ષ કરવાની આજ્ઞાએ જ અમરને અદૃશ્ય કરી દીધો હતો. એટલી સખ્તાર્થ ન વાપરી હોત તો અમર ઘેર પણ રહ્યો હોત અને માતાપિતાએ નક્કી કરેલી ત્રણ યુવતીઓમાંની એક યુવતી સાથે પરણવા માટે તેને સમજાવી શકાયો હોત. મહેન્દ્રપ્રતાપે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એ નિઃશ્વાસમાં તેમને અને તેમનાં પત્નીને-બન્નેને-એ જ વિચારો આવી ગયા. એકાએક તેમના ખંડનો ટેલિફોન રણુક્યો અને ટેલિફોન હાથમાં લેતાં તેમની થયેલી વાતચીતમાં સુવર્ણાદેવીને એમ સમજાયું કે આસામના તેમના બગીચામાં મજુરોએ ભયંકર તોફાન ઊભું કર્યું છે. ત્યાં મેનેજરોથી શાંતિ સ્થાપી શકાતી નથી અને સર મહેન્દ્ર પ્રતાપની હાજરી વગર એ આખા પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી શકે એમ નથી. પ્રથમ તો તેમને એમ લાગ્યું કે પોતાને જરા ઉતેજક વ્યવસાયમાં રોકવાની તેમના કર્મચારીઓની આ યુક્તિ પણ હોય. પરંતુ જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે બગીચામાં ડોઈ પણ ક્ષણે ખૂનામરફીનો પૂરો સંભવ બનેો થયો છે ત્યારે તેમણે આખું વિમાન 'ચાર્ટર' કરી સીધા આસામ પહોંચી જવાની વ્યવસ્થા કરવા હુકમો આપી પણ દીધા. ધનને કશું અશક્ય નથી-માત્ર સાચાં હૃદય જીતવા સિવાય. સઘળી વ્યવસ્થા જેતજેતામાં થઈ ગઈ અને ખીજે જ દિવસે સર મહેન્દ્રપ્રતાપ અને સુવર્ણાદેવી ઊપડ્યાં અને ચોથે દિવસે કલકત્તા પહોંચી ગયાં. ત્યાંથી મોટરકારની સગવડ દ્વારા તેઓ બગીચામાં જેતજેતામાં

હાજર થઈ ગયાં.

સર મહેન્દ્રપ્રતાપે તો ધાયું હતું કે બગીચામાં પહોંચતાં પહોંચતાં ખૂનામરકીના કંઈક સમાચારો તેમને મળશે; પોલીસ અને મિલિટરીના દંડા, બંદૂકો અને ફરમાન ત્યાં ફરતાં હશે; કારખાનું અને ઓફિસ ભડકે બળતાં હશે અને સરકારી સલામતી શોધ્યા સિવાય તેમનાથી બગીચામાં પ્રવેશ પણ થઈ શકશે નહિ. રસ્તામાં ખીજું કંઈ નહિ તો એ જાતના સમાચારો પણ તેમને મળતા રહેશે. પરંતુ તેમની ધારણા સાચી પડી નહિ. ડોઈએ તેમને તોફાનના સમાચાર પણ આપ્યા નહિ, તેમ તેમને રોક્યા પણ નહિ. અને તેઓ સડસડાટ બગીચામાં પેસી શક્યા. પ્રત્યેક ક્ષણે તેમના આવવાની રાહ જોતા નાનામોટા કર્મચારીઓ વ્યવસ્થાસર ઊભા હતા અને બગીચામાં પ્રવેશ કરતાં મજૂરોના વ્યવસ્થિત ટોળાંએ તેમનો જયનાદ પણ કર્યો. અને તેમના ઉપર ફૂલનો વરસાદ વરસાવ્યો : જ્યારે મહેન્દ્રપ્રતાપ તો પથ્થરના વરસાદની આશા રાખીને આવ્યા હતા. હર્ષનાદ વચ્ચે તેઓ કચેરીનાં પગથિયાં પાસે કારમાંથી ઊતર્યા અને મેનેજરને પૂછ્યું :

‘ આ બધું શું ? હું તો જુદી જ ધારણાથી અહીં આવ્યો હતો.’

‘ એક રાતમાં આખી વાત બદલાઈ ગઈ, સાહેબ ! નહિ તો અમે પણ ખૂનામરકીની હવામાં જ બેઠા હતા. આપ અંદર પધારો, સ્વસ્થ થાઓ અને હું આપને એ હકીકત જણાવું છું.’ મેનેજરે જવાબ આપ્યો અને તેણે શેઠસાહેબને દમામભરી ઓફિસમાં લીધા. ઉચ્ચ અધિકારીઓએ તેમનો સુંદર સત્કાર કર્યો અને ‘સર’ને ઘટે એવી ચાની પણ વ્યવસ્થા કરી દીધી. ચા પીતાં પીતાં થયેલી વાતચીતમાં મેનેજરે આઠનવ માસથી આવેલા એક યુવાન ગ્રેજ્યુએટ કારકુનની બાહોશીની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને સમાધાનીનો આગો યશ એ યુવાનને આપી દીધો.

‘ શેઠસાહેબ ! છેવટની ઘડીએ એ યુવાન વચ્ચે પડ્યો ન હોત તો આ બગીચો અત્યારે ધરતીકંપ અને જ્વાલામુખીનો પદાર્થપાઠ આપતો હોત.’ મેનેજરે કહ્યું.

૪૬ : હીરાની ચમક

‘ કાણુ છે એ છોકરો ? ’ શેઠસાહેબે પૂછ્યું.

‘ કાઈ અંગ્રેજી બાલુકાર આપણને મળતો નહોતો; બહારતો કરી થાક્યા ત્યારે આ એકનો એક યુવાન હાથ લાગ્યો અને મેં નીમી પણ દીધો. બહુ બાહોશ છે. ’ મેનેજરે કહ્યું.

‘ શરૂઆતમાં તો અમને લાગ્યું કે આ છોકરો માત્ર કારકુની જ કરવા સરખ્યો છે. પછી અમને વહેમ પડ્યો કે એ કદાચ ચળવળિયો કોમ્યુનિસ્ટ પણ હશે. મજૂરોનાં તોફાનોમાં એનું નામ પણ સાંભળાતું, પરંતુ પુરાવો મળે નહિ. છેલ્લી ઘડીએ હાથથી વાત ચાલી ગઈ ત્યારે એણે વચ્ચે પડી મજૂરોને સમજાવ્યા, આપના આવવાની રાહ જોવા તેમને ઉપદેશ કર્યો અને તેમની ફરિયાદ ન સાંભળાય તો તેમની સાથે પોતે પણ નોકરી છોડી દેશે એવું વચન આપી તેમને તોફાને ચડતા અટકાવ્યા. અને એટલામાં આપ આવી પહોંચ્યા. ’ ખીજા અમલદારે આ અબજ્યા પરંતુ ઉપયોગી યુવકનો પરિચય આપ્યો.

‘ એને બોલાવો તો ખરા ! હું જરા જોઈ લઉં અને એને જ મુખે મજૂરોની માગણી સાંભળી લઉં. કઈ હરકત છે ? ’ મહેન્દ્રપ્રતાપે પૂછ્યું.

માનીતા યુવકને શેઠ સમક્ષ રજૂ કરવાની સહુની ઇચ્છા હતી જ. માત્ર એની જિતરતી કક્ષા તેને તેમની સાથેની ચાપાટીમાં ભેળવી શકતી ન હતી. યુવકને બોલાવવાનો હુકમ છૂટ્યો અને નમ્ર, સૌમ્ય છતાં જ્વલંત યુવક આવી, નમસ્કાર કરી મહેન્દ્રપ્રતાપની સામે જિભો રહ્યો ત્યાં સુધી મહેન્દ્રપ્રતાપની મહત્તા અને શેઠાઈ યુવકની સામે તેમની નજર પ્રેરી શકતાં ન હતાં.

‘ શેઠસાહેબ ! આ યુવક ભાઈ... ’ મેનેજરે શેઠસાહેબનું લક્ષ્ય દોર્યું. શેઠસાહેબે પણ મોટાઈભરી દષ્ટિ તેના તરફ દોડવી અને સહુના આશ્ચર્ય વચ્ચે જાણે ઘેલા બની ગયા હોય એમ બોલતાં બોલતાં જિભા પણ થઈ ગયા.

‘ હાં !...અરે ! અમર ! તું !... ’ મહેન્દ્રપ્રતાપથી આગળ બોલી શકાયું નહિ. ખુરશી છોડીને, ચાનું ભગ્ય ટેબલ છોડીને તેઓ ધસ્યા

અને નમસ્કાર કરતા નમ્ર કારકુનને બેસી પડ્યા. સમય ધનિકને શોભે નહિ એકું આ આલિંગન હતું; અને આખી મંડળીને મહેન્દ્રપ્રતાપની આંખમાંથી વહેતાં અશ્રુ જેડને એમ જ લાગ્યું કે કડી કડી શેઠસાહેબની ઘેલછાની વાત અહીં પ્રત્યક્ષ થતી જતી હતી. શેઠસાહેબ વારંવાર પુત્રની સામું અશ્રુમરી આંખે જેતા હતા અને 'અમર! મારા અમર! અંતે તું જડયો?' એમ બોલ્યા કરતા હતા. નીચું વેઠે રહેલો એ યુવાન કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર બિનો રહ્યો હતો, અને શેઠસાહેબના ઉચ્ચારને સહી રહ્યો હતો. કર્મચારીઓમાંથી કાઠકને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો. કે તેમનો અમર નામનો પુત્ર એકાદ વર્ષ પહેલાં ખોવાયો હતો. કાં તો આ યુવક એ અમર પોતે હોય અથવા આ યુવકમાં શેઠસાહેબને પોતાના પુત્રનો કલ્પિત ભાસ થયો હોય.

'તું? અહીં કારકુન? મારી જ મિલકતમાં!' મહેન્દ્રપ્રતાપ યુવકને ખેંચી પોતાની પાસે સોફા ઉપર બેસાડી પૂછવા લાગ્યા. 'કાંઈ નહિ, પિતાજી! મને ખૂબ અનુભવ મળ્યો અને મિલકત તો મારી કે આપની હોય જ શાની? આપ જ એક વાર કહેતા હતા કે એ મિલકત તો પ્રભુએ દીધી છે એટલે પ્રભુની છે.' યુવકે જવાબ આપ્યો.

મેનેજરે બીડીને એક નાનું સરખું સ્ટૂલ પિતાપુત્રની આગળ મૂકી દીધું અને બંને મીઠાઈની રકાખી અને ચાના બે પ્યાલા બનાવી લઈ આવી તેમની પાસે નમ્રતાપૂર્વક મૂકી દીધા. મેનેજરને અને સહુને ખાતરી થઈ કે કારકુન તરીકે તેમણે મહેરબાનીની રાહે નીમેલો આ યુવક સર મહેન્દ્રપ્રતાપનો પુત્ર જ હતો. જ્ઞાન ઘણી ચેષ્ટાઓને બદલી નાખે છે.

'પણ, પિતાજી! મા ક્યાં છે?'

'હું તને હમણાં જ એની પાસે કલકત્તે પાછો લઈ જોડે છું.'

'જી. પરંતુ મેં આ મજૂરોને વચન આપ્યું છે કે તેમની શરતો...'

'અરે! તારી અને તારા મજૂરોની બધી શરતો કબૂલ! પછી

૪૮ : હીરાની ચમક

કાંઈ ? ચાલ, જિભો થા. તારી મા તારા વગર એવી ટળવળે છે કે તને દયા આવશે !'

'હા, જી ! હું પણ માને અને આપને મળવાને ઝૂડું છું. પણ ...હું જરાક ઘેર ખબર કરતો આવું.' અમરે કહ્યું.

'અરે હા ! તું તો પરણ્યો છે પેલી નંદિનીને, ખરું ને ? ચાલ હું એને જોઉં, એ કેમ ઘર ચલાવે છે તે.'

પિતાપુત્ર બહાર નીકળ્યા. વાત જોતજોતામાં ફેલાઈ ગઈ કે જોવાયેલો પુત્ર આ શુકનિયાળ સ્થળે શેઠસાહેબને મળ્યો અને હર્ષના પોકારો વચ્ચે ઘડી ઘડી આંખ મીંચતા, પુત્રને વાંસે વારંવાર હાથ ફેરવતા સહુના જયજયકાર વચ્ચે તે કારકુન અમરની ઝોરડી તરફ જતા હતા.

કલ્યાણી

૧

કૌશિક હતો તે આહ્મણ અને વસતો હતો નર્મદાકિનારે, પરંતુ એનાં કૃત્યો શ્દ્રને પણ શરમાવે એવાં હતાં. તે આહ્મણ માખાપને ઘેર જન્મ પામ્યો. ઉપવીત દ્વારા આહ્મણની છાપ પ્રાપ્ત કરનાર સહુ ડાઈ આહ્મણ રહેતા જ નથી. આહ્મણત્વને પગ નીચે રગદોળનાર આહ્મણો આજે જ જન્મે છે એમ નહિ, પુરાણકાળમાં માર્કણ્ડેય ઋષિના યુગમાં પણ આવા આહ્મણો હતા, જેમાંનો કૌશિક એક હતો. આહ્મણોને તો શુ, પરંતુ ચારે વર્ણને મના કરેલાં કાર્યો તે કર્મે જતો હતો. બધાં ય વ્યસનો એને ખરાં, પરંતુ 'કામ' એ એનું મહાવ્યસન. સુંદર સ્ત્રીને જુએ અને તેનું હૃદય ધબકી જાય. સૌંદર્ય-ઉપભોગની તેને મર્યાદા ન હતી. જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય ત્યાં ત્યાં કૌશિકની ઉપભોગજનન બિચાયેલી જ હોય.

સૌંદર્ય, માનવસૌંદર્ય, સ્ત્રીસૌંદર્ય સદાસર્વદા વિશુદ્ધ જ હોય છે એમ માનવાની જરૂર નથી. સૌંદર્યના અંચળા નીચે ઘણી વાર મનના, બુદ્ધિના કે દેહના રોગ ભરપૂર ભરેલા હોય છે. અને ઉપભોગની આતશ અનુભવતા રૂપભોગી પુરુષને તે વળગી પણ પડે છે. કૌશિકની કામવાસના એટલી તીવ્ર બની ગઈ હતી કે ઉપભોગને અંગે એ નહોતો જેતો સ્થળ કે સમય, ઘર કે બહાર, વર્ણ કે અવર્ણ, પાત્ર કે અપાત્ર, અને તેનો દેહ ના પાડતો છતાં તેનું મન તેને વિસ્તૃત સ્ત્રીસમાજની તરફ જ દાયે જતું હતું. એમાંથી ડાઈ કુષરોગી સ્ત્રીનો સંબંધ થતાં તેને કુષરોગ લાગુ પડ્યો હતો. અને એ ઢાંકવાના અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં એના દેહ ઉપર તેનાં ચિહ્ન ઢાંકાયેલા રહ્યાં હિ. ૪

૫૦ : હીરાની ચમક

નહિ. બીજાથી કદાચ થોડા દિવસ એ પોતાના રોગને છૂપો રાખી શકે, પરંતુ પોતાની પત્નીથી એ રોગ છૂપો રાખી શકાય એમ હનું જ નહિ.

આવા મહાકામી કૌશિકને એક પત્ની પણ હતી. માર્કણ્ડેય પુરાણ એ પત્નીનું નામ સ્પષ્ટ કરતું નથી, પરંતુ આપણે એને કલ્યાણી નામ આપીશું. અતિકામીઓને અનેક રોગ થાય છે. અને રોગગ્રસ્ત પાણું વળી કામજવાળાઓ વધારે પ્રદીપ્ત કરે છે. કુષ્ઠરોગ એક એવા પ્રકારનો રોગ છે એમ આજનું વિજ્ઞાન કહે છે. એ ફેલાતો અટકાવવાના વર્તમાન વૈદ્યકીય પ્રયત્નોમાં મોટામાં મોટા પુકાર એ જ હોય છે કે કુષ્ઠરોગીઓની વાસનાને અવધિ નથી! અને એ રોગ વળી આનુવંશિક પણ હોય છે! કૌશિકને રોગે ઘેરવા માંડ્યો તેમ તેમ એની વાસના વળી પ્રબળ થવા લાગી. કામીઓને માટે પત્ની પણ તૃપ્તિનું એક સાધન જ છે ને? પતિપત્નીનાં સહજીવન જેમ મૈત્રીમાં પરિણમી પામે છે તેમ બીજી પાસ ઉપભોગનો અનિવાર્ય આશ્રય પણ બની રહે છે. કૌશિકના કુષ્ઠરોગે એને જરા ય પાછાં પગલાં ભરાવ્યાં નહિ. રોગ વધતો ચાલ્યો, શક્તિ ક્ષીણ થતી ચાલી, છતાં સૌંદર્યલોભુષ આંખ ડોઠ પણ સ્ત્રીદેહનાં અંગ-ઉપાંગ બેતાં થાકતી નહોતી.

કૌશિકનું એક જ મહાભાગ્ય કે એને કલ્યાણી સરખી એકનિદ પત્ની મળી હતી. એ હતી ઘણી સુંદર, પરંતુ માનવજાતના અનેક પતિઓની માફક કૌશિકનું પુરુષત્વ કે સૌંદર્યભૂષ પત્નીના સૌંદર્યથી પણ વધારે મોટો સૌંદર્યવિસ્તાર માગતાં હતાં. આજના યુગની માફક માર્કણ્ડેયના પુરાણયુગમાં પણ બુદ્ધિનો, તર્કનો અને દલીલ બાજનો ખૂબ વિકાસ થયેલો હોયો બેઠો. ઘણા ઘણા દોષોને બુદ્ધિ યુક્ત તરીકે લેખાવવા મથે છે. કૌશિક બુદ્ધિબળ વાપરી પોતાના દોષને ઢાંકવા-ઢંકાવવા મથતો હતો. પરંતુ કલ્યાણીને ડોઠ પણ તક કે દલીલબાજની જરૂર ન હતી. સાચો કે ખોટો એક સિદ્ધાંત હૃદયમાં જોડા ઉતારીને એ પતિગૃહે આવી હતી: પતિ એટલે પરમેશ્વર!

સ્ત્રી પ્રાણી તરીકે અજ્ઞ છે, અને માનવી તરીકે પણ અજ્ઞ છે. સુખ આપીને, દુઃખ ખમીને, દેહને આહુતિમાં મૂકીને એ સર્જન કરે છે. એ કાર્યમાં જ એની પુરુષ કરતાં પણ વધારે માનવશ્રેયતા સ્વપાઈ ચૂકી છે. સ્ત્રી સ્વભાવથી જ સતી હોય છે, પછી ભલે એને પતિત અવસ્થામાં ઊતારી દેવાતી હોય. કલ્યાણી સતીત્વની ભાવના લઈને પરણી હતી. પતિને પરમેશ્વરની માફક પૂજતી હતી. એ ભાવના સાચી છે કે કેમ, સ્ત્રીપુરુષના સરખા હક્કની ભાવના. આ ભાવનાથી વધારે ઉચ્ચ કક્ષાની છે કે કેમ, એવા એવા પ્રશ્નો આજની માફક પણ કદાચ ત્યારે ઊપજતા હશે. અને બંડખોર સ્ત્રીઓ એ યુગમાં પણ જાગતી હશે. પરંતુ સ્ત્રીવર્ગના મોટા ભાગની માફક ભાગ્યમાં આવેલો પુરુષ એ જ ભગવાન એમ માનીને કલ્યાણી ચાલતી હતી. પતિના વ્યસનો તેને ગમતાં નહિ જ. પતિની અનિયંત્રિત કામવાસના પ્રત્યે કોઈપણ પત્નીની માફક કલ્યાણીને સહભાવ ન જ હોય. તેને અણુગમે પણ થઈ ગયો હતો. પતિ પ્રતિષ્ઠિત અને સુખી બૂને એવી તેની નિત્ય કામના રહેતી. પતિને સુધારવા માટે કદી કદી એ શિખામણ પણ આપતી. પરંતુ કામાન્ધ કૌશિકને એની કોઈ પણ અસર થતી નહિ. કલ્યાણીએ આ સંજોગોમાંથી પોતાને કર્કશા તરીકે વિકસાવી હોય તો કેવું, પરિણામ આવત એ પ્રશ્ન ખીજને ઊપજે, પરંતુ કલ્યાણીના હૃદયમાં એ પ્રશ્નો ઊપજ્યો નહિ. કલેશ, કંકાસ, કકળાટ, ધમપછાડ, ઘરની હવાનું સમુદ્રમંથન રિસામણું કે પલાયન સરખા સીસહજ ઉપચારો કલ્યાણીની પતિભાવનાને માટે શક્ય ન હતા. એની પતિભાવનામાં તો એક જ સિદ્ધાંત સ્થિર થઈ ચૂક્યો હતો. પતિની સેવા એ જ પત્નીનો ઉદ્ધાર. પતિ જે ખરેખર સારખો અવતાર દેખાયા કરે તો એની સેવા માટેનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો? પતિની જોટલી વિચિત્રતા એટલી પત્નીની વિવિધતાભરી સાચી સેવા, અને પતિ જ જે પરમેશ્વર હોય તો આવાં દુર્ગુણનાં જ દર્શન દ્વારા એ પત્નીના સતીત્વની કક્ષા વધારે તીવ્ર અને જાંચી કેમ બનાવતો ન હોય?

આ ઢબે પતિપત્નીનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરતો હતો. કૌશિક ગાન, તાન, મોજ, મજાહ ને કામવૃત્તિના વિધવિધ પ્રયોગોને લઈને અંતે કુબ્ધરોગી બની ઘરમાં પત્નીને દમવા લાગ્યો અને પોતાના મહારોગ માટે સારવાર પણ પામવા લાગ્યો. કસ્યાણીને તો પતિના આનંદમાં જ આનંદ, પતિના સુખમાં સુખ, અને પતિની સારવારમાં જ માનવસેવા સમાઈ ગયેલાં હતાં. રોગ શરીરમાં પ્રવેશ પામે એટલે એને વધતાં પણ વાર ન લાગે. કૌશિકનો રોગ વધતો ચાલ્યો. પગની આંગળીના ટેરવાથી શરૂ થયેલો કુબ્ધરોગ ધીમેધીમે હાથ સુધી પહોંચ્યો, અને તેના મુખ ઉપર પણ રોગની રેષાઓ ઊપસવા માંડી. કસ્યાણી સારવાર કરે, વૈદ્યોને બોલાવે, તેમની દવા કરાવે, વ્રતવર્તુલા કરે, અને નિત્ય પ્રભુની ઉપાસનામાં પતિનો રોગ ટળી જાય એવી જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના તેની હોય. પ્રાર્થના તો હવે કૌશિક પણ કરતો હતો. કારણ તેના અવરજવરમાં હવે મુશ્કેલીઓ પડવા લાગી; જે બંધન સુંદરીઓનો તે સાથ સેવી રહ્યો હતો તેમણે એનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો. અને ગાયન-વાદનના જલસામાં કદાચિત મુશ્કેલીએ પણ હાજરી આપે તો એને જોઈને જ એ સંગીતજલસા સમેટાઈ જતા. સગાંવહાલાં હવે એની શારીરિક સ્થિતિની તપાસ કરવા જતાં પણ ડરવા લાગ્યાં. મિત્રો ડાઈ રહ્યા નહિ. અને સહુ ડાઈ કૌશિકની દયા ખાવાને બદલે 'જેવાં કર્મ કરે તેવાં ભોગવે' એમ કહી વ્યવહારુ ડહાપણ આગળ કરતાં હતાં.

એવા સંજોગોમાં કૌશિક પ્રાર્થનાનો શોખીન થાય એ સમજી શકાય એવું છે. પોતાનો રોગ મટે એમ એ ચાહતો હતો. પરંતુ એ ચાહના અને પ્રાર્થના પાછળ તેની એક જ લાલસા હતી કે રોગ થતા પહેલાં જે આનંદનો એ અનુભવ કરતો હતો આનંદ એને પાછો પ્રાપ્ત થાય. દુઃખનું આણું પણ શમન થાય તે ક્ષણે એને નારીદેહનું સૌન્દર્ય, યુવતીઓના અલંકાર અને હાવભાવવાળાં નૃત્ય જ યાદ આવતાં હતાં. મર્યાદા રહિત ઉપભોગે તેની આ સ્થિતિ કરી

હતી એમ હજી તેને ચીવટાઈથી લાગતું ન હતું. કુરૂપ બનતા દેહ તિરસ્કારાતો હતો, જ્યારે એ દેહમાં વસેલો જીવ આનંદપ્રમોદનાં સ્થળોએ રખડતો હતો.

સાર્વજનિક તિરસ્કાર પામતા પતિની પત્નીને પણ એ તિરસ્કારમાં ભાગ લેવો પડે છે. કલ્યાણીને પોતાનો તિરસ્કાર થાય એમાં કાંઈ હરકત લાગતી નહિ, પરંતુ એના પ્રત્યેની સહાનુભૂતિમાં એના પતિનો તિરસ્કાર થતો એ એને જરા પણ ગોઠતું નહિ. કઢી કઢી એની સખીઓ પૂછતી :

‘કલ્યાણી ! કેમ છે ઘરમાં હવે ?’

‘હવે ઠીક થતું જાય છે, વૈદરાજ સાચા ધનવંતરિ છે.’ કલ્યાણી જવાબ આપતી.

‘તારા મોંમાં ગોળ, ખાઈ ! પણ જરા સારું થતાં તારો વર પાછો ભટકવે ન ચઢે એ જોતી રહેજે.’ સખીની સલાહ મળતી. અને એ સલાહ સાચી હોવા છતાં તેના પતિભક્ત હૃદયને પ્રબળી મૂકતી. આવી સલાહો વધવા માંડી અને જનતા વચ્ચે જીવવું એને અતિશય દોહલું થઈ ગયું ત્યારે તેણે એક યુક્તિ કરી. નગરની બહાર, એકાંત સ્થળે શંકરનું એક મંદિર આવ્યું હતું. અને એ મંદિરની ધર્મશાળામાં કૌશિકના રોગના ઈલાજ કરનાર વૈદરાજ રહેતા હતા. એ ધર્મશાળાની પાસે ઝૂંપડી બાંધી આઠે પ્રહર વૈદની નજર નીચે રહેવાય તો ઈલાજનું પરિણામ વધારે અસરકારક આવે એવી તેણે પતિને વિનંતી કરી. રોગ વહેલો મટે એને પાછી જૂની રંગરાગ દુનિયા તેને મળે એવી પત્નીની સર્વવિનંતી સ્વીકારવાને માટે પતિ તૈયાર હતો. કલ્યાણીએ ધર્મશાળાથી થોડે એક ઝૂંપડી બાંધી, થોડો ઘરવખરી ભેગી કરી, અને આખો દિવસ અને રાત પતિને પાટાપિંડી બાંધવામાં, કાષ્ટમૂળ ઘસીઘસીને ચોપડવામાં, માટીચંદનના લેપ કરવામાં તેણે ગાળવા માંડ્યાં. રોગ તો ઘટવાને બદલે વધતો જતો હતો. કૌશિકના હાથપગ નિરુપયોગી બનવા લાગ્યા હતા, અને કલ્યાણીના ટેકા વગર હાલવું—ચાલવું પણ કૌશિક માટે મુશ્કેલ થઈ

૫૪ : હીરાની ચમક

પડ્યું હતું. માત્ર આ સ્થળે એક જ સુખ કલ્યાણીને હતું. પતિના નિંદા કરનાર ભાગ્યે જ આ બાજુ દષ્ટિ કરતાં.

રાત્રિનો સમય હતો. બહાર અંધકાર વ્યાપેલો હતો. સોમપ્રદોષની એ રાત્રિ હતી. અને કૌશિકના અંગછેડાઓ અતિશય પીડા કરતા હતા. કૌશિકે આખી દુનિયાને ગાળો દીધી; પોનાતા ભાગ્યને ગાળો દીધી; ઈશ્વરને પણ ગાળો દીધી. એટલું જ નહિ પણ તેની સતત સેવા કરતી પત્નીને પણ તેણે ગાળો દીધી. ઘણી વાર માનવીને દુઃખ પડે છે ત્યારે તે દુઃખનાં કારણ ખીજને માથે ઢાળવામાં આનંદ માને છે. કુષ્ઠરોગી પતિનું ભાગ્ય લઈને આવેલ કલ્યાણી જાણે એના કુષ્ઠરોગનું કારણ હોય એમ એણે તે રાત્રિએ વર્તન કરવા માંડ્યું. કલ્યાણી ગાળોને ગણકારતી ન હતી. એ જાણતી જ હતી કે પતિનો અસહ્ય રોગ પતિના મુખમાંથી ગાળો બોલાવે છે. રોગિષ્ઠ માણસોની વાચા પણ રોગિષ્ઠ બની જાય છે. એમાં માનવી જ એકલો દોષપાત્ર છે, એના કરતાં એનો રોગ વધારે દોષપાત્ર છે એમ કલ્યાણી માને એમાં નવાઈ ન હતી. કૌશિકના કષ્ટપછાડા જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ કલ્યાણીના હૃદયમાં વધારે ને વધારે ચીરા પડતા ચાલ્યા. એ જાણતી હતી એટલા બધા ઈલાજો એણે શરૂ કરી દીધા. અને આંસુ ભરેલી આંખે કૌશિકના દેહને જેમ બને તેમ વહેલી ટાઢક વળે તેવા પ્રયત્નો તેણે મુખ મચકોડ્યા વગર કરી દીધા.

અને એકાએક કૌશિકની આંખમાં આછી આનંદની ચમક ચમકી ઊઠી. કલ્યાણીએ પણ એ ચમક જોઈને કૃતકૃત્યતા અનુભવી અને સહર્ષ પૂછ્યું :

‘હવે જરા આતશ શમ્યો ?’

‘હા. આતશનું શમન શરૂ થઈ ગયું છે’ પતિએ જરા વધારે પ્રકુલ્લ મુખ કરી કહ્યું. પતિની આંખ જૂંપડીને ન બેતાં જૂંપડીની બહાર કંઈ નિંદાળી રહી હોય એમ કલ્યાણીને ભાસ થયો. કલ્યાણીએ પણ જૂંપડીની બહાર નજર નાખી પાસેની ધર્મશાળામાં વસતા ધન્વંતરિ સરખા વૈદ્યરાજને સાભાર યાદ કર્યા અને કહ્યું :

‘વૈદ્યરાજના હું શા શા આભાર માનું?’

‘વૈદ્યરાજ !...અરે હાં! એ તો ઠીક છે. પણ અત્યારે મને શાતા વળવાની શરૂઆત કેમ થઈ તેની તને હજી સમજ પડતી લાગતી નથી.’ કૌશિકે કહ્યું.

‘ના, હું તો એક જ વાત જાણું : મારા પતિદેવને જેનાથી સુખશાંતિ થાય એ મારો પ્રભુ.’ એકાનેક કલ્યાણીએ જવાબ આપ્યો.

‘તો જરાક વધારે કાન માંડીને સાંભળ. કાંઈ સંભળાય છે?’

‘ના; મને તો તમારા શબ્દ વગર ખીજું કાંઈ સંભળાતું નથી.’

‘જીવનભર બખૂચક રહે, કલ્યાણી! કાંઈક નૃત્ય થતું હોય એવું તને સંભળાતું નથી?’ રસરોગી પતિ કૌશિકે પત્નીનું ધ્યાન ખેંચી પાસેના શિવમંદિરમાં ચાલતા નૃત્યજલુકાર અને વાદ્યરણુકારનું સૂચન કર્યું. કલ્યાણી ચમકી આવા કષ્ટપ્રદ રોગમાં પણ કૌશિકને અસર કરે છે નૃત્યજલુકાર !

‘હા; કાંઈ સંભળાય છે ખરું.’ કલ્યાણીએ કહ્યું.

‘અરે, શું ગમાર જેવી વાત કરે છે? હું આટલે દૂર રહ્યાં રહ્યાં એ ડોનું નૃત્ય છે, અને ડોનો સાજ છે, એ કહી આપું. કહે ન કહે પણ આપણા નગરની સર્વશ્રેષ્ઠ નર્તકી કીર્તિદા શિવમંદિરમાં નૃત્ય કરતી લાગે છે. વાહ! કીર્તિદાને ત્યાં કરેલી કેટલીયે ધીંગામસ્તી યાદ કરતો પતિ કૌશિક ક્રુષ્ઠરોગના સણુકા સહન કરીને ય પોતાનો ભૂતકાળ યાદ કરવા લાગ્યો.

‘હા, આ આજ સોમવાર છે. હું વૈદ્યરાજ પાસે શિવમંદિરમાં ગઈ ત્યારે મેં સાંભળ્યું હતું કે કાંઈ નર્તકી શિવમંદિરમાં આવવાની છે.’ કલ્યાણીએ કહ્યું.

‘કલ્યાણી ! તું મારી પત્ની છે, નહિ?’ પતિએ પૂછ્યું.

‘હા. સૂર્ય અને અગ્નિ સમક્ષ હું આપની પત્ની બની છું. કેમ એમ પૂછવું પડ્યું? મારી સેવામાં કંઈ ખામી?’ કલ્યાણી બોલી.

‘ના, ના, ના! તારી સેવામાં તે ખામી હોય?’

‘ત્યારે તમે એવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો?’

૫૬ : હીરાની ચમક

‘તને કહું કે ના કહું?’ પત્નીની પતિભક્તિનો અને એટલે લાલ ઉઠાવવાની કળામાં કૌશલ્ય મેળવી ચૂકેલા પતિએ કળાનો ઉપયોગ કર્યો.

‘મને નહિ કહો તો કોને કહેશો? તમારા મનને અને દેહને જે રીતે સુખ થાય, જે માર્ગે સુખ થાય, એ માર્ગે જવા હું આ જન્મ બંધાયેલી છું.’

‘આજ સુધી મને કદી શંકા આવી નથી કે તું મારું સુખ વાંચછતી નહિ હોય.’ પતિએ કળા વિસ્તારવા માંડી.

‘તો આજ શું શંકા આવી?’

‘ના. પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ કદી શંકા ઊભી ન જ થાય, એમ સિદ્ધ કરવા માટે હું તારી પાસેથી એક માગણી કરું છું.’

‘તો એમાં વાર કેમ લગાડો છો?’

‘જે, તું મારા આવા કષ્ટમાં મને થોડી પણ સુખની ક્ષણ આપવા ધારતી હો તો મને ટેકો આપી શિવમંદિરમાં લઈ જા.’ પતિએ કહ્યું.

અને હવે કલ્યાણી ખરેખર ચમકી. આવા રોગમાં પણ પતિને નૃત્ય-ગીત અને નર્તકીઓની શૃંગારરમતનો મોહ જરા જે ખસ્યો દેખાતો નથી! કલ્યાણીએ કહ્યું :

‘પણ એ તો નૃત્ય ને સેવા પણ કરવા આવી છે. હવે એ ખીબા કોઈને પોતાનું નૃત્ય કે પોતાનો દેહ વેચે એમ નથી.’

‘એ જે હોય તે. હું જે ક્યાં એનો દેહ કે એનું નૃત્ય વેચાતાં માયું છું? શિવમંદિરમાં ભક્તજન તરીકે હું અને તું બંને એસી શકીશું.’ પતિએ સરળતાભર્યું કારણ રજૂ કર્યું.

‘કૌશિક! હવે હદ થાય છે. આજ તને ના કહેવાનું મને મન થાય છે.’ કલ્યાણીએ સીમા બહાર પહોંચી ગયેલા પતિનાં દુષ્કૃત્યોની સીમા હજી પણ વધારે વિસ્તૃત બનશે એમ ધારેલું નહિ.

‘માટે જ મને શંકા આવી. તારી પતિસેવા એ સાચી સેવા છે કે કેમ એનું અત્યારે જ પારખું.’ પતિએ કહ્યું.

‘ અતિ સેવામાં હું તમારી કુ-સેવા કરી રહી છું એમ મને લાગે છે. ’ પત્નીએ કહ્યું.

‘ કલ્યાણી ! તું મારું સુખ વાંચે છે, નહિ? મને આ ભયંકર રાગમાંથી થોડીક ક્ષણો પણ સુખની આપવી હોય તો મને મંદિરમાં લઈ જા અને શંકરનાં દર્શન કરવા દે. ’ પતિએ અત્યંત આર્જવ-પૂર્વક પત્નીને વિનંતી કરી. પત્ની જાણતી હતી કે પતિ શંકરનાં દર્શન કરવા કરતાં નર્તકીના હાવભાવને અને દેહહિંડોળને નીરખવા માટે જ પ્રવૃત્ત થયા છે; પરંતુ એને ખ્યાલ આવ્યો કે ઐષધિ જે સુખ કે શાંતિ પતિને આપી શકતી ન હતી તે સુખ અને શાંતિ પતિને નર્તકીના દેહડોલનમાં મળતી લાગે છે. પત્નીનું શું કર્તવ્ય? આ અતિકષ્ટની ક્ષણે? પતિનું કષ્ટ ઘટે એમ કરવું કે જે દોષમાંથી કષ્ટ ઉત્પન્ન થયું હતું તે દોષ તરફ પતિને દોરવો?

પતિમાં હવે વધારે દૂષિત થવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી— નિદાન તેના દેહમાં તો નહિ જ. નર્તકી પણ શંકર પાસે પોતાના કલાદોષનું અંતિમ સમર્પણ કરવાને આવી હતી. સહુનું કલ્યાણ કરનાર શિવ એ સ્થળે ખિરાજતા હતા, કદાચ કલ્યાણીનું—કહો કે કૌશિકનું અંતિમ કલ્યાણ સાધવા સાક્ષાત શિવ પતિને મુખે આ બોલ બોલાતા હોય તો?

૩

જીવનભર જોણે પતિમય માનસ બનાવ્યું હતું એ કલ્યાણીને પતિની ઇચ્છા પૂર્ણ કરતાં બહુ વાર લાગે એમ હતું જ નહિ. મંદિર અને ઝૂંપડી વચ્ચે ત્રણસો ચારસો ડગલાંનું અંતર હતું. પતિને ટેકો આપી કલ્યાણીએ ચલાવ્યો, પરંતુ ખવાઈ ગયેલાં આંગળાંવાળા પગ ક્યાંથી ચાલી શકે? કૌશિકનું મન મંદિરમાં નાચ કરતી નર્તકી તરફ દોડતું હતું, જ્યારે એના પગમાં દોડવાની શક્તિ પણ ન હતી અને દોડવાનું સાધન પણ ન હતું. એકાએક કૌશિકે ઇચ્છા અને ફળ વચ્ચેનું આટલું અંતર જોઈ કલ્યાણીને કહ્યું :

૫૮ : હીરાની ચમક

‘કલ્યાણી ! મને તું ઉપાડી ન લે ? હવે થોડાં ડગલાં રહ્યાં છે અને આ અંધકારમાં મને કે તને કોઈ દેખવાનું નથી.’

‘કોઈ દેખવાનું હોય તોપણ શું ?’ કહી કલ્યાણીએ પતિને ઉપાડવાની ચર્ચા કરી. એટલામાં બાજુ ઉપરથી એક અત્યંત દુઃખિત પુરુષનો અવાજ સંભળાયો :

‘મને પાણી આપો !’

‘કોણ છે, ભાઈ તું ?’ કલ્યાણીએ પૂછ્યું.

‘હું માંડવ્ય માનનો બ્રાહ્મણ છું. પાણી વગર હું મરતો પડ્યો છું. મને બચાવવો હોય તો દોડતી જઈને પાણી લઈ આવ.’ પાણી વગર તરફડતો બ્રાહ્મણ માંડવ્ય આર્જવપૂર્વક પાણી માગવા લાગ્યો.

એક બાજુ વૃષાતુર બ્રાહ્મણનો જીવ જતો હતો, બીજી બાજુએ મોહાતુર પતિનો પ્રાણ જતો હતો. પાંચપંદર ક્ષણમાં પતિને મંદિરમાં મૂકી તે પાણી લઈ આવે એમ હતું. એટલે કલ્યાણીએ કહ્યું :

‘ભાઈ માંડવ્ય ! પાંચ ક્ષણ ધીરજ રાખ. મારા પતિને મારે મંદિરમાં જીંચકીને લઈ જવા પડે છે. ત્યાં મૂકી આવી તને પાણી પાડે.’

‘નર્તનભોગી પતિની વાસના કરતાં અને મારી પાણીની જરૂર ઓછી લાગે છે, ખરું ? વાસનાવશ પતિને વૃષ્ટ કરનારી તું સૂર્યોદય પહેલાં પતિવિહોણી થઈશ અને તારું સૌભાગ્ય નંદવાશે.’ માંડવ્યે કંપિત થઈને શાપ આપ્યો.

પતિસેવામાં તલ્લીન બનેલી કલ્યાણીથી પણ એકાએક બેલાઈ ગયું :

‘મારા પતિને મારાથી વિખૂટો પાડે એવો સૂર્ય કદી જીગંશ જ નહિ.’

અને કૌશિક, કલ્યાણી અને માંડવ્ય, ત્રણે એકદમ ક્ષુબ્ધ બની ગયાં. માંડવ્યે પતિને મૃત્યુ આપ્યું હતું; સતીએ પતિનું મૃત્યુ લાવનાર સૂર્યને જ અદૃશ્ય કરવાનો શાપ આપ્યો હતો; અને સૂર્ય ન જીગે તે દિવસે આખા વિશ્વનું મૃત્યુ જીપજી ! હવે શું કરવું ?

વિચારમાં ને વિચારમાં ત્રણે જણની રાત્રિ વીતી ગઈ. કૌશિકના દુઃખભરેલા દેહમાં એક વિચાર ઝંપકયો. આવો દેહ સજીવન રાખીને

પણ શો અર્થ ? એના કરતાં દેહ પડે તો આ રોગની જ્વાળામાંથી તે જીગરી પણ જાય. અને ખરેખર એ પ્રસંગે રોગના દુઃખે કૌશિકના દેહ ઉપર તેણે કદી ન અનુભવેલો હુમલો કર્યો, અને તેણે પોતાનું સત્વર મૃત્યુ ઇચ્છ્યું. સતી કલ્યાણી કૌશિકને મૃત્યુમુખે જવા દે એમ હતું નહિ. એક કુપિત બ્રાહ્મણનું વચન, અને એક કુપિત સતીનું વચન, બંને સામસામે ઘર્ષણમાં જિતયાં. શિવપૂજન કરી, શિવને પોતાનું નર્તન અર્પણ કરી, વેશ્યાવૃત્તિને તિલાંજલિ આપી, વેશ્યા એ માર્ગેથી પ્રભાતની પળ આવતાં પાછી ફરતી હતી. તેણે આ હકીકત સાંભળી. એ નર્તકી કૌશિકને એના જુવાનીના સમયમાં સારી રીતે જાળખતી હતી; એના રોગની વાત પણ એ સારી રીતે જાણતી હતી; અને કલ્યાણી સરખી સેવાભારી પત્ની તેની શુશ્રુષા કરી જીવતો રાખી રહી હતી એ પણ આખા ગામ સાથે નર્તકી કીર્તિદા જાણતી હતી. શિવમંદિરની બહાર આમ શુદ્ધિનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું. પીડા ભોગવતા કૌશિકને હવે મૃત્યુની જ તમન્ના લાગી હતી. દેહ ઉપર તેને પરમ વિરાગ આવી ગયો હતો. સારણુ ઉપર ઘસાતા હથિયારની માફક તેના દેહે રોગમાં ઘસાઈ ઘસાઈને કામનાને તિલાંજલિ આપી દીધી. નર્તકીએ ગામમાં જઈને આ વાત ફેલાવી, અને સતીના શાપથી સૂર્યોદય થશે જ નહિ એવી આગાહીમાં તેણે આખા નગરને વ્યથિત પણ કર્યું.

માર્કંડેય પુરાણ તો કહે છે કે કેટલા યે દિવસો સુધી સતીની ઇચ્છાનુસાર સૂર્યોદય થયો જ નહિ અને આખા બ્રહ્માંડમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. કદાચ કોઈ અકલ્પ્ય વાદ્યોએ, કોઈ અકલ્પ્ય ગ્રહે વચ્ચે આવી સૂર્યોદયને અટકાવ્યો હોય તો કોણ જાણે ! પરંતુ આખા ગામને અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. અને પાસે જ નર્મદાતટે આશ્રમ સ્થાપી રહેલાં અત્રિ-અનસૂયાની પાસે ગામના આગેવાનો દોડી ગયા. પતિના મહિમાને સતત બિરદાવતાં સતી અનસૂયા સૂર્યને રોકીને જેઠલી કલ્યાણી પાસે આવ્યાં, અને પ્રસન્ન મુખે કલ્યાણીની હકીકત અને માંડવ્યની હકીકત સાંભળી લીધી, અને કહ્યું :

‘તમે ત્રણે સાચાં પડો એમ આપણે કરીએ તો ?’

‘હું મારા પતિને કઢી મરવા ન દઉં. ભલે સૂર્ય ન જાય અને અલ્પાંડ રસાતાળ ચાલ્યું જાય !’ કલ્યાણીએ કહ્યું.

‘કલ્યાણી ! આ દેહ તને ભાગ્યે જ ખપ લાગ્યો છે. એ દેહનો નાશ થાય એમાં જ એના દેહને સુખ છે. તું હઠ પકડીને બેસ નહિ, સૂર્યનો ઉદય થવા દે અને મારા આ પાપી દેહને પડવા દો.’ કહી કૌશિક જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. અતિ ઘસાયેલા તેના દેહમાં પ્રાણ રહ્યો નહિ એમ કલ્યાણીને લાગ્યું. અને એકાએક સૂર્યોદય થયો. અને આખી સૃષ્ટિ આનંદની ઊર્મિ અનુભવવા લાગી.

પરંતુ કલ્યાણી શૂન્ય બનીને બેસી રહી. પતિના દેહને અગ્નિ-દાહ દેવાય તે પ્રસંગે સહગમન કરવાનો નિશ્ચય તેની આંખમાં તરવરી રહ્યો. સૂર્યે ઊગીને કલ્યાણીના પાતિવ્રત્ય ઉપર કલંક લગાડ્યું હતું. એવી તેના મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ હતી. કલંકિત દેહ પતિના દેહ સાથે બળતાં વિશુદ્ધિ પામશે એમ ધારી તે સહગમનની રાહ બેતી બેઠી.

સતી અનસૂયાએ કૌશિકના દેહને ઉપાડી લીધો અને પાસેના જ નર્મદાતટ ઉપરના આશ્રમમાં લાવી એ દેહને મૂક્યો. પાસે એક મોટો ખાડો કર્યો. અને કૌશિકના દેહને બાળવાને બદલે સંન્યાસીની માફક પદ્મસન વાળી બેસાડી તેના ગળા સુધી માટી પૂરી લીધી. કલ્યાણીથી રહેવાયું નહિ. તેણે પૂછ્યું :

‘માતાજી ! આ બધું શું થાય છે ? હું તો સહગમનની તૈયારી કરું છું. પતિના દેહને બાળો કે દાટો, પરંતુ એની સાથે મારી જગા રાખો.’

અનસૂયાના મુખ ઉપર જરા યે શોક હતો નહિ. તેમણે કહ્યું :

‘તું સાચી સતી છે. તારું સ્થાન તારા પતિ સાથે જ છે.’

‘ક્યાં છે મારો પતિ ?’ કલ્યાણીએ પૂછ્યું.

‘ઘડી બેઘડી રાહ બે. એટલામાં તને તારો પતિ ન મળે તો હું મારે હાથે તને તારા પતિની ચિંતા ઉપર ચઢાવીશ.’

કૌશિકનો દેહ બે ઘડી સુધી એ માટી ભરેલા ખાડામાં પુરાઈ રહ્યો. એ ઘડી વીતી અને કૌશિકની મૃત આંખોમાં સહજ ગતિ આવી હોય એમ દેખાયું. આંખમાં ગતિ આવી એટલે તેના મુખમાં પણ જીવન આવતું દેખાયું. અને થોડી વારમાં તે તે બોલી પણ બીકચોઃ 'કલ્યાણી! મારો દેહ બહુ જ શાતા અનુભવે છે. મને આ માટીમાં જ રાખી મૂક્યો તે મારું જીવન મુખમય જશે.'

કલ્યાણીના સતીત્વને પ્રભાવે, અનસૂયાના આશીર્વાદને પ્રભાવે કે અનસૂયાના આશ્રમની માટીના ઉપચારથી કૌશિકનો દેહ નીરોગી બન્યો અને ખાડામાંથી તેને બહાર કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે કુશરોગનું એક પણ ચિહ્ન ન દેખાતાં તેજસ્વી બ્રાહ્મણને શોભે એવો તેનો દેહ બની ગયો.

કૌશિકે કલ્યાણીને લેઈ. કલ્યાણીનું રૂપ લેયું. સતી અનસૂયાને લેઈ, અનસૂયાના રૂપને નિહાળ્યું, બંને સૌન્દર્યસન્ન સાધ્વીઓ હતી. કૌશિકના હૃદયમાંથી કામવાસના અદૃશ્ય થઈ અને સ્ત્રીના માતૃત્વને, રક્ષક તત્ત્વને, કલ્યાણુત્ત્વને નિહાળી તે બંને સતીઓને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી રહ્યો.

'હવે આ સુવર્ણશુદ્ધ બનેલા દેહને ફરી ભોગ કે રોગમાં હું ન ઉતારું એવો મને આશીર્વાદ આપો.'

માર્કણ્ડેય પુરાણની આ કથા સાચી છે કે ખોટી એનો નિર્ણય આજની બુદ્ધિને આપી શકાય એમ નથી.

પરંતુ હજી નર્મદા કિનારાની અનસૂયા ક્ષેત્રની માટી અનેક કુશરોગીઓને આરામ આપે છે અને શાસ્ત્રીયતામાં માનની આજની વૈદ્યીય વિદ્યા પણ એ સ્થળે દવાખાનું કાઢી મૃતિકા ઉપચારને જીવંત રાખે છે.

માર્કણ્ડેય પુરાણને રચાયે હજારેક વર્ષ થઈ ગયાં એમ માનીએ તોપણ આજનું ઉપચારગૃહ હજાર વર્ષનો અંકાડો સાંધતું બીજું છે એટલું જ આપણા બુદ્ધિયુગમાં આપણે કવી શકીએ.

—વાતાં ભલે ખોટી હોય.

મારો એકનોએક આશ્રય

૧

‘અખિલ વિશ્વધર્મ’ મંડળની આ વખતની એકનો હું પ્રમુખ હું એટલે મારા ઉપનવૃત્તાંતની નોંધ માટે અનેક વર્તમાનપત્રોની મારણીઓ આવે છે અને હું એ પૂરી પણ પાડું છું. પ્રમુખ ચૂંટાડે તેમાં કમી નવાઈ નથી, કેમકે હું એક વિખ્યાત ધાર્મિક માસિકનો સંપાદક છું—આજથી ત્રણ વર્ષોથી. ગયે વર્ષે જ મારા એ ધાર્મિક માસિકની સંપાદકશૈલી મારે ધામધૂમથી ઉજવાઈ ગઈ. એ પ્રસંગે ‘ધર્મ’ નામનું એક ભવ્ય મકાન પણ બંધાવાઈ ખુલ્લું મુકાયું. એ મકાનનો પહેલો માળ હિમાલયમાંથી ભાગ્યે જ બહાર આવતાં એક મહામંડળેશ્વરને હાથે ખુલ્લો મુકાયો, બીજો માળ છલાકાના એક પ્રધાનને શુભ હસ્તે ખુલ્લો મુકાયો, ત્રીજો માળ અમારા ગામની માતાનાં માટી મિલના માલિકને હાથે ખુલ્લો મુકાયો. મહામંડળેશ્વર અને મિલમાલિક બન્ને પોતાનાં સુવર્ણરૂપાં તાળાંકૂંચી પોતાની સાથે હાથે લઈ જતા. પણ પ્રધાનસાહેબે પોતાનાં બનવાપાત્ર તાળાંકૂંચીની બંધર હરાઈ કરાવી તેના પૈસા સ્થાનિક અંત્યજ્ઞેશ્વર મંડળમાં મોકલી દેવાં હોવાથી મારે મહામંડળેશ્વર અને મિલમાલિક બન્ને પાસેથી તેમનાં તાળાં મંગારી લેવાં પડ્યાં હતાં, જેથી ડોઠ પણ મહાન અંત્યજ્ઞ વચ્ચે વહેરાવંચો કર્યાનો આશ્ચર્ય મારા ઉપર આવે નહિ. હવે એ બન્ને તાળાંની હરાઈ કરવાની યાદી છે અને પ્રધાનને હાથે હરાઈ થયેલું તાળું અંગલસ પ્રમાણે મારી જ ઓફિસના એક કમરકૂને રાખ્યું હોવાથી એ ત્રીજું તાળું પણ મારી પાસે જ આવે. ત્રીજું એ તાળું જરા આરી વર્ષે પણ કહેવાનું વાતોચર્ય એ છે

૩ હું ડાઈ પલુ સંમેલનનો પ્રમુખ નિમાડું એમાં ડાઈને પલુ વાંધા લેવાનું કારણ મળે એમ નથી. આ તો માત્ર એક જ મકાનની વાત થઈ, જેને નીચલે માળે મારું છાપખાનું છે, ખીજે માળે 'ધર્મ' ગાસિકની કચેરી છે અને ત્રીજે માળે હું જીતે રહું છું.

પલુ એ સિવાય બનારસના ગંગાઘાટ ઉપર મેં એક સાર્વજનિક ધર્મશાળા પણ ખંધાવી છે અને નર્મદાકિનારે સેવાશ્રમનું મકાન પણ ખંધ્યું છે. વળી ગોદાવરીતટે વિદ્યાશ્રમનું અને રામેશ્વરમાં યોગાશ્રમનું, એમ ખીજાં બે મકાન પણ મેં ખંધાવ્યાં છે. ઉપરાંત છપાયેલાં પુસ્તકો મૂકી રાખવાની એક વખાર જેડે છપાવવા માટે પડી રહેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની પાકી વખાર ખંધાવી છે. મન્દુરીમાં હમણાં જ એક રાણીનો ખંગલો મેં વેચાતો રાખ્યો છે, જ્યાં વર્ષમાં એક વાર રહી આવ્યા સિવાય હું મારા વધતા જતા કામને પહોંચી વળી શકતો નથી.

આમ સદ્ધરતાની અને સ્થાવર મિલકતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં હું ડાઈ પલુ વ્યાપારી કે ઔદ્યોગિક મંડળનો પ્રમુખ થવાને પાત્ર પણ લેખાઉં. મારી એવી પાત્રતા પછી ધાર્મિક સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે મારી પસંદગી થાય એમાં કોને આશ્ચર્ય લાગશે?

એત્રણ વિદ્વાનોને હાથે મારું જીવનચરિત્ર લખાવવાનું મેં ક્યારનું થ શરૂ કરી દીધું છે. જેમ જેમ મારું જીવન લાંબું થતું જાય છે તેમ તેમ મારા જીવનચરિત્રનાં પાનાં વધતાં જ જાય છે; અને જેડે હું ધર્મગુરુની ગાદીએ બેસી શક્યો નથી તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાથી સંન્યસ્તનો અંચળો પણ ઝોઠી શક્યો નથી, છતાં ડાઈ પલુ ધર્મગુરુને ઈર્ષ્યા ઉપજાવે એટલી સંખ્યામાં 'મારી છખીઓ પડી ચૂકી છે અને પડ્યે જાય છે. મારે હાથે કેટલાં બે ઉદ્ધાટનો અને કેટલાં થ મકાનનાં ખાતમુહૂર્તો થયાં છે. એ સમયની મારી છખીઓ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. હું વ્યાખ્યાન કરતો હોઉં ત્યારે તો મારી છખીઓ પડે જ પડે. એ સિવાય હું લેખ લખતો હોઉં, મારી કચેરીમાં કામ કરતો હોઉં, મહત્વનાં માણસો સાથે વાત કરતો

હોઉં, દેવપૂજા કરતો હોઉં કે પદ્માસન વાળી મગ્ન થયો હોઉં તે સમયની મારી છબીઓ સારા પ્રમાણમાં પડેલી છે. ધ્યાનસ્થ અવસ્થાની મારી છબીઓમાં મારા દેહની આસપાસ પ્રકાશનાં કિરણો ફેલાતાં હોય એવી યોજનાવાળી છબીઓ પણ પડેલી છે. એ પ્રકાશ ખરેખર જ પડતો હોવો જોઈએ. એ સિવાય છબીમાં ઝિલાય પણ કેમ માત્ર મારી આંખ તે વખતે મીંચાયેલી હોવાથી મારી આસપાસનો પ્રકાશ મેં જોયો જ છે એમ હું સોગંદ-પૂર્વક ન કહી શકું. મારી એ પ્રકાશમંડિત છબીઓ જોતાં હું કૃષ્ણ, ઈશુખ્રિસ્ત, બુદ્ધ કે જરથુસ્ત્રની કક્ષાએ બેઠો હોઉં એવું મને લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

એ બધી જ છબીઓ મારા જીવનચરિત્રમાં યોગ્ય સ્થાને આવશે જ. પણ એ પહેલાં જોને જોવી હોય તેને માટે મેં મારી છબીઓ ત્રણ મજલાના મારા મકાનમાં સ્થળે સ્થળે અને ખૂણે ખૂણે ગોઠવી રાખી છે. આનો લાભ ગમે ત્યારે ગમે તે માનવી લઈ શકે છે. મને હવે લગભગ ધર્મગુરુ જેટલું માન મળી ચૂક્યું છે. અને તે પણ વિખ્યાત મઠાધીશ કે મિલમાલિક જેટલી મિલકત પણ મારી પાસે થઈ ચૂકી છે. મારી સાત પેઠી સુધી કોઈને પણ કમાવાની જરૂર ન રહે એટલી આર્થિક સફરતા મેં પ્રાપ્ત કરી છે અને આમ મેં મારા પ્રત્યેની, મારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ ક્યારની ય બજાવી લીધી છે. આ બધો પ્રતાપ ધર્મનો, 'ધર્મ' માસિકનો અને મારા 'ધર્મ' નામે મકાનનો જ છે એ વિષે મને ખાતરી થઈ ચૂકી છે. ધર્મ જ માણસને તારે છે એ જાણત મને હવે કશી શંકા રહી નથી મને તો ધર્મ જ તારી દીધો છે. માટે સહુને મારો આગ્રહ છે કે તેમણે ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી. મારા 'ધર્મ' માસિકનું વાચન કરવું અને વિકાસ પામતા જતા મારા 'ધર્મ' મહાલયમાં કઠીક કઠીક આવતાં જતાં રહેવું. એ મહાલયમાં અનેક યજ્ઞો, ઉત્સવો અને સમારંભો થાય છે તેમ જ વેદોક્ત, પુરાણોક્ત તથા વર્તમાનોક્ત અનેક વિધિઓ અને ક્રિયાઓ થયા કરે છે.

જ્યારથી ધર્મનો આશ્રય લીધો ત્યારથી જ મારી આર્થિક સ્થિતિ સુધરી છે. એ પહેલાંનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે એ યુગ મને અનેક પ્રકારની યાતનાભર્યો યુગ લાગે છે. એ યુગમાં પ્રામાણિક-પણે નોકરી કરી. પણ એ પ્રામાણિકપણાની પ્રતિષ્ઠા મારા માલિકને મળી અને મારા પરિશ્રમનો લાભ એની મૂડીને મળ્યો. પ્રામાણિક-પણાની સીમા વટાવીને કામ કરવાનું મને માલિકનું ફરમાન થતાં મેં તે ફરમાન માન્યું નહિ એટલે મારા માલિકને મારા કામોમાં દોષ દેખાવા માંડ્યો. મારો પગાર ઘટતો ગયો અને મારી માંદી પત્નીની સારવાર માટે મને મળતા આછાપાતળા પગારની જ્યારે મને અનિવાર્ય જરૂર હતી તેવે વખતે જ મને રજા મળી. આમ પ્રામાણિકપણાના બદલામાં મને બેકારી મળી.

એક પાસ બેકારી અને બીજી પાસ પત્નીની માંદગી ! મને લાગ્યું કે પ્રભુ મારી કસોટી કરે છે. મારે મારા ચારિત્ર્યમાં કે મારા પ્રામાણિકપણામાં જરા પણ ખામી આવવા દેવી જોઈએ નહિ. એટલે બેકારી સામે અને પત્નીની માંદગી સામે નૈતિક યુદ્ધ આદરવાનો મેં ઠરાવ કર્યો. જ્યાં જ્યાં નોકરીઓ મળવા સંભવ હતો ત્યાં ત્યાં મેં અરજીઓ કરી અને મારા પ્રામાણિકપણા ઉપર મેં ખૂબ ભાર મૂક્યો. એકબે સારી પેઢીઓમાંથી મને મુલાકાતનાં આમંત્રણ પણ મળ્યાં. એ મારી મુલાકાતનો અનુભવ હું કદી ભૂલી શકું એમ નથી. એક પેઢીના માલિકે મારી મુલાકાત લેતાં મને પૂછ્યું : 'તમે તમારી અરજીમાં તમારા પ્રામાણિકપણાનાં બહુ વખાણ કર્યાં છે. બીજું બધું ઠીક છે, તમે પ્રામાણિક હો એમ હું ઇચ્છું છું. માત્ર હું એટલું પૂછવા માગું છું કે આ તમારું પ્રામાણિકપણું મારી પેઢીને કેવી રીતે લાભ કરાવી શકે એમ છે?'

આ પ્રશ્ન જરા ગૂંચવણભર્યો હતો ખરો, પેઢીના કબજાનો માલ ખરેખર સારો હોય તો તો તેનાં હું વખાણ કરું, પણ બહારતમાં

જણાવ્યા મુજબનો માલ ન હોય તો મારા પ્રામાણિકપણાએ એ વાત ગ્રાહકોને જાહેર કરવી કે ન કરવી ? જાહેર ન કરું તો હું અપ્રામાણિક ઠરું અને જાહેર કરું તો પેઢીના લાભની આડે આવું ! ખોટા પૈસા વાપરતા કારકુનની હું પ્રામાણિકપણે ચાડી ખાઉં તો મારી એ પ્રામાણિકતા માલિકને જરૂર ગમે. પરંતુ ચોખ્ખો માલ સીધો કાળા બજારમાં વેચી ભંગાર માલને સાચા માલ તરીકે ગ્રાહકને ઠસાવવાનું જે માલિક મને કહે અને તેમ હું ન કરું તો મારું પ્રામાણિકપણું પેઢીના લાભમાં ન જ ઊતરે ને ? આથી મેં જરા વિચાર કરી, સહેજ યૂંચવાઈને જવાબ આપ્યો : 'સાહેબ ! પ્રામાણિકપણું એ જ સાચામાં સાચો વ્યવહાર છે એમ સહુ કહે છે અને લાંબે ગાળે એમાં જ સફળતા રહેલી છે એટલે લાભની દૃષ્ટિએ પ્રામાણિકપણું જ ઉપયોગી ગણાય ને ?'

'એ બધાં સિદ્ધાંતો હું જાણું છું. મને એ કહોને કે તમારી પ્રામાણિકતા કેટલે લાંબે ગાળે મને ઉપયોગી થઈ પડે ?'

'એવી ગણતરી તો મેં કદી કરી નથી.' મેં જવાબ આપ્યો.

'તો હવે બરાબર ગણતરી કર્યા પછી મને ફરી અરજી કરજો. લાભ મળવાનો લાંબો ગાળો કેટલો તે મને જણાવવું પડશે. અત્યારે બલે તમે જાઓ.'

આમ એ નોકરી મને ન મળી.

ખીજ એક પેઢીના મેનેજર પાસે જવાનો પ્રસંગ આવતાં તેમણે મને પૂછ્યું : 'હિસાબ લખતાં તો આવડે છે ને ?'

'હા, જી. બહુ જ ચોખ્ખો હિસાબ રાખી શકું છું.'

'અક્ષર તો તમારા સારા છે એ અરજી પરથી જ જોઈ શક્યો છું. હવે હું એમ પૂછું છું કે તમે એક વરસનો ચોપડો કેટલા દિવસમાં લખી શકશો ?'

'કેમ સાહેબ ? ચોપડા તો રાજના રાજ લખવા પડે. એમાં ખીજી ગરબડ ચાલે જ નહિ.

'પણ આ તો વેપારનું કામ છે. જે ચોપડા જુદા રાખવા પડે.

એ જુદા ચોપડા રાખવામાં તમારુ પ્રામાણિકપણું વચ્ચે લાવો કે નહિ? 'એ તો સાહેબ ! સ્વાભાવિક છે, માટે જ તો મેં મારી પ્રામાણિકતા પર ભાર મૂક્યો છે.' મેં કહ્યું.

મને લાગ્યું કે આ મેનેજર મારા પ્રામાણિકપણાની કસોટી કરવા મરે ગૂંચવી રહ્યા છે એટલે મારે જરા પણ ગૂંચવાયા વગર, મારા પ્રામાણિકપણા ઉપર મુસ્તાક રહીને, તેના પર છાપ પાડવી જ લેઈએ. પણ તેના પર છાપ પડવાને બદલે અવળું જ થયું. તેણે મને કહ્યું : 'તમે ઘણા સારા માણસ છો એથી હું બહુ ખુશ થયો. પણ પ્રામાણિકપણાનો ભાર જરા હળવો થાય તે પછી તમે મારી પાસે આવજો. હું તે વખતે વિચાર કરીશ.'

આનો અર્થ એ થયો કે આ બંને મહાન પેઢીએને મારા પ્રામાણિકપણાની જરૂર ન હતી. બહેરાતમાં પ્રામાણિક કામ કરનાર માગ્યા હતા. મને સમજ ન પડી કે આ પેઢીએને કેવા પ્રકારના પ્રામાણિક માણસો લેઈએ છે ! આવા અનુભવ મને થયે જ ગયા. છેવટે મને ખાતરી થઈ ગઈ કે હું જે પ્રામાણિકપણું વાપરવા માગું છું તે પ્રામાણિકપણું આજના વેપારને લેઈતું જ નથી !

એ દરમિયાન મારી પત્નીને માટે ડોક્ટરની સારવાર ચાલતી હતી તે એક ડોક્ટરે બંધ કરી, કેમકે એક અઠવાડિયાની દી અને દવાનું ખર્ચ ચઢી ગયાં હતાં. હું ખીબ ડોક્ટર પાસે ગયો. તેણે ચાર દિવસ સુધી ઉધાર દવા આપી અને પછી મને રૂખસદ આપી. ત્રીજા ડોક્ટરે એક પણ દિવસ માટે ઉધાર દવા આપવાની ના પાડી. આને કાંતેગો બદલાતાં મારે મારી પ્રામાણિકતાને પલટો ખવરાવવો પડ્યો એટલે હવે મેં મારી નોકરીની શોધમાં મારા પ્રામાણિકપણાને પડદે રાખી માલિક ને મેનેજર જેમ કહે તેમ હિસાબ રાખવાની અને તેમના પોકળ ગુણુગાન ગાવાની કળૂલાત પણ આપી.

પરંતુ માલનાં મેં કરેલાં વિપુલ વખાણમાં માલિકને મુશ્કેલી દેખાઈ અને એને બદલે ત્રણ ચોપડા રાખવાની મારી હોશિયારીતાં મેનેજરને ફસાવાની યુક્તિ દેખાઈ. માલનાં મેં કરેલાં વખાણને

૬૮ : હીરાની ચમક

લઈને શરૂઆતના ત્રણ દિવસ તો માલ ખૂબ વેચાયો પણ પછી માલ ખરાબ આપવા માટે માલિક પર દંડા ઊછળવા લાગ્યા. આનું કારણ જાણે હું જ હોઉં એમ માની લઈને મને નોકરીમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યો. હિસાબ માટે મને રોકનાર પેઢીમાં માલિકે એક હિસાબ રાખવાનું કહ્યું, મેનેજરે ખીજે હિસાબ રાખવાનું કહ્યું, અને વેચાણના ઉપરીએ ત્રીજે હિસાબ રાખવાનું કહ્યું. મેં તે પ્રમાણે હિસાબ રાખ્યો. માલિકના હિસાબમાં એક વખત ખોટ દેખાઈ એટલે તેણે મારી ખજર લેવા માંડી ત્યારે મારાથી કહેવાઈ ગયું કે મેનેજરના હિસાબમાં દસ ટકા નફો છે અને વેચાણ કરનારના હિસાબમાં ૨૦ ટકા નફો છે. માલિકે અમને ત્રણેને ભેગા રાખ્યા ને અમને ત્રણેને ધમકાવવા માંડ્યા. પણ મેનેજર અને વેચાણઉપરી બેઉએ મારી અપ્રમાણિકતા આગળ કરીને મને જ અપરાધી ઠેરવ્યો અને પૈસા હું જ ખાઈ ગયો છું એવો આરોપ મૂકી પોલીસને સોંપવા સૂચના કરી. મારા દેહમાં આવેશ આવી ગયો અને એ ત્રણે જણે મને પકડ્યો હોવા છતાં તેમના હાથમાંથી હું મારા દેહને છોડાવીને નાહો-એવો નાહો કે એ ત્રણમાંથી એકે દોડીને મને પકડી શક્યા નહિ.

૩

નાસીને હું ઘેર આવ્યો. ઘેર આવતાં જોયું કે મારી પત્ની મરણશય્યા પર પડી છે. મેં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે મારા દુઃખ-સુખની સહાયક મારી આ એકની એક પત્નીને બચાવે. પરંતુ પ્રભુ પણ ધનિકોનું અને નોકરી આપનાર ઉપરીઓનું હૃદય ધારીને બેઠો હતો. મારી પત્ની સ્વર્ગવાસિની થઈ. એણે મરતી વેળા છેલ્લા આટલા શબ્દો કહ્યા : 'તમે ફરી પરણજો અને સુખી થજો !'

એ દિવસના મારા દુઃખનું વર્ણન હું કરતો નથી. પણ એટલું જ કે મારી પત્નીના મૃત્યુ ઉપર મારા હૃદયે જેટલો કલેશ અનુભવ્યો તેટલો કલેશ ફરી અનુભવ્યો નથી. આજ તો હું કલેશથી પર થઈ ચૂક્યો છું એટલે એ કલેશનો પડઘો પણ પ્રગટાવી શકું એમ નથી.

પરંતુ કલેશમાં અને કલેશમાં તથા ધરનું ભાડું પૂરું ન અપાય એની ચિંતામાં હું ધર બંધ કરી ચાલી નીકળ્યો. ચાલી નીકળીને જવું પણ ક્યાં? મોટા ભાગનાં ઘરો ઉપર તો 'પરવાનગી સિવાય અંદર આવવું નહિ.' એવું લખેલું હોય છે અને પરવાનગી માગવા માટે પણ ધરની અંદર તો જવું જ પડે ને?

નદીકિનારે, સ્મશાનની પાસે એક ભગ્ન દેવાલય હતું, એના ઉપર 'પરવાનગી સિવાય અંદર આવવું નહિ' એવું પાટિયું ચોટયું ન હતું એટલે હું અંદર ગયો. મંદિરની જીર્ણુ ધર્મશાળામાં એક સાધુ બાટી બનાવી રહ્યો હતો. ડોણ જાણે કેમ પણ મને જોતાંવેંત જ તેણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું: 'બચ્યા! બહુ દુઃખી લાગે છે.'

'મહારાજ! વાત ન કરશો. મારા જેવો દુઃખી દુનિયામાં બીજો કોઈ નહિ હોય.'

'ધર્મનો આશ્રય લે, બચ્યા! તારાં બધાં દુઃખ દૂર થઈ જશે.'

'મહારાજ! ધર્મનો આશ્રય લીધો એમાં જ તો મેં નોકરી ખોઈ, પત્ની ખોઈ, અને સર્વસ્વ ખોયું.'

'તો તારે માની લેવું જોઈએ કે જે ધર્મ તારે માથે આટલું બધું દુઃખ નાખે એ ધર્મ સાચો ધર્મ હોય જ નહિ.'

'તો મહારાજ! મને સાચો ધર્મ શીખવો.'

'મારી સાથે ઠેરી જા અને ધર્મનો આશ્રય કેમ લેવો તે ગરાગર શીખ.' કહી સાધુએ મને આશ્વાસન આપ્યું. આશ્વાસન સાથે મને થોડી બાટી પણ ખાવા આપી; તે ઉપરાંત એક સ્થળે સંતાડેલા ડબ્બામાંથી તેઓ મીઠાઈ પણ લઈ આવ્યા અને તેમાંનો એક મોટો ભાગ પોતે રાખી તેમાંથી એકબે કકડા મને પણ આપ્યા. સ્મશાનને મોખરે આવેલા આ શિવાલયમાં આ સાધુને મીઠાઈ ડોણ આપી ગયું હશે? રાત્રે જેસીને વાતો કરતાં સાધુએ મને કહ્યું: 'એક સ્ત્રીને પુત્ર થતો નહોતો. મારી સેવાથી તેની આશા ફળી અને પુત્રજન્મને અંગે તેણે મને આ મીઠાઈ પહોંચાડી.'

૭૦ : હીરાની ચમક

ધર્મે કહા કે પ્રભુએ કહા, એક ઝગકારો મને આવ્યા. વિગતમાં હું જિતરતો નથી. પણ એ પ્રેરણાને અંગે સાધુની કૃપા શક્તિને મેં પ્રચાર કરવા માંડ્યો. મારા એ પ્રચાર દ્વારા થીમ વૃદ્ધ સાધુની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી વધી ગઈ કે એકાદ વર્ષમાં એ સાધુના હબ્બરેક શિષ્યો થઈ ગયા અને બીજા વર્ષમાં તે શહેરના મોટા મોટા શેઠિયાઓ પણ આવી તેમને પણ પડવા લાગ્યા. સંકટમાં નાચ પડેલા કંઈક શેઠિયાઓને સાધુ મહારાજ વચનાસિદ્ધ લાગ્યા. હું તેમને એવીસે કલાકનો શિષ્ય અને સાથી બની રહ્યો હતો એટલે મારી મારફત સાધુની કૃપા મેળવવાના અનેકાનેક પ્રયાસો થતા હતા. કોઈ શેઠિયાને નફો વધારે લેઈતો હતો, કોઈને ખોટા ચોખ્ખા લખ્યાના ગુનામાંથી છૂટી જવું હતું કોઈને ખેતાની તંદુરસ્તી સાચવવી હતી તે કોઈને સ્ત્રીબુખની વાંચ્છના હતી. સાધુને વચન સિદ્ધિ હતી એવી હવે તે હબ્બરો માણસોની માન્યતા થઈ પડી. તેમનાં ઘણાં ઘણાં વચનો સાચા પડવા લાગ્યાં.

પછી તે એ સાધુ મહારાજને મેં આગ્રહ કર્યો કે તેમણે નિવૃત્ત કંઈક પ્રવચન કરવું કે લોકોને બોધ કરવો. સાધુએ કહ્યું : 'આમ તે હું ઠીક વાતો કરી શકું છું પણ ત્રંથોનો મારો કરો અભ્યાસ નથી.'

મેં તેમની ચિંતા દૂર કરી. શેઠિયાઓને કહીને ધર્મત્રંથોનો એક ઢગલો મંદિરમાં કરાવી દીધો. મંદિરનો છલોંદાર થઈ ગયો એટલું જ નહિ પણ મહારાજે વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોની વાતો છાંટવા માંડી. પછી તે ગામની મધ્યમાં એક સરસ જગ્યા લઈ લોકોએ તેમને એક માળનો મઠ બાંધી આપ્યો.

અને એ જ મઠને મેં આજે ધર્મમહાલમાં ફેરવી નાખ્યો છે. સાધુની પ્રતિષ્ઠા પણ વધવા માંડી એ સાથે મારી પ્રતિષ્ઠા પણ વધવા માંડી. અમારી મુલાકાતે ગરબડ શેઠશાહુકારો, તેમની પત્નીઓ, વિદ્વાનો, પ્રોફેસરો, લેખકો અને અમલદારો પણ આવવા માંડ્યા. અમલદારોને પગારવધારો લેઈએ, વિદ્વાનોને જૂળ સન્માન લેઈએ

અને લેખકોને પ્રકાશક લેઈએ.

એક દુઃખી લેખક વારંવાર મારી પાસે આવતા હતા. તે હાર્યાક કરતા કે તેમનાં પુસ્તકો કોઈ પ્રકાશકો છાપતા નથી અને છાપે છે તો એ પુસ્તકો ખપતા નથી. મારા હૃદયમાં બેઠેલા ધર્મે મને પ્રેરણા આપી ને મારાથી પુછાઈ ગયું : 'તમે કયા વિષયના પ્રથો લખો છો?'

'નવલકથાઓ લખું છું, નાટકો લખું છું અને કવિતાઓ પણ લખું છું.'

'તેમાં કંઈ ધર્મ વિશે લખાણ આવે કે નહિ?'

'ના. હું તો કલા અને સંસ્કારવર્ધન-સાહિત્ય સર્જું છું ને મેં એક માસિક પણ એ જ ઉદ્દેશથી કાઢ્યું છે.'

'એના ધરાકો કેટલા?'

'પચાસ અને પોણાસોની વચ્ચે. ભારે ખોટમાં કામ કરું છું અને હવે ગળા સુધી દેવું થઈ ગયું છે.'

'તો ભલા આદમી! એ કલા ને ખસા ગયું છોટો, ધર્મના આશ્રય લો અને તમારા માસિકને અને તમારી જાતને તમે મને સોંપી દો. અહીં રોજના હજારો ભક્તો આવે છે, એ સર્વને માહક ખનાવીશું; એટલું જ નહિ પણ એમની મારફત ખીજા દસ હજાર માણસોને આપણે પહોંચી શકશું.'

મારી આ વાત લેખકને ગળે ઊતરી ગઈ. અમારા યુરુ સાથુ મહારાજને પણ ગમી. અને એ જ માહેનાથી "ધર્મ" નામનું માસિક યુરુના આશીર્વાદ હેઠળ, મારા તંત્રીપણા હેઠળ અને પેલા લેખકની મહેનત હેઠળ પ્રગટ કરવા માંડ્યું. એ પ્રગટતાં જ એની હજારો નકલો ઊપડી ગઈ અને હજારોની માગણી આવતી ગઈ. મેં એ માસિકમાં કલા, કૌશલ્ય, સાહિત્ય, વિદ્યા, બેકાતી, સૌખ્ય, સર્વવ્યવહાર કે લલિત વાદ્યમય એવાં કર્તાં જ તમા આવવા ટીપાં ગણે. માત્ર ભગવાન, તેમના અવતારો, તેમની લીલા અને કોડા, સંસ્તાપુત્રા, ભક્તો અને ભક્તાણીઓની જ વાંતો "ધર્મ" માસિકમાં આવવા લાગી. રંગબેરંગી ચિત્રો પણ આવવા માંડ્યાં. સંસ્કૃત સ્તોત્રોના

૭૨ : હીરાની ચમક

હિતારા આપવા માંડ્યા અને થોડા સમયમાં તો એ માસિક દુનિયાના ડોઠ પણ માસિક કરતાં વધારે ફેલાવો પામેલું માસિક છે એવા છાપિત ગર્વ પણ હું લઈ શક્યો, જે આજ સુધી “ધર્મ” માસિકનાં અગ્ર પૃષ્ઠ પર આવ્યા જ કરે છે.

સાધુને મેં સંપૂર્ણ સુખ આપ્યું અને તેમનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યો. બદલામાં તેઓ મને તેમની આખી મિલકતનો વારસ ઠરાવતા ગયા. એ મિલકત મને મળે કે ન મળે તેની પરવા ન કરું એવી સધ્ધર આર્થિક સ્થિતિમાં “ધર્મ” માસિકકે મને મૂકી દીધો છે. એ “ધર્મ” માસિકને પ્રતાપે તો મારો આ ત્રણ મજલાનો “ધર્મ મહાલય” ઊભો થયો છે એટલું જ નહિ પણ અનેક લેખકોને, ચિત્રકારોને, કારકુનોને તેમ જ મજુરોને હું રોજ આપી શકું છું. હું એક મહાન ધાર્મિક પુરુષ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી રહ્યો છું અને એથી વારનાં લગ્ન પણ હું કરી શક્યો છું.

રખે ડોઠ પૂછે કે મને લગ્નનો આટલો બધો શોખ ક્યાંથી? મારી પાસે તેનું એક સખળ કારણ છે. શોખને લીધે નહિ પણ ધર્મને આધારે હું એથી વારનું લગ્ન કરી ચૂક્યો છું. ગુરુના ગુજર્યા પછી મેં અગ્નિહોત્ર વ્રત લીધું છે; અગ્નિ પૂજા કર્યા સિવાય હું જન્મતો નથી. મને વિધુરથી અગ્નિહોત્ર કરી શકાય એમ છે જ નહિ એટલે ધર્મને ખાતર મારે વારંવાર પરણવું પડ્યું છે! પણ એથી મારી ધર્મભાવના કે ધાર્મિકતાની મારી પ્રતિષ્ઠા તલપૂર પણ ઘટી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

સર્વે બેકારોને મારી એક અનોખી સલાહ છે અને તે એ જ કે જ્યારે ખીજે ડોઠ પણ આધાર ન હોય ત્યારે ધર્મનો આશ્રય લેવો અને ‘ધર્મ’ કે એવા જ ડોઠ નામનું દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક, ત્રિમાસિક કે વાર્ષિક કાઢવું. હું એનો ઇબ્જરો લઈને બેઠો અને મારી બધી જ જરૂરિયાતો તો એ માસિકથી પૂરી પડે છે. પણ મને લાગે છે કે હજી લોકોની ધર્મભૂખ ભાંગી નથી. દિવસો જતા જાય છે તેમ તેમ ધર્મવાચનની જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે. મારા

મારો એકનો એક ગાશ્રય : ૭૩

સિરખા ભાવે બેકારોનો વિચાર કરીને હું હજી ધાર્મિક દૈનિક,
સાપ્તાહિક, ત્રિમાસિક કે વાર્ષિક કાઢવાનો વિચાર કરતો નથી. મારો
એ વિચાર બદલાય તે પહેલાં સર્વ શક્તિશાળી બેકારોને મારી વિનંતી
છે કે તેમણે ધર્મ પ્રચારના આ આયુષ્યે હાથ કરી લેવાં.
ધર્મ સદાસર્વદા સહુનું રક્ષણ કરે છે તે એનું નામ !

દેહ અને દેહી

૧

આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ દેહ સાથે, આત્મા સાથે અને પ્રકૃતિ સાથે અનેકાનેક આશ્ચર્યજનક પ્રયોગો કર્યે જતા હતા. ભૃગુવંશી ઋષિકૃષ્ણમાં એક જરતકારુ નામનો યુવાન થઈ ગયો. એનું નામ લે હોય તે; પરંતુ એનું સાચું નામ ભુલાઈ ગયું છે, ને ઇતિહાસગ્રન્થોએ તેને જરતકારુને નામે ઓળખ્યો. જરત શબ્દ ક્ષીણતાવાચક છે અને ક્રિયાવાચક કારુ શબ્દ માનવીના શરીરનો-દેહનો-સૂચક છે. દેહ અને દેહની ક્ષીણતા ઉપર વિચારો અને પ્રયોગો કરતા આ ભૃગુ વંશી યુવાન મુનિને દેહ પણ એવો ક્ષીણ બનતો ચાલ્યો કે જરતકારુ નામ તેણે પોતે જ હસને મુખે સ્વીકારી લીધું.

દેહ ઉપર તે અનેક પ્રયોગો કરતો રહ્યો. આખી માનવજાતનો દેહ અન્નથી ટકે. જરતકારુએ અન્ન સિવાય દેહ ટકાવવાના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા ને તેને લાગ્યું કે દેહ તો ઈળથી પણ ટકી શકે છે, ફૂલથી પણ ટકી શકે છે અને વૃક્ષપર્ણથી પણ ટકી શકે છે. દેહની પાછળ રહેલા આત્મતત્ત્વને શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેને દેહ બિન જરૂરી લાગ્યો, અને આત્માની શોધમાં તેણે દેહને પાણી ઉપર, પર્ણ ઉપર અને ઘણી વાર હવા ઉપર પણ રાખવા માંડ્યો. અલખતા, દેહ પોપણુ માગતો હતો. અને પોપણુ ન મળતાં તે જર્જરિત પણ થતો જતો હતો. તની આ મુનિને પરવા પણ ક્યાંથી હોય? અન્ન સિવાય દેહ કેમ ટકે તેના પ્રયોગો ચાલ્યા જ કરતા હતા. દેહ કાંઈ માત્ર અન્ન માગીને જ બેસી રહેતો નથી. દેહને સ્નેહ જોઈએ છે, પ્રેમ જોઈએ છે, વાસનાતૃપ્તિ જોઈએ છે. પરંતુ જરતકારુ દેહ

જે માગે તે આપવાને વાગ્યે જ તૈયાર રહેતા. વાસનાનો સંયમ વાસનાતૃપ્તિ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કક્ષાની માનવતા છે એમ માનનાર આ યુવાન ઋષિએ સૌંદર્ય સામે આંખ મીંચી, આહલાદ સામે આંખ મીંચી અને સ્ત્રી સામે પણ આંખ મીંચી. દેહ સંયમને માર્ગે વધારે વિકસિત થાય કે ઉપભોગને માર્ગે, એ વિષે પ્રાચીન કાળથી મતભેદ ચાલ્યા જ કરે છે, અને ઉપભોગ માગતું માનસ પણ સંયમને ખોતાનાથી ઊંચી કક્ષાએ ખેસાડે છે - સંયમ પાળતો હોય કે ન હોય તોપણ. દેહદમનનું ત્રત લઈ ખેડેલા જરતકારુને તો ઉપભોગ ન જ આકર્ષી શકે એ સહજ ગણાય. સંભવિત છે કે સૌંદર્યોપભોગ દેહને ખિલાવટ આપતો હોય, ને સંયમ દેહને રુક્ષ પણ બનાવતો હોય. જરતકારુના દેહને ઉપવાસ જર્જરિત બનાવતો જતો હતો, સાથે સાથે ઉપભોગના ઉલ્લાસ વગર જરતકારુનો દેહ રુક્ષ, દીપ્તિ રહિત, પ્રકુલ્લતા રહિત પણ બનતો જતો હતો. જેમ જરતકારુનું ધ્યાન કોઈ યુવતીએ ખેંચ્યું નહિ, તેમ જરતકારુના દેહે પણ કોઈ રાજકન્યા કે ઋષિકન્યાને આકર્ષી નહિ. પર્વતશૃંગ ઉપર, ડુંગરાની ગુફામાં, અરણ્યના એકાંતમાં કે વન-ઉપવનના રાફડાઓમાં ખેસી આત્મા અને પરમાત્માની શોધમાં પડેલા આ યુવાન મુનિનું યૌવન પણ જર્જરિત બની રહ્યું હતું.

દેહ અને મન વાત્સલ્ય પણ માગે. જરતકારુનાં માતાપિતા તેમની બાલ્યાવસ્થાથી જ ગુજરી ગયાં હતાં, એટલે વાત્સલ્યનું માર્દવ-પાણું તેમણે નહિ જેવું જ અનુભવ્યું હતું. તેમને એક જ લગની લાગી હતી : દેહની પાછળ જઈ, દેહનું મન્યન કરી, દેહીને શોધી કાઢવો. પરંતુ હજી સુધી જરતકારુના દેહને દેહી જડ્યો હોય એમ વાગ્યું નહિ. તપસ્વીનાં તપ અને તપસ્વીની વિકળતા આવા સંજોગોમાં વધી જાય એમાં આશ્ચર્ય નહિ.

પરંતુ માનવીના વિકાસક્રમમાં દેહનું સ્થાન હોય - દેહતંત્રને સમજી, ઝોળખી, આગળ વધવાનું હોય તો દેહને ખંડણી આપ્યા વગર માનવીનો વિકાસક્રમ જરૂર અટકી જાય. પાપને રસ્તે કે પુણ્યને રસ્તે દેહને તૃપ્ત કર્યા સિવાય દેહી પાસે પહોંચવું અશક્ય બની જાય

૭૬ : હીરાની ચમક

છે. જરત્કારુના દેહે પણ બહુ વિચિત્ર રીતે પોતાની ઝાંઝ પુકારી અને પોતાનો સંતોષ વાંછ્યો. સામાન્ય માનવીને, બુદ્ધિવાદી માનવીને સમજ ન પડે એવી રીતે જરત્કારુના દેહે તૃપ્તિ માટે પુકાર કર્યાં.

દેહીને શોધતો જરત્કારુનો વિકળ બનેલો દેહ પરિભ્રમણમાં પડ્યો. ફરતાં ફરતાં એક નિર્જન સ્થળે જરત્કારુ પસાર થતા હતા એવામાં તેમણે કોઈ અગમ્ય દુઃખભર્યો અવાજ આવતો સાંભળ્યો. એ કરુણ નાદને સાંભળ્યો - ન સાંભળ્યો કરીને ખસી જવાય એમ હતું નહીં, ત્યાં જરત્કારુને પણ લાગ્યું કે આ આર્તનાદની યોગ્ય કાર્ય સિવાય ત્યાંથી ખસી શકાય નહીં જ. કરુણ અવાજ આવ્યે જ જતો હતો. શોધતાં શોધતાં તેઓ ડૂવા પાસે આવી ચઢ્યા. ડૂવામાં પાણી ન હતું; પરંતુ એક વિચિત્ર દ્રશ્ય જરત્કારુના જોવામાં આવ્યું. પાણી વગરના આ ખંડિયા ડૂવામાંથી નીકળી આવેલા કોઈ મજબૂત ઘાસ કે વૃક્ષનો ટેકો લઈને ઊંધે મસ્તકે વિચિત્ર દેહ, કે દેહાભાસ, લટકતા દેખાયા. એ લટકતા દેહના કંઠમાંથી આર્તનાદ આવતો હતો. એક દેહ સ્ત્રીનો હતો અને એક દેહ પુરુષનો હતો. વધારે કરુણ પરિસ્થિતિ તો એ હતી, કે જે વનસ્પતિને આશ્રયે દેહ લટકી રહ્યા હતા, તે વનસ્પતિને એક જળરદસ્ત ઉંદર ખેઠો ખેઠો કાતરી નાખતો હતો. કયે વખતે આ ઊંધા લટકેલા દેહ જલવિહીન ડૂવામાં પડી ભગ્ન થશે એ કહી શકાય એમ ન હતું.

ડૂવાને કાંઠે આવી ઊભેલા જરત્કારુએ આ બંને જર્જરિત સ્ત્રીપુરુષને પૂછ્યું : 'આપ કોણ છો ?'

'અમે સ્વર્ગે પહોંચવા મથતા પિતૃઓ છીએ, પરંતુ સ્વર્ગને બદલે અમારી અધોગતિ થતી અમે અનુભવીએ છીએ.'

'આપ કોના પિતૃ છો ?' જરત્કારુએ પૂછ્યું.

'જરત્કારુ નામના એકમાર્ગી બ્રહ્મચારીનાં અમે માતાપિતા છીએ. એ મૂર્ખ છોકરો આત્માની શોધમાં પોતાના દેહનાં પગથિયાંને બાબુએ મૂકી ઊંચે ફલાંગ મારવા મથે છે, અને તેનું પરિણામ અમારે ભોગવવું પડે છે.' એક પિતૃએ જવાબ આપ્યો.

‘ એ શી રીતે ? ’ જરત્કારુએ પૂછ્યું.

‘ અમારું તપ ચાલે છે ત્યાં સુધી અમારા કર્મનાં મૂળ પકડી અમે હજી અધર લટકી રહ્યાં છીએ; તપ ક્યારે ખૂટશે તે કહી શકાતું નથી. પેલો કાળરૂપી ઉંદર અમારા સત્કર્મને ઢોરી રહ્યો છે. અમારાં સત્કર્મોના મૂળમાં અમારો જ પુત્ર પોતાનાં સત્કર્મરૂપી પાણી રૂડી તેમને પ્રકુલિત કરે તો અમે કાળને વટાવી સ્વર્ગ પહોંચીએ. પરંતુ એ તપધેલા યુવક ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય થયો હોવા છતાં હજી પરણ્યો નથી, એટલે એનું પિતૃતર્પણ અમને પહોંચતું નથી અને આમ ને આમ દુઃખી અવસ્થા અમે ગાળ્યાં કરીએ છીએ. અમારી વિનંતી છે કે આપ જરત્કારુને આ સમાચાર પહોંચાડો.

‘ અરે, અરે ! જરત્કારુ તો હું પોતે જ છું ! મને ખબર નહિ કે મારાં માતાપિતાની અબજાણતાં મેં આ દશા કરી છે ! ’ જરત્કારુથી બોલાઈ ગયું.

‘ તો દીકરા ! વહેલી તકે પરાણી જ. ગૃહસ્થ બન્યા વગર તારું તર્પણ અમને ન પહોંચે. ’

જરત્કારુના હૃદયમાં એટલું વિદ્યુતઘકો લાગ્યો. શાસ્ત્રપુરાણ વાંચી ચૂકેલા એ તપસ્વીને ઢાઈ વાર ગૃહસ્થાશ્રમનો વિચાર આવ્યો તો હતો જ, પરંતુ તેના તપલોભે તેની પાસે એક ઝડપી માનસસંકલ્પ પણ કરાવી લીધો હતો : માનવીને ગૃહસ્થાશ્રમ જરૂરી ખરો. પરંતુ હું લગ્ન ત્યારે જ કરું, કે જ્યારે મને મારું જ નામ ધારણ કરનારી પત્ની મળે. ’

પરમાત્મદર્શનની ઉત્કંઠામાં એક વાર ગૃહસ્થાશ્રમ યાદ આવતાં તેણે બીજો પણ એક ઝડપી સંકલ્પ કરી લીધો : ‘ ગૃહસ્થ બનીને કુટુંબપોષણની જાનબંધીમાં હું પકું તો મારી તો પરમાત્મપ્રાપ્તિ કદાચ સંભવિત થઈ જાય. કદાચ પરણવું પડે તોપણ હું એવી પત્નીને પરાણું કે જે મારા કુટુંબના પોષણનો સંપૂર્ણ ભાર ઉઠાવી લે. ’

આજ સુધી તેનું જ નામ ધારણ કરનારી પત્ની મળી ન હતી...અને તેના પોષણની જવાબદારી સ્વીકારે એવી પણ ઢાઈ

૭૮ : હીરાની ચમક

પત્ની મળી ન હતી. તપસ્વીની આત્મી બેહુદી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવાની જગતને કુરસદ ન હતી. એટલે તપસ્વી જરત્કારુ એ વાતને વિચારે પાડી પોતાને તપમાર્ગે આગળ વધ્યે જતો હતો. માતાપિતાના પ્રેતની સાથે વાતચીત કરતાં આજ તેને પોતાના એ સંકલ્પો યાદ આવ્યા અને લગ્ન વિષેની પોતાની બે મુશ્કેલીઓ નમ્રતાપૂર્વક પોતાની માતા-પિતા આગળ બહર કરી.

માતાપિતાએ તેને આશીર્વાદ આપ્યો :

‘ જરત્કારુ ! બેટા ! લગ્નનો તેં વિરોધ કર્યો નથી એટલું અમારે ખસ છે. તારા સંકલ્પો ફળશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે અને તારા તપશુથી જ અમારો ઉદ્ધાર થશે એવી ખાતરી છે. હવે લગ્નજીવન માટે નવી શરતો બીજી ન કરીશ. ’

જરત્કારુને પોતાની જીવનબૂલ સમજાઈ. માતાપિતાના આશીર્વાદને તેણે માથે ચઢાવ્યા, અને આત્માપરમાત્માની ખોજ સાથે તેણે તેના જ સરખા નામવાળી અને તેના પોષણનો ભાર ઉઠાવે એવી કબૂલાત આપનારી પત્નીની ખોજ પણ શરૂ કરી દીધી.

૨

પત્નીની ખોજ એટલે સ્ત્રીની ખોજ; અને સ્ત્રીની ખોજ એટલે સૌંદર્યની, માર્દવની નાજુકીની ખોજ. જીવનમાં કેટલીક વાર કીટ-બ્રમરનો ન્યાય સાચો પડે છે. સ્ત્રીસૌંદર્યની શોધમાં પડેલા જરત્કારુની આંખે સૌંદર્ય જેવા માંડ્યું, માર્દવ જેવા માંડ્યું, લાલિત્ય જેવા માંડ્યું. કાળમીંઢ પહોડપથ્થરો ઉપર કદી કદી ધાસ કે વૃક્ષ જેવામાં આવતાં તે નવી પ્રકૃલ્લતા અનુભવતો; ચંદ્ર અત્યાર સુધી તેને ઘાટધૂટ વગરનો, એકાકી તેજગોલક હોય એમ લાગતો હતો. સ્ત્રીનો વિચાર કરતાં ચંદ્રની શીતળતામાં તેને સ્ત્રીસાન્નિધ્યની શીતળતાનું ભાન થવા લાગ્યું. ખજખજ વહેતી નદીઓ આજ સુધી તેને સ્નાનનું સાધન પૂરું પાડતી, હવે એ માત્ર સ્નાનનું સાધન મટી ગઈ. સમુદ્રને મળવા તલસતી ઢાઈ નારીના દેહનું તેને નદીમાં રૂપ દેખાયું. આમ તેની

રુક્ષ આંખમાં સૌંદર્યનું અંજન અંજલિ ચૂકવું.

આટલું જ નહિ, તેના દેહમાં પણ તેણે કંઈક ફેરફાર થતા અનુભવ્યો. તપશ્ચર્યામાં તેણે પહેલાં દેહની કાળજી રાખી ન હતી; એ જ દેહને તેણે સ્વચ્છ અને તેજસ્વી પણ બનાવવા માંડ્યો. સ્નાન કરતાં કરતાં એણે પોતાનાં અંગઉપાંગને માલિશ કરી વધારે જગૃહ કર્યાં. પોતાની જટાને તેણે એવો પણ આકાર આપવા માંડ્યો કે જેથી તેના મુખને એ જટા દિપાવે. તેની ચાલ-વાણીની ઢગમાં પણ કંઈક નવી છટા આવવા લાગી. આમ આ સૂમડો તપસ્વી જરા બાંકો બ્રહ્મચારી બનતો હોય એમ તેને પોતાને પણ લાગ્યું. હવે તેની સામે સ્ત્રીઓએ પણ આડી આંખે અગર સીધી આંખે જોવા માંડ્યું હોય એવો તેને ભાસ થયો. વધારે નવાઈ જેવું તો તેને એ લાગ્યું કે સ્ત્રીઓની આડી, સીધી નજર તેને ગમતી હતી !

વયમાં વયમાં તે ચોંકી ઊઠતો. આત્મજ્ઞાનને માર્ગે જતાં જે જીવનમાધુર્ય તેના અનુભવમાં આવતું નહિ તે જીવનમાધુર્ય એને પત્નીની શોધમાં મળતું લાગ્યું ! આ ભ્રમ તો નહિ હોય ? વિપથ લઈ જતી ડોઈ જાદુઈ જાળ તો નહિ હોય ? પત્નીની ખોજમાં એના આત્માની ખોજ ભુલાઈ જશે તો ? પરંતુ તે અંતે મન વાળતો કે તેનાં માતાપિતાના કલ્યાણ અર્થે આત્માની શોધમાં જરા વાર લાગે તો તે ચલાવી લેવું જોઈએ. ઘડી ઘડી તે આત્મા અને પરમાત્માને યાદ કરતો—અને સાથે સાથે પોતાના જ નામધારી ડોઈ યુવતી મળી આવે છે કે કેમ તેની ઝીણવટથી તપાસ પણ કરતો.

તપ કરતો, ફરતો અને તપાસ કરતો જરતકારુ નાગપ્રદેશમાં આવી ચઢ્યો. નાગપ્રદેશ એટલે વનરાજિઓનો પ્રદેશ, પહાડપર્વતનો પ્રદેશ, નદીનાળાંનો પ્રદેશ: અર્ધસંસ્કૃત, આનંદી અને મસ્ત પ્રજનો પ્રદેશ. લોઢા ઘડીમાં દેખાય અને ઘડીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય એવો એ પ્રદેશ. એક પહાડમાં થઈને તે જતો હતો એટલામાં જ તેને કાને અવાજ પડ્યો.

‘ જરતકારુ ! જરતકારુ ! ’

૮૦ : હીરાની ચમક

જરત્કારુ ચમક્યો. પોતાના નામનો ઉચ્ચાર અહીં કોણ કરતું હતું? કોણ યોગી મુનિ પોતાને ઝાળખીને તેને હાંક પાડતો હતો? સહેજ જિંચે ચઢીને તેણે જોયું તો પર્વતના એક વિશાળ મેદાનમાં વૃક્ષઝુંડની અંદર અને તેની આસપાસ યુવકો અને યુવતીઓ, વિચિત્ર પોશાક અને વિચિત્ર પીછાં ધારણ કરી રમતાં હતાં, નાચતાં હતાં, ગાતાં હતાં, અને એકબીજાને હસીહસીને ખેલવતાં હતાં. મહાપ્રવાસે જરત્કારુએ જોયું કે નાગપ્રજ્ઞનાં સ્ત્રીપુરુષો અહીં ખેલી રહ્યાં છે અને આ રમતમાં વિશેષ રસ ન હતો—જોકે દૂર દૂર રમતી અને દોડતી સ્ત્રીઓ તેને ગમી ખરી; પરંતુ તેને આ રમતમાં જઈને કિંમત રહેવાની જરૂર દેખાઈ નહિ.

છતાં વારંવાર ‘જરત્કારુ ! એવા ઉદ્દગારો કેમ આવે જતા હતા? એ માંડળીમાં કોઈ ઝાળખીતું મળી આવે તેવો તેને સંભવ લાગ્યો. અને પોતાના જ નામનું વધારે સંબોધન થતાં તેણે ટેકાં ઊતરી મેદાનમાર્ગે જવા માંડ્યું. સ્વૈરવિહારમાં રમતા નાગ યુવક યુવતીઓએ આ આર્ય તપસ્વીને જોયો, પણ તેને આવતાં રોક્યો નહિ. એટલે હિંમત ધરી જરત્કારુ રમતમાં ગૂંથાયેલાં નાગ નર નારીની પાસે પહોંચી ગયો. અને જતાં ખરેખર તેણે ફરી પાછું સંબોધન સાંભળ્યું, :

‘જરત્કારુ ! જો, જો. આમ આવ. કાંઈ દેખાડું.’ અને જરત્કારુની આસપાસ હસતાંરમતાં પંદર યુવકયુવતીઓ આવી ભેગાં થઈ ગયાં.

રમત, ગમત, નૃત્ય અને હાસ્ય પણ એક જાતનો નરો ઉપજાવે છે. યુવક-યુવતીના દેહ અને મુખ પ્રકુલ્લ હતાં. વિચિત્ર પોશાક તેમના સૌંદર્યને વધારતો હતો, અને સર્વ દેહમાં ઊભરાતી મસ્તી ખરેખર આકર્ષક બની ગઈ હતી. જે યુવતીઓ એક અત્યંત રૂપાળી નાગયુવતીને જેંચીને જરત્કારુ સામે લઈ આવી અને તેને કહેવા લાગી:

‘જો જરત્કારુ ! તને મન હતું ને કોઈ આર્ય તપસ્વીને જોવાનું? જો, આ તારી સામે જ કોઈ આર્ય તપસ્વી દેવે મોકલ્યો લાગે છે.’

જરતકારુ નામની ઘસડી આણેલી નાગયુવતીની એક સખીએ તેને કહ્યું,
અને જરતકારુ મુનિ વિસ્મય પામ્યો, વિસ્મય પામી તેણે પૂછ્યું :

‘હું નાગપ્રદેશમાં છું એ તો હું સમજી શક્યો, પરંતુ આપ
સર્વ કાણ છો એ હું જાણખતો નથી. મને વધારે આશ્ચર્ય તો એટલા
માટે જ થયું કે મારું નામ અહીં વારંવાર પોકારાયા કરે છે. હું
પૂછું છું કે અહીં મને કોઈ જાણખે છે ખરું?’

‘આપને? આપ તો કોઈ આર્ય ક્ષેત્રમાંથી આ બાજુએ આવી
ચડેલા ઋષિમુનિ લાગો છો. એથી વધારે કોઈ આપને જાણખતું
હોય એમ લાગતું નથી. છતાં જરા ઊભા રહો. હું અમારા રાજવી
વાસુકિ નાગને પૂછી જોઉં. કદાચ એ આપને પિછાનતા હોય.’
એક યુવતીએ કહ્યું અને તે નાગરાજવીને બોલાવવા એકદમ દોડી
ગઈ. નાગરાજવી પણ પાસે જ રમતમાં ગૂંથાયેલો હતો. જરતકારુને
વાસુકિનો અંગત પરિચય કદી થયો ન હતો - જોકે એક વિશાળ
વનરાજ્યનો વાસુકિ રાજવી હતો એટલી ખબર તેને હતી.

પાસે ઊભેલી યુવતીઓમાંથી એકે બીજી યુવતીને - ખેંચી લાવેલી
યુવતીને કહ્યું : ‘હવે કેમ મૂંગી ઊભી રહી છો? તારે જે કાંઈ
ઋષિમુનિઓ વિષે પૂછવું હોય તે આ સામે ઊભેલા તપસ્વીને
પૂછી જો.’

‘મારે કંઈ પૂછવું નથી.’ યુવતીએ કહ્યું.

‘કેમ એમ? રાજ તો કહેતી કે તારે કોઈ આર્ય ઋષિ-
મુનિ સાથે જીવન ગાળવું છે. પૂછી જો, એ જીવન કેવું છે તે
આ આર્યમુનિને!’ એક સખીએ કહ્યું.

‘નામ તો પૂછી જો, જરતકારુ!’ બીજી સખીએ પેલી યુવતીને
રમતમાં જ આગ્રહ કર્યો અને જરતકારુ પુરુષ એકાએક ચમક્યો.
તેનાથી બોલાઈ ગયું :

‘જરતકારુ? એ તો મારું નામ છે. હું જરતકારુ મુનિ, ભૃગુ-
વંશીય તપસ્વી. અહીં તમે બીજા કોને જરતકારુને નામે સંબોધ્યાં છે?’

‘આ અમારી સખીને! એની તોફાની છે, અને એના દેહ-

૮૨ : હીરાની ચમક

રૂપનો એને એટલો ધમંડ છે, કે તે ભૂલવવા એના જ ભાઈ વાસુકી નાગરાજ એનું નામ જરત્કારુ રાખ્યું છે, અને આખા નાગપ્રદેશે તે સ્વીકારી લીધું છે.' સખીએ પુરુષ જરત્કારુને સ્ત્રી જરત્કારુની હકીકત કહી.

'પણ, જરત્કારુ તો મારું પણ નામ છે!' હસીને મુનિ જરત્કારુએ પોતાની હકીકત કહી. પોતાની ઇચ્છા અને માગણી પ્રમાણે પોતાના જ નામની યુવતી અકસ્માત મળી એ પ્રસંગ ખરેખર રમૂજ હતો. સાથે સાથે તેની પ્રતિજ્ઞાનુસાર નાગકન્યા જરત્કારુ તેની પોતાની પત્ની થાય તો તે પણ તેને ગમે એમ હતું. આર્ય સ્ત્રીઓનાં અતિસભ્ય અને ઠાવકા મુખ કરતાં આ નાગકન્યાનું મુખ—અને દેહ જરાં ય ઝોછાં આકર્ષક ન હતાં. એક સમયે દેહને તુચ્છકારતા મુનિને નાગકન્યાના દેહ ઉપર ભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને આર્ય તપસ્વીઓને સુરઅસુર અને નાગ જાતિઓમાં મળતાં માન પ્રમાણે જરત્કારુને નાગરાજ વાસુકીએ આગ્રહ કરી મહેમાન પણ બનાવ્યા.

કોઈક સમયે નાગરાજ વાસુકીને સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે આખી નાગ કોમને કોઈ આર્યરાજ અગ્નિમાં હોમે છે, પરંતુ વાસુકીના વંશને નાગકુમારી જરત્કારુનો કોઈ પુત્ર એ મેઘમાંથી ખચાવી લે છે! સ્વપ્ન સાચાં પડે કે ન પડે એ વાત જુદી છે, પરંતુ પ્રત્યેક યુગ સ્વપ્નની અસરમાંથી મુક્ત રહેતો નથી. અને સાચી કે ખોટી રીતે સ્વપ્નને આગાહી તરીકે ગણ્યા વગર પણ રહેતો નથી. વાસુકીના મનમાં આ સ્વપ્ન દઢ થઈ ગયું હતું. એટલે કોઈ યશસ્વી આર્ય સાથે પોતાની બહેન જરત્કારુનું લગ્ન થાય એમ એ ઇચ્છતો હતો. નાગકન્યા જરત્કારુને પોતાને આર્યો અને આર્યમુનિઓ પ્રત્યે, કોણુ જાણે કેમ પક્ષપાત હતો. આર્યમુનિઓનાં અર્ધવસ્ત્રો, તેમની ઝૂંપડીઓ, તેમના અરણ્યનિવાસ અને તેમનાં તપ—નિદિધ્યાસન, નાગકન્યાને ખૂબ ગમતાં. ઘણી વાર રમતમાં અને રંજનમાં તે આર્ય ઋષિકન્યાનો વેશ પણ ધારણ કરતી, અને તે ઇચ્છતી પણ ખરી કે તેના પતિ તરીકે કોઈ તેજસ્વી અને તપસ્વી આર્યમુનિને તે પરણે.

સ્ત્રીની શોધખોળમાં તપની રુક્ષતા છોડી સૌંદર્યને વરલા મુનિ જરતકારુનું પૌરુષ હવે રૂપાળું, ફૂટતું અને સ્ત્રીઓને પણ ગમે એવું થયું હતું. એની તો પ્રતિજ્ઞા જ હતી કે લગ્ન કરવું તો તે પોતાનું નામ ધારણ કરનારી સ્ત્રી સાથે જ કરવું. અને લાંબી શોધખોળને અંતે જરતકારુને પોતાનું જ નામ ધારણ કરનારી યુવતી મળી પણ ખરી! આમ આખી પ્રસંગયોજના દરેક રીતે અનુકૂળ નીવડી. અને પ્રેમ જ્યારે તોફાને ચઢે છે ત્યારે પ્રેમપાત્રોને ઝડપથી શોધી પણ લે છે. મુનિ જરતકારુને લાવણ્યવતી નાગકન્યા જરતકારુ ગમી ગઈ. નાગકન્યાની આર્ય મુનિની ઝાંખના હતી; એ ઝાંખના તેને જરતકારુ મુનિમાં સ્કુટ થતી દેખાઈ. નાગરાજ વાસુકિને એ ખંનેના લગ્નમાં પોતાના કુળનો ભાવિ ઉદ્ધારક ઉત્પન્ન થતો દેખાયો. અને જરતકારુ મુનિના થોડા જ સમયના નાગપ્રદેશના નિવાસમાં તેણે નાગકન્યા જરતકારુ સાથે લગ્ન પણ કરી લીધું. લગ્ન પહેલાં જરતકારુએ પોતાની ભાવિ પત્ની પાસે માત્ર એક શરત કબૂલ કરાવી લીધી.

‘નાગકુમારી! આપણે લગ્ન કરીએ છીએ તે અરસપરસના પ્રેમથી કરીએ છીએ એમાં જરા યે શંકા ન હોય. પરંતુ અમે આર્ય તપસ્વીઓ ખુબ વિચિત્ર હોઈએ છીએ.’

‘તે હું જાણું છું. તમારી વિચિત્રતા હું પૂરી કરી શકીશ.’
—નાગકન્યાએ કહ્યું.

‘તું તો રાજકુમારી છે અને હું તો નિષ્કિંચન, ઝૂંપડીમાં વસનારો મુનિ છું. હું તને તારા રાજવૈભવને શોભે એવી રીતે કેમ રાખી શકીશ?’

‘તેની હરકત નહિ. હું રાજકન્યા છું એટલે મારું અને તારું વ્યવહારભારણ હું પોતે જ ઉપાડીશ. પછી છે કંઈ?’ પત્ની બનવા ચાહતી જરતકારુએ કહ્યું.

મુનિને વ્યવહારભારણની ચિંતા તો ઘટી ગઈ. પરંતુ લગ્ન કદી પણ તેના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ ન નીવડે એવી ખોળાધરી મેળવવા તેણે એક શરત નવી વધારી.

૮૪ : હીરાની ચમક

‘નાગસુંદરી ! લગ્નનો અનુભવ હું તારાથી લઈશ. મારી પહેલી પ્રતિજ્ઞા જ છે, કે હું મારી નામધારી પત્નીને જ પરણીશ. પરંતુ હું ઇચ્છું છું કે જે ક્ષણે તું અગર લગ્ન મારા માર્ગની આડે આવે છે એમ લાગશે, તે ક્ષણે હું તને અને મારા ગૃહસ્થાશ્રમને છોડી ચાલ્યો જઈશ.’ મુનિએ કહ્યું.

‘ભલે ! એમ બનવાનો સંભવ જ નથી. છતાં હું તો એટલે સુધી આગળ વધીને કહું છું કે તમારી મરજી વિરુદ્ધ કશું પણ મારા તરફથી થાય તો તમે મને છોડીને ચાલ્યા જવાને મુખત્યાર છો.’ જરતકારુએ કહ્યું.

અને અકિંચન મુનિ જરતકારુ અને સમૃદ્ધિશીલ નાગકન્યા જરતકારુનાં લગ્ન બહુ જ ધામધૂમથી નાગપ્રદેશના પાટનગરમાં થઈ ગયાં. અને વાસુકિ નાગે એમાં આર્યો અને નાગજનતાના સમન્વયની રૂઢી ક્ષણે જોઈ.

૩

મુનિને રાજકન્યા ગમે, પરંતુ રાજવૈભવ લાંબા સમય સુધી ન જ ગમે. રાજવંશી ઠાઠથી થયેલાં લગ્નથી પરવારી જરતકારુ મુનિ તો પાછા અરણ્યમાં, નદીકિનારે, આશ્રય સ્થાપી રહ્યા. અને પુરુષની ઘેલછાને આદિકાળથી પોષતી આવેલી સ્ત્રી તરીકે તેની પત્ની પણ તેની સાથે આશ્રમજીવનમાં આનંદપૂર્વક આવીને રહી. અત્યંત પ્રેમ અને આનંદથી જરતકારુ દંપતીનો ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલ્યો. મુનિની ધર્મજિજ્ઞાસા અને મુનિના સંયમ મોજલી નાગકન્યાને ખૂબ ગમી ગયાં; અને નાગકન્યાનું રૂપ, નાગકન્યાનું તોફાન અને નાગકન્યાનું હાસ્ય મુનિને અણદીઠ સુંદર જીવનપ્રદેશો દેખાડી રહ્યાં. જીવનમાં પ્રેમ પ્રવેશ પામે છે ત્યારે તે નથી દુનિયાને જીભી કરે છે. મુનિએ પત્નીના સહચારમાં નથી દુનિયા અને નવા જીવનરંગ નિહાળ્યાં.

તે એટલે સુધી કે ઘણી વાર મુનિ જરતકારુને એમ પણ લાગતું કે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની જે કલ્પના છે તે સ્નેહસાક્ષાત્કારનો જ પડઘો

કદાચ હોઈ શકે. નિર્ગુણ, નિર્વિકલ્પ અને નિરાકાર બ્રહ્મ કરતાં અનેક ગુણથી ભરેલી, અનેક રંગીન કલ્પનાઓના પુંજ સરખી અને સૌંદર્યના અખંડ આકાર સરખી પત્ની તેમના ધ્યાનમાં વધારે સહેલાઈથી ખૂંચી જવા માંડી. વધારે નવાઈ જેવું તો એ હતું કે પલ્લુ કુટીને આંગણે બેઠેલી લાવણ્યમયી પત્ની પરબ્રહ્મની માફક પલ્લુ ખની રહેતી હતી. ચંદ્રમાં ઘણી જે વાર નાગસુંદરીનું મુખ ચિતરાઈ રહેતું. શુક્રનો તારો ઘણી જે વાર જરાત્કારુની આંખ સ્મૃતિમાં લાવી દેતો. મંદમંદ સમીરમાં વનરાજી હાલી ઊઠતી ત્યારે રાજકન્યાનાં મોહક વસ્ત્રો ઊડી રહ્યાં હોય એમ મુનિને લાગતું. અને વનમાં ડોકિલા કૂજતી ત્યારે મુનિને એમ થતું કે નાગકન્યા કોઈ વૃક્ષની ડાળમાં સંતાઈ રહી છે.

તપ-સ્વાધ્યાયમાં પલ્લુ વચ્ચે વચ્ચે નાગકન્યાની મૂર્તિ ધ્યાનમાં આવીને ઊભી રહેતી. અને પછી તે એક સમય એવો આવ્યો કે મુનિ જરાત્કારુ પત્નીનો ખોળો ભાગ્યે જ છોડતા-અલખત જે તપમાં એમણે કાયા ક્ષીણ કરી નાખી હતી તે તપના ભણુકાર મુનિને ઘણી વાર કહેતા કે તેનું તપ ઉપભોગમાં વહું જાય છે અને પરબ્રહ્મ તરફનાં આગળ વધતાં ડગલાં એટલે અંશે પાછાં પડતાં જાય છે.

રાજકન્યા જરાત્કારુના મુખમાં હવે કંઈ અવનવો ફેરફાર થયો. મુનિએ સમજી લીધું કે પત્ની માતૃત્વમાં હવે પ્રવેશ કરી ચૂકી છે. એક દિવસ ત્રીજે પહોરે મુનિ જરાત્કારુ પત્નીના આનંદ પ્રેરિત અંકમાં મસ્તક મૂકી પોઠી ગયા. પ્રેમીને પ્રિયતમાનો અંક મળે ત્યારે યોગનિદ્રા સરખી ગાઢનિદ્રા આવી જાય છે. પત્નીને તો પતિનું શયન ઘણું ગમ્યું. પરંતુ ત્રીજે પ્રહર પૂરો થવા આવ્યો તો પલ્લુ મુનિ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા નહિ. સંધ્યાકાળ થવાની તૈયારી હતી. મુનિનાં તપ-ધ્યાન ઓછાં થયાં હતાં એ ખરું, પરંતુ એની ત્રિકાળ સંધ્યા હજી ચાલુ હતી, અને નાગકન્યાને પલ્લુ આર્યત્વનાં ચિહ્નો સરખી એ ત્રિકાળ સંધ્યા આવશ્યક લાગતી હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને

૮૬ : હારાની ચમક

ગમતી પણ હતી. જે આર્યત્વથી મોહીને નાગકન્યા જરત્કારુ મુનિને પરણી હતી તે આર્યત્વ ત્રિકાળ સંધ્યામાં સચવાઈ રહેતું તેણે જોયું. લાંબી નિદ્રામાંથી તેણે પતિને જગાડવાના ક્રમણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ સુષ્પમય અંક છોડવો તે મુનિએ માટે પણ મુશ્કેલ છે.

અંતે સંધ્યાકાળ ઘેરો બનતાં પત્નીએ જરત્કારુને જરા ઢંઢાળા જગાડ્યા. જગવાની અનિચ્છા તેમણે અર્ધનિદ્રામાં દર્શાવી, તે છતાં પત્નીએ પોતાના અંકને હલાવી ચલાવી મુનિની નિદ્રાનો ભંગ કર્યો અને કોણુ જાણે કેમ મુનિ ક્રુપિત થઈ બેઠા થયા.

‘મારી અનિચ્છા હતી છતાં તેં મને જગાડ્યો?’ મુનિએ જરા ક્રોધ કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘આ સૂર્ય આથમી જાય છે. અને નિદ્રામાં તમારી સાયં-સંધ્યા પડે એ હું જરૂર ન છૂટું, એટલે મેં તમને જગાડ્યા.’ પત્નીએ સૌમ્યતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

‘હું સાયંસંધ્યા કરું નહીં ત્યાં સુધી સૂર્યથી કઠી અસ્તાયણ ઉપર ઊતરી શકાય જ નહીં! તું જાણે છે કે હું કેવો ભારે તપસ્વી છું! સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વીને પણ હું થંભાવી દઉં - ધારું તો!’

‘એ ખરું હશે. પરંતુ હવે તો તમારું તપ, બ્રહ્મની ઉપાસનાને બદલે મારા સૌંદર્યની ઉપાસનામાં સંક્રાંત થયું છે. મને ડર લાગ્યો કે કદાચ તમારા તપોબળથી સૂર્યાસ્ત બંધ ન રહે તો તમારી આટલી સાયંસંધ્યા પણ નિષ્ફળ જાય... એટલે મેં તમને જગાડ્યા.’ હસીને પત્નીએ પતિને ધર્મમાર્ગ દર્શાવવાનો પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો.

અને જરત્કારુના હૃદયમાં એક તણખો ચંપાઈ ગયો. બ્રહ્મને મૂકીને જરત્કારુ મુનિ ભામિનીમાં એટલા લુબ્ધ થઈ ગયા હતા કે તેમની પત્નીને પોતાને જ તેમના તપમાં એટ આવતી દેખાઈ. એકાએક જૂના તપબળે તેમને એક બળવાન નિશ્ચય આપ્યો, અને તેમણે પત્નીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું :

‘દેવી તારાથી બને એવું સુખ આપવામાં તેં કશી જ ખામી રાખી નથી. પરંતુ તેં મને હવે સાચેસાચ જગાડ્યો છે. હવે બ્રહ્મ-

પ્રાપ્તિ થયા સિવાય આ જગત ઉપર મારી દષ્ટિ પણ ઠરશે નહિ અને મારું અસ્તિત્વ આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી શકશે નહિ. સાયંસંધ્યા સાથે જ હું તને અને આશ્રમને છોડું છું.’

પત્નીની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. પત્નીએ રુદનભયે સ્વરે કહ્યું :

‘મને ક્ષમા કરો ! આપને સૂવાની જ ઇચ્છા હતી અને આપને મેં ઇચ્છા વિરુદ્ધ જગાડવાનું પાપ કર્યું.’

‘તને યાદ હશે, દેવી ! કે લગ્ન પહેલાં આપણે એક શરત કરી હતી કે મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ તું કાંઈ પણ કરે તો મારે ચાલ્યા જવું. એમાં તારો દોષ નહિ, પરંતુ મારા જીવનનો એમાં ઉકેલ હશે. વિલાપ પણ પ્રેમ જેટલો જ બંધનકારક થઈ પડે છે. પ્રિયતમા ! પ્રેમને યાદ ન કરીશ, અશ્રુ ન પાડીશ અને મને મારે માર્ગે જવા દે. તેં જ માર્ગ સૂચવ્યો છે અને એ માર્ગની વચ્ચે તારાથી — મારી સહચરીથી અવાય જ નહિ. તારા જીવનવ્યવસાય માટે તને પુત્ર મળે છે અને પુત્ર મળતાં મારાં માતાપિતાનાં પ્રેતને પણ મુક્તિ મળશે. મને અને તને સદેહે મુક્તિ મળે એ માટે મને મારે માર્ગે જ જવા દે, જવા દે—જવા દે. કદાચ વિયોગ એ જ સાચો સંયોગ હોય.’

નાગકન્યા જરતકારુએ અશ્રુને અટકાવી દીધાં. મુનિ જરતકારુએ સાયંસંધ્યા કરી, પત્નીનું મુખદર્શન કરી આશ્રમ છોડ્યો. અને આર્ય બની ગયેલી નાગકન્યાએ અસ્તિક નામના પુત્રને જન્મ આપી મુનિએને પણ પૂજ્ય એવું બ્રહ્મવાદિનીનું પદ મેળવ્યું.

નાગકન્યા આર્યોના તપને પરણી હતી, નહિ કે માત્ર દેહને !

કાણુ શ્રેષ્ઠ ? શૂદ્ર ?

વર્ણોમાં કયો વર્ણુ શ્રેષ્ઠ ?

સામાન્ય માન્યતા તો એવી છે કે સહુથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણુ, એથી નીચે આવે ક્ષત્રિય, ત્રીજો ક્રમ વૈશ્યનો અને સૌથી નીચો ક્રમ આવે શૂદ્રનો !

ગીતામાં કહ્યું છે તેમ ગુણુ અને કર્મથી ચતુર્વર્ણુ વિભાગો ઈશ્વરે જ પાડયા. ગુણુ અને કર્મથી વિભાગ સચવાતા હોય તો તેમની વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ કહે નહિ. પરંતુ ગુણુકર્મથી વર્ણુ પામેલા માતાપિતાને ઘેર જન્મ લેનાર બાળકોને પણ તેમના ગુણુકર્મની પરીક્ષા થયા સિવાય વર્ણુની છાપ સમાજે ચોંટાડવા માંડી અને ધીમે ધીમે જન્મ એ જ વર્ણુની છાપ બની ગયો. બ્રાહ્મણુ છાપ પામેલાં માતાપિતાને ઘેર જે બાળક જન્મ લે એ જન્મથી જ બ્રાહ્મણુ ગણાય અને લગભગ જીવે ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણુપણુને પકડી રાખે; ગુણુકર્મ ભલે બ્રાહ્મણુના ન હોય તોપણુ ! શૂદ્ર માતાપિતાને ઘેર જન્મેલું બાળક જીવનભર શૂદ્ર રહે : પછી ભલે તેનામાં બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના ગુણુ હોય !

ગામોના નિવાસ સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈ જળાશય ઉપર રચવામાં આવે; અને એ જળાશય સતત વહેતી નદી હોય તો વળી એ નિવાસ્થાન વધારે અનુકૂળ. સતયુગ હોય કે કલિયુગ હોય તો પણ આમરગના આ જ ધારણે થવાની. નર્મદાનો સુંદર કિનારો અને તેના ઉપર એક સુંદર ગામ વસ્યું હતું. ચારે વર્ણુના લોક એમાં વસતા હતા અને વર્ણુવ્યવસ્થા જડીબૂત થયેલી હોવાથી બ્રાહ્મણો બ્રહ્મપુરીની

આસપાસ રહેતા હતા; ક્ષત્રિયો વાંટાને નામે આજખાતા વિભાગમાં રહેતા હતા, વૈશ્યો અવરજવરનો માર્ગ-વસ્તુઓની ખપતનો માર્ગ-જોઈ વિચારીને પોતાનું નિવાસસ્થાન બાંધતા, અને શૂદ્રોને તે ગામનો છવાડાનો જ ભાગ મળે ને ? જોંય વર્ણ પોતાની પસંદગી કરી લે ત્યાર પછી શૂદ્રોએ પોતાનાં જૂંપડાં બાકી રહેલી જમીનમાં જિભાં કરવાનાં અને સગવડ-અગવડ વેઠી ગામને છવાડે રહેવાનું. એટલે શૂદ્રો તે ખાડાટેકરાવાળો ભાગ રહ્યો હતો તેના ઉપર વસી ગયા.

વર્ણ ભલે હોય ! વર્ણની જુદાઈ ભલે હોય ! પરંતુ પરસ્પરનું અવલંબન એ સાચામાં સાચી વસ્તુ બની રહેતું, બ્રાહ્મણને શૂદ્રોનો પણ ખપ અને વૈશ્યને ક્ષત્રિયનો પણ ખપ. સંસ્કારકક્ષા સગવડ પ્રમાણે ભલે જુદી જુદી હોય, પરંતુ માણુસાઈ અંગે અમુક અમુક ગુણુલક્ષણુ તે ચારે વર્ણમાં ઉદ્ભવ્યા સિવાય રહે જ નહિ. ગામનો શૂદ્રનિવાસ પણ પ્રમાણમાં ચોખ્ખો હતો. શૂદ્રોને વેદ ભણવાનો ભલે અધિકાર ન હોય છતાં શૂદ્રને પણ પ્રભુ ડોઈ ને ડોઈ સ્વરૂપે આછા પાતળા દેખાયા વગર ન જ રહે-પછી તે પીપળાના વૃક્ષનું સ્વરૂપ હોય, તુલસીનો પૂજનીય ક્યારો હોય કે પછી પથ્થરના પાળિયાનું સ્વરૂપ હોય. વેદની ઋચાઓ ભણનાર બ્રાહ્મણને વેદાભ્યાસથી જેટલો સંતોષ થાય એટલો જ આધ્યાત્મિક સંતોષ શૂદ્રોને પોતાના એક તારા સાથેના ભજનકીર્તનમાં પણ થયા જ કરે.

એ શૂદ્રનિવાસમાં તુલાધાર નામનો એક શૂદ્ર રહેતો હતો. એ ટંક શૂદ્રને ધટતું સૂકું લુખ્ખું ખાવાનું મળે એટલી અંગમહેનત કરી એ પોતાનો વખત પ્રભુભક્તિમાં ગાળતો હતો. શાસ્ત્ર ભણ્યા વગર પણ પ્રભુ આણુઆણુમાં વસી રહ્યા છે એવો ભાવ તે અનુભવતો. પ્રભુ ને ધરાવ્યા સિવાય તે જન્મતો નહિ. ત્રણે ઉચ્ચ વર્ણની સ્થિતિ આર્થિક રીતે સારી એટલે તેમાંથી ડોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ ચોરી કરવાનું મન ન રહે. શૂદ્રોને તે બધી જ વસ્તુઓની ખોટ, અને સમાજ જેને યુનો કહે એવી ઢબ સિવાય જોઈતા વસ્તુ મેળવવાનો બીજો માર્ગ જ નહિ, એટલે કદી કદી તેમનું વલણ એ તરફ વળે અને જોંયી

૯૦ : હીરાની ચમક

ક્ષણે વર્ણુ તેમના તરફ તિરસ્કારભર્યું વલણ દાખવે જ. પરંતુ ભક્ત તુલાધારને પોતાનો શ્રમ જે આપે તે સિવાય ખીજું કાંઈ પણ મેળવવાની ઇચ્છા રહી ન હતી. એટલે તેની પ્રતિષ્ઠા સ્ત્રોમાં જ નહિ પરંતુ ચારે ય વર્ણુમાં ઠીક ઠીક જામી હતી. તેમાં જે વિદ્વાતાની વાચાળતા અને જ્ઞાનના ધમંડ વગરની તેની બક્તિ તુલાધારને લોકપ્રિય બનાવી શકી હતી. ભક્ત તરીકે તે ચારે ય વર્ણુમાં બાણીતો થયો હતો - જોકે પંડિત, શાસ્ત્રી, કે વેદપાઠીને જે માન મળે તે ભક્તને ન જ મળે ! ઘોડે ચડેલા ગરાસિયાને સલામો થઈ શકે, પરંતુ ભક્તને ભાગ્યે જ સલામપાત્ર ગણાય. ધનિકોનાં વસ્ત્રધરેણું આંખનું જેટલું આકર્ષણ કરે એટલું આકર્ષણ ભક્તની તુલસીમાળામાં ન જ હોય ! ઠીક. ભક્ત એટલે ? નમસ્કાર કે સલામને પાત્ર વ્યક્તિ નહિ, પરંતુ 'કેમ ભગત ?' કહીને કદીકદી દૂરથી અર્ધકટાક્ષયુક્ત સંબોધનને લાયક એક માનવ પ્રાણી !

ભક્ત તુલાધારને કોઈ ભક્ત કહે કે ન કહે તેની પરવા હતી નહિ; પ્રભાતમાં તે સહુથી વહેલો ઊઠી નદીકિનારે જઈ સ્નાન કરે અને પોતાના ધરમાં તે સ્થાપેલા ભગવાનની પૂજા કરી પોતાને કામે વળગે. તેની પત્ની પણ તેને અનુકૂળ હતી. ગરીબીનો તુલાધારને ગભરાટ ન હતો. દેહ ઢાંકવા માટે ફાટ્યાંતૂટ્યાં એકાદ જે વસ્ત્ર તેમને ખસ થઈ પડતાં. નહાતી વખતે હાથે જ કપડાં ઘોઈ તેઓ સ્વચ્છ બની પ્રભુ પાસે આવતા. ગામમાં કોઈ જાહેર કથાવાર્તા હોય તો તેઓ ઉચ્ચ વર્ણુને સ્પર્શ ન થાય એમ દૂર બેસીને કે ઊભા રહીને કથાનું હાર્દ સમજતા, અને રાત્રે પોતાની વાણીમાં પોતાના ભાવને ઉતારતાં ગીતો સ્વાભાવિક રીતે રચી ભક્તિમાં લીન રહેતા.

ઈશ્વર વિદ્વાતાની વસ્તુ નથી, વાચાળતાની વસ્તુ નથી, વાદવિતંડાની વસ્તુ નથી, પરંતુ સાચી દષ્ટિ અને સાચા હૃદયની વસ્તુ છે. તુલાધારનાં ભજનોમાં શબ્દો સાદા આવતા હતા, પરંતુ એની ચોટ જબરદસ્ત હતી કે ભલભલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પણ તુલાધારનાં ભજનો આકર્ષતાં હતાં. તેમનાં ભજનો ચારેય વર્ણુમાં વ્યાપક બનવા

લાડ્યાં. પાંડિત્યને અને ભક્તિને લાગ્યે જ બને છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવેલા બેપાંચ મહાપંડિતોને શૂદ્રનાં ભજનો ખાત્મલુ-વાડામાં ગવાય તે રુચ્યું નહિ, એટલે તેમણે આજ્ઞા કરી કે તુલાધારનાં પ્રાકૃત, અશુદ્ધ ભજનોને બદલે ઋષિમુનિ રચિત સંસ્કૃત સ્તોત્રો જ આત્મણોએ ગાવાં ।

કોઈ ભાવિક આત્મણે કે આત્મણની સ્ત્રીએ આ આજ્ઞાનો સહજ વિરોધ કર્યો અને કહ્યું કે આવા પ્રભુપ્રેમી ભક્તનાં ભજનો ગાવામાં આત્મણુત્ત્વ ખામીભર્યું બનતું નથી.

‘અંતે તુલાધારની જાત તો શૂદ્ર જ ને ?’ મહાપંડિતે કહ્યું.

‘પરંતુ કેટલું સ્વચ્છ હૃદય છે ? આત્મણની માફક કદી એ દાન સ્વીકારતો નથી. આત્મણુસ્ત્રીએ ભક્તની તરફેણમાં આટલું કહ્યું. મહાપંડિતને તે રુચ્યું નહીં. તેમણે જવાબ આપ્યો :

‘દાન પણ અધિકારી જ લઈ શકે છે. આ તો જાતિએ શૂદ્ર રહ્યો. બે ટુકડા મીઠાઈના ફેંકીએ તો તે પણ ઉપાડી લેશે, જરૂર.’

‘તુલાધાર ભક્ત એવા નથી લાગતા.’ આત્મણુસ્ત્રીએ જરા જક પકડી.

‘જાત ઉપર ભાત કેમ પડે તેનો પરચો હું તને કાલે જ કરાવું. પછી તો માનીશ ને ? બે ભજનો ગાયાં એમાં શું ? અંતે શૂદ્ર તે શૂદ્ર જ.’ મહાપંડિતે પોતાના આત્મણુત્વને આગળ ક્યું અને શૂદ્રભક્ત ઉપર આત્મણુની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવાનો અખતરો રાતમાં વિચારી રાખ્યો.

પ્રભાત થયું ન હતું. આકાશમાં તારા ટમટમતા હતા. પાછલી રાત્રિ ઉતાવળાં પગલાં માંડી રહી હતી. ચારે ય વર્ણમાંથી કોઈ પણ વર્ણનું માનવી નદીકિનારે સ્નાન માટે હજી આવ્યું ન હતું. ત્યાં તો ભક્ત તુલાધાર ધીમું ધીમું પ્રભુનું ગીત ગાતા નદીકિનારે આવી પહોંચ્યા. શીતલ જળમાં તેમણે સ્નાન કર્યું, આત્મણુ સરખું પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું અને ભજનાંબજનું થતાં તેઓ પાછા ધર તરફ-એટલે કે પોતાની ઝૂંપડી તરફ ચાલતા થયા. માર્ગના

૯૨ : હીરાની ચમક

એકાન્તમાં એક ખુલ્લું શંકરનું મંદિર હતું. તે ખુલ્લું હોવાથી શંકરને પણ તેમનાં દર્શન કરવામાં હરકત આવતી નહિ. તુલાધારને એનાં દર્શન કરવાનો નિત્યક્રમ હતો. મંદિરમાં તેમણે આજે એક અવનવું દૃશ્ય જોયું. સુંદર ચાંદીના થાળમાં પાંચ પકવાન તેમને સ્પષ્ટ દેખાય એમ મૂકવામાં આવેલાં હતાં !

શંકરની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પણ ન આવે એવાં સ્વાદિષ્ટ એ પકવાન હતાં. એ પકવાનનું દર્શન અને એ પકવાનની સુવાસ, ભલભલા યોગીની સ્વાદેન્દ્રિયને જાગૃત કરે એવાં હતાં. તુલાધારે આસપાસ નજર ફેરવી. હજી કોઈ પશુ, પક્ષી કે માનવી આસપાસ જાગૃત હોય એમ તેમને લાગ્યું નહિ. ભગવાનને ધરાવવાનો આ થાળ હોય તો તેમનાથી આટલો દૂર એ કેમ મુકાયો હશે એની તુલાધારને સમજ પડી નહિ. ભગવાનની સમક્ષ તુલાધાર પોતે સેવક થઈને એ થાળ મૂકવા જાય, અને કોઈ ઉચ્ચ વર્ણના ભક્તની એ સામગ્રી હોય તો તે અલડાઈ જાય એમ વિચારી તેમણે થાળનો સ્પર્શ કરવાનો પણ વિચાર માંડી વાળ્યો. અને થાળ એમનો એમ રહેતા હઈ મીઠો મીઠો પ્રભાત રાગ ગાતા ભક્ત તુલાધાર પોતાની જૂંપડીએ ગયા અને ત્યાં ભગવતસ્મરણુ આરંભ્યું.

થોડો સમય વીત્યો. વર્ણુશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈ કોઈ વિદ્વાન જીઠીને પ્રાતઃસ્નાન માટે નદી ઉપર જવા માંડ્યું. સ્નાન કરીને પાછા આવતાં સહુને માટે ખુલ્લા મંદિરવાળો માર્ગ નક્કી થઈ ચૂક્યો હતો. તુલાધાર પછી પ્રથમ સ્નાન માટે ગયેલા બ્રાહ્મણુ એક સમર્થ શાસ્ત્રી હતા, અને તેમણે અનેક મુશ્કેલ પ્રસંગો શાસ્ત્રને આધારે ટાળ્યા હતા. સ્નાન કરી પાછા આવતાં પ્રખર શાસ્ત્રીની નજરે પકવાનનો થાળ પડ્યો, અને જોકે તેઓ મહાપવિત્ર ગણાતા હતા, છતાં તેમની સ્વાદેન્દ્રિય જાગૃત થઈ. થાળ કોણે મૂક્યો હશે ? શા માટે મૂક્યો હશે ? પ્રસાદ હોય તો લીધા સિવાય જવાય કેમ ? વગેરે કેટલાય વિચાર તેમના મનમાં ઝડપથી આવી ગયા, અને અંતે પ્રભુના પ્રસાદને ન્યાય આપ્યા વગર ત્યાંથી ખસવું એ પાપ છે એવો શાસ્ત્રાધાર

વારંવાર તેમની નજર સમક્ષ ખડો થયો. તેમણે આસપાસ નજર કરી, કાંઈ હતું નહિ. મિષ્ટાન્નપ્રિય બ્રાહ્મણે સહેજ સંકાયપૂર્વક મિષ્ટાન્નનો એક કકડો લીધો, બે લીધા, ત્રણ લીધા અને તે ચાખી જોયા; મિષ્ટાન્ન કે પ્રસાદનો કેટલોક ભાગ ઘેર પણ લઈ જવાને પાત્ર હતો એનો તેમને સ્વાનુભવ થયો; અને પાસેના વૃક્ષમાંથી પાંદડાં તોડી, તેમને યોગ્ય લાગ્યો એટલો પ્રસાદ થાળમાં રહેવા દઈ, ખીજે પોતાની પત્રાવલીમાં લઈ શાસ્ત્રીજી પોતાની પર્ણકુટિમાં પહોંચી ગયા.

મહાપંડિત અને તેમનાં પત્ની એક અનુકૂળ સ્થળે સંતાઈને આ બંને દશ્ય જોઈ શક્યાં. ચાંદીના આખા થાળ સાથે જ શાસ્ત્રીજી પ્રસાદને કેમ ઉપાડી ન ગયા એનો વિચાર કરતાં બંને પતિપત્ની પોતાને ઘેર આવ્યાં. શુદ્ધભક્ત એ બંનેની કસોટીમાં પાંડિત્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી પણ પર થઈ ચૂકેલો પ્રભુનો ભક્ત હતો એમ સમજ્યું. અને એ મહાપંડિતે પણ હવે સંસ્કૃત સ્તોત્રોને સ્થાને તુલાધારનાં પ્રાકૃત પદ ગાવા માંડ્યાં !

ગામના ક્ષત્રિય ઠાકોર બહુ વટવાળા હતા. સરસ ઘોડા ઉપર સવારી કરે, જમાસાક્ષા પહેરે, મુકુટ ધારણુ કરે, હાથમાં સુવર્ણકડાં અને કાને હીરાની મરચીઓ પહેરે અને સુંદર કારીગરી ભરેલી મૂઠવાળાં તલવાર-જમૈયા કમ્મરે ખોસે. તેમની ગઢી પાસે થઈને તુલાધાર ફાટલાં વસ્ત્રો સહ એકતારા સાથે કંઈક ભજન ગાતાં પસાર થતા હતા. ઠકરાણી ગઢીને એટલે સૂર્યપૂજન કરતાં હતાં તે તુલાધારને જોઈ નીચે આવ્યાં અને ભક્તને નમસ્કાર કર્યાં.

‘ઠકરાત અમર રહો તમારી, બહેન !’ એટલું નમસ્કારના જવાબમાં કહી તુલાધાર ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રણશૂરા ઠાકોરે આ જોયું અને સાંભળ્યું. ઠકરાણી ઘરમાં આવ્યાં એટલે ઠાકોરે તેમને પૂછ્યું :

‘પેલા ભગતને કંઈ આપ્યું નહિ કે શું ?’

‘ના. ભગત કોઈનું દાન લેતા નથી.’ ઠકરાણીએ કહ્યું.

‘આપણે ક્યાં કંઈ દાન તરીકે આપવું હતું ? એકાદ સારું પહેરણુ કે સારો જમો એને આપ્યો હોત તો આપું વર્ષ ચાલત.

૯૪ : હીરાની ચમક

જો ને, એણે પહેરેલું વસ્ત્ર પાંચ જગ્યાએથી તો સાંધેલું હતું !'

‘એ ભગત ભતમહેનત સિવાય ખીજા ડોઠનું કાંઈ લેતા નથી.’ ઠકરાણીએ કહ્યું. રજપૂત ઠાકોરનો સીનો ફરી ગયો. ક્ષત્રિય દાન કરે બક્ષિસ આપે તેની ના પાડનારો દુનિયામાં ડોઠ જન્મ્યો જ નથી, એવો ભાવ તેની મુદ્રામાં દેખાઈ આવ્યો.

‘ઠકરાણી ! મારી ભેટ મારા કહ્યા સિવાય તમારો ભગત લઈ લે તો તમે શું કરો?’ ઠાકોર બોલ્યા.

‘તો હું ભગતને પણે લાગવાનું જિંદગીભર છોડી દઈશ.’ ગરાસણી બોલી.

અને ત્રીજે દિવસે એક ચમત્કાર બન્યો. એ જ છત્ર રહિત દેવાલય પાસે એક નાનકડા વૃક્ષ ઉપર રત્નજડિત મૂઠવાળી તલવાર, સોનેરી જમો, કસબી સાફો અને રત્નજડિત મુકુટ, હીરાનો હાર અને કીનખાખી મોજડી, ભરાવેલાં હતાં. અને આખું ગામ સૂતું હતું ત્યારે સ્નાન કરવા આવેલા તુલાધાર ભકતે સ્નાન કરી પાછા ફરતાં આ રજવાડી કિંમતી વસ્તુઓ અને આભૂષણો નિહાળ્યાં. નજર તો તેમની પડી. થોડા દિવસ પહેલાં અચાનક પકવાનના ચાંદીના થાળ પડ્યા હતા; આજ ડોઠ રજવાડી ઠાકોરો પોશાક પણ એ જ સ્થળે મુકાયો હતો. તુલાધારના દેહ ઉપર નાનકડા ફાટેલા વસ્ત્ર સિવાય ખીજું કાંઈ ન હતું. ચારે પાસ ડોઠ હતું જ નહિ. આટલી વસ્તુઓ ઉપાડી અને તુલાધાર ગામમાંથી ભાગી જાય તો પણ ખીજે ગામ સહકુટુંબ જીવનપર્યંત સુખથી રહે એટલી આ પોશાકની કિંમત હતી. પરંતુ તુલાધારની દષ્ટિએ આ ચમત્કારે જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

‘ડોઠ રાજવી આ પવિત્ર નર્મદામાં સ્નાન કરવા ગુપ્ત રીતે આવ્યો હોય. એનો પોશાક પ્રભુ સાચવી રાખો અને સ્નાનપુણ્યભર્યા એના દેહ ઉપર વીરાજી પોશાક પણ પવિત્ર બનો !’

આવો વિચાર કરી દેવનાં દર્શન કરી પોશાક પાસે થઈને તુલાધાર પોતાની ઝૂંપડીએ આવીને ધ્યાનમાં બેઠા. આંખે જીડીને

વળગે એવા પોશાક તરફ તેમણે ખીજ નજર પણ નાખી નહિ. તીખો રજપૂત તીખાશને છોડીને તુલાધારનાં પગરખાં વગરનાં પગલાં સામે જોઈ રહ્યો. અને ઠકરાણીની વિજયદષ્ટિ સામે ન જોતાં એ પગલાંને બે હાથે નમન કર્યું.

ક્ષત્રિય કરતાં શૂદ્ર ક્ષત્રિયના જ હૃદયમાં જિંયા આસને બેઠો.

અઠવાડિયા પછી તુલાધારે ત્રીજો ચમત્કાર એ જ સ્થળે જોયો. પ્રત્યેક ગ્રામવાસી કરતાં વહેલા જીડી નર્મદાસ્નાન કરનાર તુલાધારે એ પ્રભાતે તો ચક્રિત થઈને થોડીક ક્ષણ સુધી વૃક્ષને નિહાળ્યું પણ ખરું. વૃક્ષ ઉપર સુવર્ણકૃષ્ણ અસંખ્ય લટકી રહ્યાં હતાં.

‘આ સ્થળે શો ચમત્કાર થાય છે?...કોને માટે આ ચમત્કાર થાય છે?...પ્રભુ કોઈને કાંઈ આપી રહ્યો છે? કે તાવી રહ્યો છે?... એક દિવસ પકવાન, ખીજ દિવસે પોશાક અને ત્રીજો દિવસે સુવર્ણકૃષ્ણ!...પ્રભુ ગામને આખાદી આપવા જિતરતો દેખાય છે! પ્રભુનાં આવાં પગલાં આ ગામે નિત્ય જિતરો!’

તુલાધારના મનમાં આવા વિચારો આજે જીભરાઈ રહ્યા. રોજ કરતાં મંદિર પાસે તેઓ વધારે વાર જીભા રહ્યા. ખાતરી કરવા માટે ખીજ વાર સુવર્ણકૃષ્ણ તરફ દષ્ટિ કરી પણ ખરી. પરંતુ એ દષ્ટિમાં ન લોભ હતો, ન તૃષ્ણા હતી, ન આશા હતી. પ્રભુએ આ પધ્ધી વસ્તુઓ મૂકી હોય તોપણ પોતાને માટે મૂકી છે એવો ક્ષણગર પણ તેમને અદેશો સુધ્ધાં આવ્યો નહિ. અને પ્રભુને સ્મરતાં, પ્રભુને પોતાના હૃદયમાં વધારે પ્રકટ કરતાં, પ્રભુમાં વધારે ને વધારે જિંડા જિતરતાં. ચમત્કારને પોતાના હૃદયમાં છૂપો રાખી, તેઓ મૂંપડીએ પહોંચ્યા અને આઠે પહોર ખાધાપીધા વગર ભજનકીર્તન જ કર્યા કર્યું. તુલાધારનાં પત્ની અને તેમના ભક્તોને તો એમ જ લાગ્યું કે તુલાધારને તે દિવસે કાંઈ પ્રભુનાં ચમત્કારવર્ષાં દર્શન થયાં જ હતાં. કારણ તુલાધારની સતત કીર્તનભક્તિમાં પ્રભુનાં પ્રત્યક્ દર્શનની જ ભાવના જીભરાઈ રહી હતી.

ચમત્કારના ઉકેલની ભક્તને પરવા ન હતી ચમત્કાર હોય કે

૯૬ : હીરાની ચમક

ન હોય તોપણ પ્રભુ વગર પાંદડું પણ હાલતું નથી એવી ચદ્દા ધરાવનારને જીવનમાં સર્વ વ્યવહાર પ્રભુની લીલારૂપ જ લાગે છે.

પરંતુ ગામના સર્વશ્રેષ્ઠ ધનપતિને તો આમાં પ્રભુના ભક્તને ચમત્કાર વધારે દેખાયો. ધનપતિના કુટુંબને ડોઠ ધર્મજીભરાની ક્ષણે એવો ખ્યાલ આવ્યો કે પોતાને ઘેર એક ભજનમંડળી રાત્રે બેસાડવી અને તેમાં તુલાધાર ભક્તને નોતરવા. તુલાધારે હરિજનોમાં એ રાત્રે ભજન માટે જવાનું કબૂલ કર્યું હતું. એટલે નમ્રતાપૂર્વક શેઠને ત્યાં જવાની ના પાડી. શેઠે ડોઠ ધનિક માણસ પણ લલચાય એટલી ભેટ ધરવાનું કહેણુ મોકલ્યું; પરંતુ એથી વધારે નમ્રતા સાથે તુલાધારે કહેણુ નકાર્યું, અને એ જિલ્લાના જિલ્લા ખરીદી લેનાર શેઠનું અભિમાન ધવાયું. પ્રભાતના પહોરમાં જ આ ભક્ત લલચાયા વગર રહે નહિ એવી યોજના કરવા માટે તેમણે એક આખું વૃક્ષ સોનાનાં ફળથી ભરી દીધું. શેઠ અને શેઠાણી બંને ભક્તની કસોટી કરવા માટે સંતોષને ઊભાં રહ્યાં. તુલાધારે સુવર્ણફળ તરફ નજર કરી એટલે તેમને લાગ્યું કે ભક્ત લલચાયો. પ્રભુનાં દર્શન માટે એણે ચાર ડગલાં ભજનમંદિર તરફ ભર્યાં અને તેમને લાગ્યું કે હવે આ ભક્ત સુવર્ણફળ તોડવા માંડશે. સુવર્ણફળ લીધા વગર પાછા ફરતા ભક્તે સુવર્ણફળ તરફ આંગળી પણ ન ઉપાડી...! છતાં આગળ જઈને પણ ફરી ફળ તરફ દષ્ટિ કરી એટલે તેમને લાગ્યું કે ભક્ત ઉપર ધનનો હવે વિજય નક્કી થયો! પરંતુ પ્રભુની સાથે સુવર્ણફળના ચમત્કારને પણ નમન કરી તેમને અડક્યા વગર પાછા ફરેલા તુલાધારને નિહાળતાં શેઠશેઠાણીનું ધનઅભિમાન ગળી ગયું અને બંનેએ ભક્તનાં પડેલાં પગાંમાંની ચપટી ધૂળ જિંચકી પોતાને માથે મૂકી.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વેશ્ય, એ ત્રણે કરતાં છેલ્લી વર્ણનો શ્રદ્ધ ઉચ્ચ કક્ષાનો નીવડ્યો. ચારે વર્ણ તુલાધાર ભક્તની ભક્ત બની ગઈ.

તુલાધારનું શું થયું? એ ગરીબ રહ્યો કે તવંગર બન્યો એ પૂછવાનો અધિકાર કોઈને હોઈ શકે?

કેાણુ શ્રેષ્ઠ ? શુક્ર ? : ૯૭

પ્રભુએ તુલાધારને અને તુલાધારે પ્રભુને ઝાળખ્યા ।

ચક્રવર્તી કરતાં પણ પ્રભુમિલનનો વિજય નાનો હશે ખરો ?

વેદપઠન કરતાં પ્રભુનાં દર્શન ઊતરતાં ગણાય ખરાં ?

વિશ્વભરની સંપત્તિ કરતાં પ્રભુમયતા નાની ગણાય ખરી ?

તુલાધારે પ્રભુને મેળવ્યા હતા; એ ભક્ત હતા

કમલનયના

૧

બંગાળમાંથી નવાબી નાબૂદ થઈ અને કંપની સરકારનું રાજ્ય સ્થાપન થયું. મુસ્લિમોનાં કે અંગ્રેજોનાં કોઈ પણ રાજ્યને સ્થાપન કરવામાં અને સુદઢ કરવામાં હિન્દુઓનો ક્ષણો ધણો મોટો છે. એવા હિન્દુઓને દેશદ્રોહી કે કૃતદ્વન કહેવા હોય તો ભલે આપણે કહીએ, છતાં એ સત્ય હકીકત ઇતિહાસનોંધ્યા વગર તો ન જ રહે. બંગાળના એક શહેરમાં કંપની સરકારની સત્તા ચાલતી હતી; અને એ શહેરની મુલ્કી ફોજદારી હકૂમત ઠાકુર દેવીસિંહના હાથમાં હતી. દેવીસિંહ બાહોશ યુવાન હતો. કંપની સરકારની નવી મહેસૂલી અને બંદોબસ્તી વ્યવસ્થા સ્થિર કરવામાં એણે કંપની સરકારની દૃષ્ટિએ બહુ યશસ્વી ભાગ ભજવ્યો હતો. રાજ્યનું ઉત્પન્ન વધારે તે રાજ્યને વહાલો જ લાગે. દેવીસિંહ પણ કંપની સરકારનો એક માનીતો અમલદાર હતો. અને સરકારના માનીતા અમલદારને માગે એટલી છૂટ મળી પણ શકે છે—આજે જ નહિ, ભૂતકાળમાં પણ.

રાજદારી પુરુષો બની શકે ત્યાં પ્રજ્ઞના માનીતા બનવાનો પ્રયત્ન કરવાનું ચૂકતા નથી. લોકપ્રિય થવાના વિવિધ માર્ગોમાં એક માર્ગ એ પણ છે, કે લોકોમાં પોતાની ધાર્મિકતાથી જબરદસ્ત છાપ પાડવી. ટીલાંટપકાંમાં અનેક દોષ ઢંકાઈ જાય છે. દેવીસિંહ યજ્ઞયાગાદિ કરતો—કરાવતો; બ્રાહ્મણોને દાન આપતો—અપાવતો; મંદિરોમાં જઈ દેવ દર્શન અને પૂજા પણ કરતો, અને પ્રભાતનો અમુક ભાગ સંધ્યાવંદન માટે ખાસ અલગ રાખતો—જે સમયે સંધ્યાવંદન સાથે ઈશ્વર-સ્મરણ પણ થાય અને પોતાની બહેતરી માટેના પ્રયોગો ગોઠવવાનું

સાડું એકાંત પણ મળે. જમીનમહેસૂલ વધારવાની અને ઉધરાવવાની બાબતમાં તેને કરવી પડતી સખતાઈ સામે આ ધર્મિષ્ઠપણાનો દેખાવ તેને ઠીકઠીક સહાયરૂપ બનતો. દેવીસિંહ ઘણો જુલમી છે એમ ડાઈ કહેતું નીકળે તો તેને સામે જવાબ આપનાર પણ નીકળતું :

‘ભાઈ ! સરકારનો હુકમ હોય એમાં એ શું કરે ? પરંતુ જ્ઞેતા નથી એ કેટલો ધર્મિષ્ઠ છે તે ? સવારસાંજ દેવદર્શન ગયા સિવાય તો દેવીસિંહ જમતો જ નથી.’

દેવદર્શન કરતાં પહેલાં દેવીસિંહ શું શું જમતો હતો એની ખબર સામાન્ય જનતાને તો ન જ પડે ! અને બાહોશ અમલદાર આવી ખબર ધરના ઉમરાની બહાર જવા ન જ દે.

એક સંધ્યાકાળે નિત્યનિયમ પ્રમાણે ઠાકુર સાહેબ દેવીસિંહ એક દેવમંદિરની સાયંઆરતીનાં દર્શન કરવાને માટે પધાર્યા. દેવમંદિરમાં પણ અમલદારોને દર્શન કરવાને માટે વિશિષ્ટ સગવડ આપવી જ પડે છે દેવમંદિરમાં ભાવિકોની ગિરદી હતી; પરંતુ અમલદારની હાજરીમાં દેવમંદિરની ભીડ પણ એસરી જવી જોઈએ. મંદિરની આરતી ઉતારતા જગન્નાથ ભદ્ર દેવની આરતી ઉતારે. દેવને આશકા આપી, ભક્તજનોને આરતીની ઉખા આંખે અડાડવાનો લાભ આપવા ભક્તવૃંદ તરફ તેઓ વળ્યા—અને ત્યાં ભક્તોની ગિરદીથી ઠીકઠીક રક્ષાયેલા નગરના હાકેમ ઠાકુર દેવીસિંહને તેમણે નિહાળ્યા. સ્વાભાવિક રીતે જ આરતીનો પહેલો લાભ તેમને મળેલો હતો. જગન્નાથ આરતી લઈ દેવીસિંહ સામે ગયા. દેવીસિંહે નમન કરી આરતી ઉપર પોતાના બે હાથ ફેરવ્યા અને આરતીની ઉખા આંખે અડાડી. પરંતુ દેવીસિંહની નજર આરતી ઉપર ન રહેતાં મંદિરના ગર્ભ ભાગમાં આવેલી મૂર્તિ તરફ હોય એમ જગન્નાથને લાગ્યું. આવા ભાવિક અમલદારની કદર કરતાં જગન્નાથ ભદ્રે, દેવીસિંહ પ્રત્યે શુભેચ્છા દર્શાવવા; પાછળ ફરી દેવમૂર્તિને આજ્ઞવહરી પ્રાર્થના કરવા વિચાર કર્યો તો તેમની નજરે તેમની પત્ની કમલનયના ઊભેલી દેખાઈ ! દેવીસિંહમૂર્તિનાં દર્શન કરતાં ન હતા, પરંતુ જગન્નાથ ભદ્રની પત્નીની

૧૦૦ : હીરાની ચમક

પત્ની કમલનયનાને આંખ ભરી નિહાળી રહ્યા હતા ।

કદાચ એ અકસ્માત હશે. દેવીસિંહ ખરેખર દેવમૂર્તિમાં જ એકાગ્ર હશે. અને કમલનયના અણુધારી જ દેવીસિંહની દષ્ટિ અને મૂર્તિ વચ્ચે આવી ગઈ હશે, એમ ધારી સજ્જન જગન્નાથ ભદ્રે ભક્તમંડળીને આરતી આપવી શરૂ કરી; અને દેવીસિંહની વાત આખી ભૂલી ગયા. પરંતુ સત્તાધીશ ઠાકુર દેવીસિંહ કમલનયનાના રૂપને ક્ષણભર ભૂલી શક્યા નહિ. દેવમૂર્તિનાં તો તેમણે દર્શન કર્યાં હતાં, પરંતુ દેવમૂર્તિ કરતાં પણ વધારે સુંદર કમલનયનાનું મુખારવિંદ તેમની આંખમાં ખૂંપી ગયું. અને તે આખી રાત નજરમાંથી ખસ્યું નહિ. રૂપનો નશો રૂપધારીએને ચઢે છે એના કરતાં એને નિહાળનારને વધારે ચઢે છે. દેવીસિંહ પાસે અનેક પ્રકારનાં સાધનો હતાં, જે દ્વારા તેઓ કમલનયના કોણુ હતી એની તલાશ ચલાવી શકે. મંદિરના પૂજારી અને નગરના વિદ્વાન જગન્નાથની કમલનયના પત્ની હતી એ માહિતી તો તેમને મળી. કમલનયના પતિપરાયણુ સાધ્વી હતી, ધાર્મિક વૃત્તિવાળી હતી અને અત્યંત લાગણીભરી હતી; છતાં તેના પરિચિત મંડળમાં તેને માટે કોઈની આંખ વિકારી થઈ ન હતી એ વાત પણ તેમણે સાંભળી. એ વાત સાંભળી દેવીસિંહ મનમાં હસ્યા. પૈસો અને સત્તા સતીઓ અને સતિયાઓનાં મનને પણ ડગાવી શકે છે એવી દેવીસિંહની ખાતરી હતી. અને વધારે તપાસ કરતાં જગન્નાથ અને જગન્નાથના આખા મંદિરને તેઓ પાયમાલ કરી શકે એવી તેમને સહજમાં યુક્તિ પણ જડી આવી.

બાદશાહી વખતમાં જગન્નાથના પૂર્વજેને મંદિર અંગે સો વીધાં જમીન મહેસૂલમાફીથી ચલાવવામાં આપી હતી. આજ સુધી એ મહેસૂલમાફી ચાલ્યા જ કરતી હતી. દેવીસિંહને એ વ્યવસ્થા સોંપાઈ હતી, એટલે તેનો લાભ લઈ દેવીસિંહે જગન્નાથ ભદ્રને પોતાની હાજરીમાં બોલાવ્યા. ભદ્રે તેમને આશીર્વાદ આપ્યા, ને પોતાનું યોગ્ય સન્માન થશે એમ પણ મानी લીધું, કારણુ દેવીસિંહે પોતાની ધાર્મિકતા માટે લોકોમાં ઠીક ઠીક છાપ પાડવા માંડી હતી. જગન્નાથને યોગ્ય

આસન આપવાને બદલે પોતાની સમક્ષ બીલા રાખી દેવીસિંહે કહ્યું :

‘ જુઓ, બદલ ! તમારી સો વીધાં જમીન છે, નહિ ? ’

‘ હા, ઠાકુર સાહેબ ! બાહ્યાલી વખતથી એ જમીન અમારાં કુટુંબને મળી છે અને તે હજી ચાલ્યા કરે છે.’ જગન્નાથે જવાબ આપ્યો.

‘ એનું કાંઈ પણ મહેસૂલ તમે ભરતા નથી, ખરું ? ’

‘ ના જી ! અમારી સનંદ એ જમીનને મહેસૂલમાફીની જમીન કરાવે છે.’

‘ તો બદલ ! સાંભળો. સનંદ આપનારા બાહ્યાલો તો ગયા; એમની જગ્યાએ કંપની સરકાર આવી છે. એ રાજ્ય પરદેશી અને ધર્મ પણ પરદેશી; એને તો ટુકડો જમીન પણ મહેસૂલમાફીથી કાઠીને આપવી નથી. મારા ઉપર સરકારનો હુકમ આવ્યો છે કે પાછલી ત્રણ સાલ સાથે દર વીધે ત્રણ રૂપિયા દીઠ મહેસૂલ તમારી પાસેથી ઉઘરાવી લેવું.’ દેવીસિંહે સરકારી હુકમનું બેર જણાવ્યું.

‘ મહારાજ ! જૂની સરકારના કાલ નવી સરકારે પણ પાળવા બેઠાંએ. સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાં સુધીની આ બાંહેધરી છે.’ બદ્દે કહ્યું :

‘ હું બધું સમજું છું, પરંતુ સત્તા આગળ શાણપણ નિરર્થક છે. મને તો તત્કાલ વસૂલાતનો હુકમ મળ્યો છે, પરંતુ તમને હું ત્રણ દિવસની મહેતલ આપું છું. એમાં તમારે નવસો રૂપિયા કંપની સરકારના અને સો રૂપિયા મારું નજરાણું ભરી દેવું : નહિ તો ઘર અને મંદિર ઉપર જપ્તી થશે અને કદાચ તમને મારે હેડમાં બાંધવા પડશે.’ દેવીસિંહે માગણીની પાછળ પોતાનો સત્તા રું રું કરવાને સમર્થ છે તે પણ દર્શાવી આપ્યું. બદ્દે ઘણી આજીજી કરી, સરકારમાં ફરી લખવાને માટે વિનંતી કરી, પરંતુ બદ્દેનું કાંઈ વળ્યું નહિ અને હજાર રૂપિયા શોધતા તેઓ બેત્રણ દિવસ ગામમાં ફર્યા.

મિનાક્ષી કમલનયનાનો ભોગવટો મળે. પ્રથમ પગલું 'પરાપર હવું.' બીજા પગલામાં તેમણે એવી યોજના કરી કે જગન્નાથ ભટ્ટને આખા નગરમાંથી પૂરી રકમ મળે જ નહિ. કોઈએ છાનેમાને સો રૂપિયા આપ્યા. કોઈએ દેવીસિંહના ડરથી ઉપરવટ થઈ ગસો રૂપિયા આપ્યા, પરંતુ હજારને બદલે ત્રીજે દિવસે માત્ર પાંચસો જેટલી જ રકમ થઈ; જે લઈ જગન્નાથ દેવીસિંહ પાસે પહોંચ્યા અને કહ્યું :

‘ ઠાકુર સાહેબ ! સરકારનો હુકમ હું માથે ચડાવું છું. સરકાર ધારો ભરીને પણ મારી જમીન મારે ખાતે જ રાખવી છે. પરંતુ આ ત્રણ દિવસમાં હું અરધી જ રકમ ભેગી કરી શક્યો છું તે આ જમા કરો, ને બાકીની રકમ માટે મને મહેતલ આપો.’

‘ મહેતલ ? જમીનમહેસૂલમાં મહેતલ આપી શકાય જ નહિ ત્રણ વરસની તો બાકી નીકળે છે, ને તમારા સરખા મંદિરના માલિકને મહેતલ કેવી ?’ દેવીસિંહે જવાબ આપ્યો.

‘ ઠાકુર સાહેબ ! હું મંદિરનો માલિક નથી; હું તો માત્ર વ્યવસ્થાપક છું. મિલકત તો ભગવાનની છે.’

મિલકત ભગવાનની હશે તો ભગવાન સરકારનું મહેસૂલ ભરશે. સગા બાપને પણ વેરાનમાં ના છોડનાર કંપની સરકાર તમારાં દેવદેવલાંથી ડરી જશે શું ?’ દેવીસિંહે કહ્યું. આવેલા પાંચસો રૂપિયા પોતાના ખિસ્સામાં જમે કર્યા અને બાકીની રકમ તત્કાળ લાવવા માટે જગન્નાથને છૂટા મૂક્યા.

ઘેર આવી અત્યાર સુધી ન કહેલી વાત જગન્નાથે પત્નીને કહી. પત્નીની આંખ જરા ચમકી. પતિને તેણે કહ્યું :

‘ આપણા ઠાકુર સાહેબ દેવદર્શને આવે છે તો ખરા, પણ એ દેવનાં દર્શનને બદલે સ્ત્રીઓનાં રૂપનું દર્શન કરતાં હોય એમ મને લાગે છે.’ કમલનયનાએ દેવીસિંહની દષ્ટિ ક્યારની પારખી લીધી હતી.

‘ પ્રભુ એમને સદ્બુદ્ધિ આપો.’ જગન્નાથ ભડે કહ્યું. અને પણ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી જગન્નાથ પંડિત સાત્રિ વિતાવી. પરંતુ પ્રભાત થતાં જ ઠાકુર દેવીસિંહનાં માણસો મંદિરને ઘેરી વળ્યાં અને મહેસૂલ

પૂરું ન આપવા બદલ જગન્નાથ ભટ્ટને ક્રોધ કરી લઈ જવામાં આવ્યા. પત્ની તથા બાળકોને માથે મંદિરની વ્યવસ્થાને દેવપૂજનની જવાબદારી આવી પડી. એ મંદિર ઉપર હાકેમનો રોષ હતો એટલે ભક્તોએ પણ એ મંદિરમાં અવરજવર ઓછી કરી નાખી. પંદર દિવસમાં તો મંદિરની આવક એટલી ઓછી થઈ ગઈ કે કમલાને બાળકો નિરાધાર બની ગયાં. અને નિરાધાર ભારતીય નારીઓને સનાતન આશ્રય સરખા ચરખાને દળણાં-ખાંડણાંનો આશ્રય કમલનયનાને લેવો પડ્યો. ભક્તો તો ઓછા થઈ ગયા. છતાં ઠાકુર દેવીસિંહ કદી કદી એ મંદિરમાં દર્શનાર્થે આવતા અને કમલાને બદલે તેના મોટા પુત્ર રામનાથને નિહાળી દર્શન કરી પાછા ચાલ્યા જતા. રામનાથે માતાને આ હકીકત કહી, એટલે દર્શન સમયની દેવપૂજા વખતે કમલનયનાએ દેવગૃહમાં આવવાનું સમૂળગું બંધ કર્યું. મંદિરમાં કોઈ જ ન આવે એવી દેવીસિંહની ધાકધમકી ચાલતી હતી એના સમાચાર પણ કમલનયનાને કાને અથડાતા થયા.

અલબત્ત, પૂજા-આરતી તો ચાલુ જ હતાં. રાત્રિની શયનઆરતી વખતે એક દિવસ દેવીસિંહ આવ્યા અને તેમણે દેવ પાસે મોટાઈ-પૂર્વક એક રૂપિયો ફેંકી રામનાથના હાથમાં બીજો રૂપિયો મૂકી એને પૂછ્યું :

‘છોકરા ! તારી મા ક્યાં છે ?’

‘અંદર અમારી કોટડીમાં બેઠી રહે છે.’ રામનાથે જવાબ આપ્યો.

‘એને જઈને કહે કે એને રડવું ન પડે એવો એક રસ્તો હું શોધી આવ્યો છું. તારા બાપ મઝામાં છે.’ દેવીસિંહે કહ્યું.

‘પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો !’ બાળકે કહ્યું.

‘પ્રભુને કહે તે પ્રભુ કરશે. તું જરા ઝડપથી જ અને તારી માને અહીં મોકલીદે...તમે પાછા બેગા ન આવશો.’ દેવીસિંહે આજ્ઞા કરી. અને થોડીક ક્ષણો બાદ કમલનયના મર્ગદર્શીપૂર્વક આવી, નમસ્કાર કરી, દેવીસિંહ સામે બેઠી રહી. દેવીસિંહે કમલનયનાનું

આંખું પડતું રૂપ જોયું...ધારી ધારીને જોયું અને કહ્યું :

‘ તમારા પતિને કેદમાં રાખવા પડ્યા છે એથી મને બેહુ બેદ થાય છે. ’

‘ હા, જી. આપ તો ધાર્મિક પુરુષ છો. આપનો ઇલાજ નહિ ચાલ્યો હોય ત્યારે જ આપે મારા પતિને કેદખાનામાં પૂર્યા હશે. ’
કમલનયનાએ કહ્યું.

‘ એમ જ હતું. પરંતુ હું તમને ઉપયોગી થઈ પડવાનો પ્રયત્ન કર્યા જ કરું છું. ’ દેવીસિંહે કહ્યું.

‘ આપની હાકેમી પ્રભુ કાયમ રાખશે. ’

‘ તમારી જમીન ઉપરનું મહેસૂલ માફ પણ થઈ શકશે અને જમા કરેલા તમારા પૈસા હું તમને પાછા પણ આપી શકીશ. ’

‘ આવા શુભ સમાચાર માટે પ્રભુ તમારું ભલું કરો...પરંતુ મારા પતિને આપ છૂટા મૂકો એટલે મને સ્વર્ગ મળ્યું એમ હું માનીશ. ’

‘ એ પણ બની શકશે, એટલું જ નહિ પરંતુ હું એમને આખા નગરના મુખ્ય પુરોહિત પણ બનાવી શકીશ. ’ દેવીસિંહે આગળ વધીને કમલનયનાને લાલચ આપી. આ કૃપાની પાછળ કઈ વૃત્તિ રહી છે એનો ખ્યાલ તો કમલનયનાને ક્યારનો આવી ગયો હતો. પરંતુ હજી સુધી દેવીસિંહે વાંધો લઈ શકાય એવી એક પણ સૂચના કરી ન હતી—સિવાય કે એની આંખ ને એના મુખ ઉપર એ સૂચનાની રેખાઓ ઊપસી આવેલી કમલનયનાએ ક્યારની જોઈ હતી. નગરના મુખ્ય પુરોહિત બનાવવાની વાત કમલનયનાએ સાંભળી એટલે એને પણ કહેવું પડ્યું :

‘ ઠાકુરર સાહેબ ! આવી સજ્જનતા માટે આશીર્વાદ સિવાય હું બીજું શું આપી શકું ? ’

‘ કમલનયના ! હવે તને ધીમે ધીમે સમજ પડતી જાય છે કે તારી પાસે આશીર્વાદ સિવાય બદલામાં ઘણું ઘણું આપવાનું છે જ. ’
દેવીસિંહે કમલનયનાના વક્તવ્યનો આ દબે ઉપયોગ કર્યો અને પોતાની વૃત્તિ દર્શાવવાનો મોઢો મેળવ્યો.

‘ખીજું કંઈ નથી મારી પાસે, હાકેમ સાહેબ ! અમે તો ગરીબ માનવી રહ્યાં—આપનાં બચ્ચાં સરખાં ?’

‘સહુએ—ગરીબે અને તવંગરે—હાકેમને ખંડણી કે કર આપવો તો જોઈએ ને ? હું તારા કુટુંબને એકદમ સુખી કરી શકું એમ છું, જો તું મારી એક વાત કબૂલ રાખે તો.’

‘એવી કંઈ વાત છે, જે આપ કહો ને હું કબૂલ ન કરી શકું ? આપ એવું કંઈ કહેશો જ નહિ એવી મારી ખાતરી છે.’

‘તું સમજે તો બહુ નાની સરખી વાત છે. અઠવાડિયામાં એક દિવસ તું મારે મહેલે આવ, રાત્રિ મારી સાથે ગાળ, અને ખીજી સવારે તારી દેવસેવા માટે તારે મંદિરે પાછી ચાલી જ. અઠવાડિયામાં એક દિવસ કરતાં હું વધારે કંઈ માગતો નથી.’ દેવીસિંહ ધીમે ધીમે મક્કમપણે ને ભાર મૂકીને પોતાની હકીકત કમલનયનાને કહી સંભળાવી.

કમલનયનાની આંખમાં વીજળી ચમકી ઊઠી. છતાં એ વીજળીને પોતાના હૃદયમાં સમાવીને તેણે જવાબ આપ્યો :

‘ઠાકુર સાહેબ ! એ વસ્તુ મારા કે તમારા શબ્દ ઉપર જ બની શકે. હું આઠે પહોર કટાર સાથે રાખીને જ ફરું છું.’

‘કટાર ! વારું. કટાર શું કરી શકે છે તેની તને કાલે જ સમજ પડી જશે...જો આજ રાત્રે મારા કહ્યા પ્રમાણે તું નહિ આવે તો.’ દેવીસિંહે સામી ધમકી આપી.

‘ઠાકુર સાહેબ ! આપનું સ્થાન તો રાજમહેલ છે, જાહેર સ્થાન છે, દેવદર્શન સરખું સ્થાન છે. એમાં રાત્રે મારાથી કેમ અવાય ?’ કમલનયનાએ જવાબ આપ્યો.

‘એની તું ચિંતા ન રાખીશ. હું શયનગૃહમાં હોઉં કે સિંહાસન ઉપર હોઉં, તને ત્યાં આવતાં ડોઠ પળુ ન રોકે એવો ખંદોબસ્ત આજે થઈ જ ગયો છે એમ માનજે.’

‘વારું.’ કહી કમલનયનાએ મુખ ફેરવી લીધું. દેવીસિંહે ધાયું કે તેના પ્રેમને સ્વીકારતી આ લાવણ્યવતી લલના જરા શરમાઈ અને

૧૦૬ : હીરાની ચમક

મુખ ફેરવી ઊભી રહી છે. આશાના ઉલ્લાસમાં હીંચતો દેવીસિંહ પોતાના મહેલમાં આવ્યો. રાત્રિના પહેલા પ્રહરે કમલનયના આવે એમ તો એણે કદી ધાયું ન હતું. રાત્રિના બીજા પ્રહરનાં ચોથડિયાં વાગતાં જ તેને લાગ્યું કે હવે કોઈ પણ ક્ષણે કમલનયના તેની પાસે આવ્યા વગર રહેશે નહિ. તેને લાવવા માટે અને તેની સત્કાર માટે દેવીસિંહે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી રાખી હતી, અને પોતાના પ્રેમને પાનો ચડે એ ઢબે એણે મદિરાનું પણ ઠીક ઠીક સેવન કર્યું હતું.

૩

મદિરા કાં તો ઊંઘાડે કે જગાડે—જે ઉદ્દેશથી મદિરા પીધો હોય તે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ! મદિરા અને મદિરાક્ષીની ઝંખના તેને ક્ષણભર પણ નિદ્રા આવવા દે એમ હતું નહિ. વિવશ બનેલા દેવીસિંહે ખારણામાંથી જોયું, બની શકે એટલી પૂછપરછ કરી, પરંતુ બીજા પહોર વીતી જવા છતાં કમલનયના તેને મહેલે આવી નહિ. કાંઈ કારણ બન્યું હશે, મહેમાન આવી ચઢ્યા હશે, તેનું એકાદ બાળક બગી ઊઠ્યું હશે, એવાં એવાં કારણો શોધી દેવીસિંહે રાત્રિના ત્રીજા પહોરમાં પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ એ ત્રીજા પ્રહર પણ નિષ્ફળ ગયો. અને ચોથા પ્રહર થતાં તેના પ્રેમે વિકળતાનું અને ક્રોધનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેનું ચાલત તો તે કમલનયનાને પોતાના અનુચરો મારફત ઉપાડી મંગાવત પણ ખરો. પરંતુ હજી પ્રભાત થયું ન હતું ત્યાં સુધી અંધકારમાં દેવીસિંહની આશા એસરી ગઈ હતી. આશા જેમ જેમ તીવ્ર બનતી જાય છે તેમ તેમ આશા નિષ્ફળતા માનવીને ઘેલો બનાવતી જાય છે. પ્રભાતનાં પક્ષી બોલ્યાં, અરુણનો ઉદય થયો, સૂર્યનું પહેલું કિરણ પૃથ્વી ઉપર ઊતર્યું, એ સાથે જ આખી રાતની બખતવાસ્થાથી—કાં અતૃપ્ત વાંચનાથી—વ્યગ્ર બનેલા દેવીસિંહે કોઈ અજબ પ્રકારનાં ઘેલણા અનુભવી. તેણે આશા આપી કે તેના અનુચરે જગન્નાથ પંડિતનું મસ્તક કાપી, દેવસેવામાં રોકાયેલી કમલનયનાને, એક

થાળીમાં ઢાંકીને મોકલી દેવું.

આજ્ઞા આપી ઊંઘથી ઘેરાયેલો દેવીસિંહ સૂઈ ગયો. ગાઢ નિદ્રામાં તે કેટલી વાર સુધી સૂઈ રહ્યો તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ. દિવસ ચડ્યો. દરબારનું કામકાજ કરવાનો સમય થયો. પરંતુ નિદ્રાધીન દેવીસિંહને જાગૃત કરવાની ઠોઠની હિંમત ચાલી નહિ.

છતાં ઘેનની, થાકની, કે રોષની નિદ્રાને પણ મર્યાદા હોય છે. પ્રભાત કચારનું વીતી ગયું, અને સૂર્ય ખીજ પ્રહરમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં દેવીસિંહની આંખ ઊઘડી. આંખ ઊઘડતાં પરોપર તેને કમલનયના એકદમ યાદ આવી. પરંતુ કમલનયનાને જોવાને બદલે તેણે પોતાના એક અનુચરને તેની જાગવાની રાહ જોતાં જોયેલો દીડો. સુંદર સ્ત્રીને નિહાળવાની આશામાં જાગતા પુરુષને કદરૂપો પુરુષ સામે જોયેલો દેખાય તે જરા પણ ગમે નહિ જ. દેવીસિંહે ક્રોધથી પૂછ્યું :

‘તું કેમ સામે જોયો છે?’

‘મહારાજ ! આપની આજ્ઞા લેવાની છે.’ અનુચરે હાથ જોડી જવાબ આપ્યો.

‘શાની આજ્ઞા?’

‘સરકાર ! એક સ્ત્રી આપને મળવા આવી છે.’ અનુચરે કહ્યું. રાતના અને દિવસના અનુચરો જુદા હોવાથી આ દિવસના અનુચરને ગઈ રાત્રિની આનંદી યોજનાનો વિગતવાર ખ્યાલ હતો નહિ.

‘એનું નામ શું?’ દેવીસિંહે જરા આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘કમલનયના.’ અનુચરે જવાબ આપ્યો.

‘એને જેસાડી કેમ રાખી છે...? જા, જા, એને જલદી અહીં મોકલી દે. એને આવવા માટે પરવાનગીની જરૂર નથી.’

‘પણ...’

‘પણ—પણ કંઈ નહિ. એક પણ અક્ષર બોલ્યા વગર તું જા અને કમલનયનાને અહીં મારી સામે લઈ આવ.’ દેવીસિંહે આતુરતા બતાવી.

‘સરકાર!...’

‘તને કહ્યું ને કે તું એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર એને અહીં લઈ આવ! જો, અને કાણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર એને અહીં લાવ...હજી જાઓ છે?’ કહી દેવીસિંહે પોતાના પલંગ પાસે પડેલી ચાંદીની ફૂલદાની ઉઠાવીને અનુચરના માથા તરફ ફેંકી. તે તેને વાગી પણ ખરી. અનુચર ઝડપથી ખંડની બહાર ચાલ્યો ગયો, અને થોડી જ ક્ષણમાં કમલનયના હાથમાં સુંદર થાળ લઈ દેવીસિંહના સુશોભિત ખંડમાં દાખલ થઈ. કમલનયનાનો મુખવટો અત્યારે બદલાઈ ગયો હતો. તેના કેશ છૂટા હતા. તેને કપાળે કંકુ ભરેલું હતું. તેણે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરેલાં હતાં, જે તેની સુંદરતા સાથે તેની ભયંકરતાને પણ વધારી રહ્યાં હતાં.

‘છેવટે તું આવી ખરી, કમલનયના!’ દેવીસિંહ બોલી ઊઠ્યો.

‘હા, ઠાકુર સાહેબ! છેવટે હું આવી છું. મારું આવવું અને તમારું જીવવું એ બંને હવે છેવટનાં જ છે.’ કમલનયનાએ જવાબ આપ્યો.

‘કેમ? આમ કેમ બોલે છે? આ બધો વિચિત્ર વેશ ધારણ કરીને કેમ આવી છે?’

‘ઠાકુર સાહેબ! તમને ખબર નહિ હોય તો હું જણાવું કે મારે મારા પ્રેમીઓની એક રૂંઢમાળ પહેરવી છે.’

‘સમજાય એવું બોલ.’

‘મારા એક પ્રેમીનું મસ્તક આપે મને ભેટ મોકલાવ્યું. ખીબ મારા પ્રેમી તમે. હવે તમારું મસ્તક લેવા હું જાતે આવી છું. એને માટે તમારી જે તૈયારી કરવી હોય તે કરી લો.’ કમલનયનાના મુખ ઉપરની ફૂરતા વધતી જતી હોય એમ દેવીસિંહને દેખાયું. તેના ગૂંચવણમાં પડેલા મગજને અત્યારે ઝાંખું ઝાંખું એ પણ યાદ આવ્યું કે પ્રભાતમાં સૂતા પહેલાં દેવીસિંહે પોતે જ જગન્નાથ ભદ્રનું મસ્તક કાપી કમલનયનાને ભેટ મોકલવાનું કોઈ અનુચરને કહ્યું પણ હતું. એ હુકમ જરાક કમનસીબ હતો એમ તેને અત્યારે લાગ્યું. કદાચ

આવા કૂર હુકમને બદલે ખીલ કાંઈ આકર્ષક ભેટ મોકલી હોત તો સ્ત્રીહૃદય વહેલું જિતાયું હોત પરંતુ હાકેમના હુકમો થઈ જાય છે ન તે અમલમાં પણ મુકાઈ જાય છે. એકાદ માનવજંતુ એના હુકમને આધારે કચરાઈ, ભીંસાઈ, અલોપ થઈ જાય તો તેમાં સેંકડો, હજારો અને લાખો માનવીઓ ઉપર સત્તા ભોગવતા હાકેમને બહુ અરેકારો રાખવાની જરૂર ન હતી. વીરત્વભરી હાકેમી છૂટા પડેલાં ઘડ-ડોકાથી વ્યથિત થવી ન જ જોઈએ. દેવીસિંહે ખડખડ હાસ્ય કર્યું અને કમલનયનાને કહ્યું :

‘હું હાકેમ છું. મારો બોલ હતો કે તું રાત્રિએ નહિ આવે તો કટારનો પરચો તને થશે...હવે જે થયું તે ભૂલી જા, અને મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનું શરૂ કર.’

‘હા જી. હું આપને દસ-પંદર ક્ષણ આપું છું એટલી ક્ષણ પછી તમે અને હું જે થયું તે ભૂલી જઈશું. પરંતુ તમને યાદ હશે કે મેં મારો પણ બોલ તમને કહ્યો હતો અને એ બોલ સાચો પાડવા માટે જ હું અહીં આવી છું.’ કમલનયનાએ કહ્યું. અને તેના બોલમાં અને તેની આંખમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ધમકી વધતી જતી હતી.

‘કયો બોલ ?’

‘સંભારી આપું ? હું આઠે પ્રહર કટાર સાથે રાખીને શરૂ છું.’ કમલનયનાએ કહ્યું ને તેણે પોતાના વસ્ત્રમાં છુપાવેલી કટાર બહાર કાઢી ને એ બે ડગલાં આગળ વધી. દેવીસિંહ હવે ચમક્યો. તેને લાગ્યું કે તેણે પોતાની આસપાસ પોતાના અનુચરોને રાખ્યા હોત તો વધારે સારું થાત. ઘેલછાભરી એક ચંડિકા સામે તે એકલો જ હતો. તેણે એકાએક જોરથી ખૂમ પાડી અને કહ્યું :

‘અરે, ડાણુ છે ? જે હો તે અહીં આવો અને આ ખૂની સ્ત્રીને પકડો.’

એ ખૂમ આખા રાજમહેલમાં ફરી વળી. ખૂમ સાંભળીને રાંડો, અનુચરો, કારિંદાઓ અને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ દોડીને દેવીસિંહના શયનખંડમાં આવી પહોંચ્યાં ખરાં; પરંતુ આવતાં બરાબર તેમણે

૧૧૦ : હીરાની ચમક

જ્યે' તો કમલનયના દેવીસિંહના ઘડથી છૂટા પડેલા મસ્તકના વાળ પકડી ઊભી ઊભી ખડખડ હસી રહી હતી. તેની પાસે જવાની ડોઠની હિંમત ચાલી નહિ. કમલનયના હસી રહી. દેવીસિંહનું મસ્તક એણે થાળમાં મૂક્યું.

એ થાળમાં ખીજું મસ્તક પણ હતું. જાણકારોએ જાણી લીધું કે કમલનયનાના પતિ જગન્નાથ ભટ્ટનું એ મસ્તક હતું, અને તે પ્રભાતમાં કમલનયનાને ભેટ મોકલવામાં આવ્યું હતું. દેવીસિંહને તેના કૃત્યનો બદલો મળી ચૂક્યો હતો !

વિશાળ થાળીમાં બંને મસ્તકો મૂકી, લોહીનીગળતી કટાર હાથમાં રાખી, કમલનયના ખંડની બહાર નીકળી અને દેવીસિંહના મહેલના દરવાજા ઉપર આવીને ઊભી રહી. આશ્ચર્યસ્તબ્ધ જનતા ત્યાં ભેગી થઈ. મહેલનાં માણસો તો ત્યાં હતાં જ. એ સર્વના દેખતાં મહેલનાં પગથિયાં ઉપર ઊભી રહી કમલનયનાએ 'જય અંબે'ની એક તીણી ચીસ પાડી અને લોહીનીગળતી કટાર તેણે ખોતાના હૃદયમાં ખોસી દીધી. તેનો દેહ અમળાઈ પડ્યો. પરંતુ તે અમળાઈ પડતાં પહેલાં તેના મુખે ઉચ્ચારણ કર્યું :

'હાકેમી એટલે ? પ્રેમહત્યા ! બ્રહ્મહત્યા ! રાજહત્યા ! અને સ્ત્રીહત્યા ! મા ! દુનિયાને સાચી હાકેમી આપ !'

આખું નગર સતીનાં દર્શને ઊપડ્યું. કમલનયના અને જગન્નાથ ભટ્ટનાં શબને પાસેના જ યોગાનમાં સાથે બાળવામાં આવ્યાં.

એથી સહેજ દૂર દેવીસિંહના શબને પણ બાળવામાં આવ્યું. પાપભર્યા શબ પણ અગ્નિને તો ભાવે જ.

થોડે દિવસે બંને ચિતાઓને સ્થાને બે નાની દેરીઓ રચાઈ. એક દેરીમાં સતી કમલનયના અને જગન્નાથ ભટ્ટના બે પાળિયા ઊભા કરવામાં આવ્યા.

ખીજી દેરીમાં દેવીસિંહનો એક પથ્થરપાળિયો ઊભો કરવામાં આવ્યો.

એ બંને દેરીઓની પૂજનવિધિ આ પ્રસંગને હજી સુધી સજીવન

બનાવી રહી છે.

સતીની દેરીમાં પૂજા થાય છે, નમન થાય છે અને સ્તોત્રો
ઉચ્ચારાય છે.

પરંતુ જ્યાં સુધી દેવીસિંહની દેરીમાં દેવીસિંહના પાળિયાને
પૂજા કરનાર પાંચ વાર ચામડાંના પગરખાંને પ્રહાર ન કરે, ત્યાં સુધી
પૂજા ક્ષણભૂત થતી નથી એવી લોકવાયકા આજ પણ ચાલુ છે.

આજ પણ સતીની દેરીમાં પૂજા થાય છે અને દેવીસિંહની
છત્રીમાં દેવીસિંહના પાળિયાને ભક્તોના પાંચ પાંચ જોડા પણ પડે છે.*

મોક્ષ

પતિ-પત્ની-પુત્રની ત્રિરેષા

૧

પ્રાચીન આર્ય યૌવનને તપનો ભારે શોખ. વનશ્રી ચારે પાસ ખીલી રહી હોય, સૃષ્ટિસૌંદર્ય સૃષ્ટિમાં સમાતું ન હોય. નદીઓ ખળ-ખળ વહી રહી હોય, સુરીલાં પક્ષીઓ સંગીત વહાવી રહ્યાં હોય, અને એકાંત યૌવનને બહેકાવવા જાળ પાયરી રહ્યું હોય ત્યારે પણ આર્ય યુવકને તપ ગમે, સૌંદર્યના સર્જક તત્ત્વને શોધવાનું ગમે અને સૌંદર્ય કરતાં સૌંદર્યના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું ગમે.

એવો એક તપસ્વી કર્દમ, સિદ્ધક્ષેત્રની એક વનમાલામાં એકાંતિક પન્નાસન વાળી તપ કરતો બેઠો હતો, અને આખી સૃષ્ટિને સમેટીને સૃષ્ટિના અર્કરૂપ ડોઠ મહાતત્ત્વની સાથે એકતા સાધી રહ્યો હતો. એકાએક તેને કાને કંઈક સાદ સંભળાયો અને તેની આંખ બિધડી ગઈ. આંખે કશું જોયું તો નહિ, પરંતુ કાને સંબોધન સાંભળ્યા ક્યું : 'કર્દમ ! કર્દમ !'

તપ કરતા યુવકનું નામ કર્દમ જ હતું. તેણે ચારે પાસ નજર નાખી, દેખાયું તો કોઈ નહિ, પરંતુ સાદ સંભળાયા કર્યો : 'કર્દમ ! કર્દમ !'

'આપ કોણુ છો ? મને કેમ બોલાવો છો ? મારું ધ્યાન આપના સંબોધનથી ખંડિત થાય છે.' કર્દમે સામે સાદ કર્યો.

'તું જેનું ધ્યાન કરે છે તે જ હું છું.' જવાબ મળ્યો.

'શું આપ પરબ્રહ્મ છો ? તો મને પ્રત્યક્ષ થાઓ.'

‘પરબ્રહ્મનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો હોય છે. કહે, કયે સ્વરૂપે હું વ્યક્ત થાઉં?’

‘બ્રહ્મનાં તો મને દર્શન થયાં છે. વિષ્ણુદર્શન માગું?’

‘ભલે, તને વિષ્ણુદર્શન થશે જ. પરંતુ બ્રહ્માએ તને શી આજ્ઞા આપી હતી તે તને યાદ છે ખરી?’ અગમ્ય સાદે કહ્યું.

‘હૈં! હા હા; મને પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન કરી પ્રજ્ઞપતિ બનવાની આજ્ઞા બ્રહ્માએ આપી હતી!’ કર્દમે જવાબ આપ્યો.

‘અને તેને બદલે તું એકલો એકલો તપ કરી રહ્યો છે! તપ સારું છે, સાચું છે પરંતુ જરૂર પડે ત્યારે પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરી, જીવન પ્રવાહને ચાલુ રાખવો એ પણ તપકાર્ય બની રહે છે.’ અદસ્ય દેવનો સાદ સંભળાયો.

‘વાત સાચી, પ્રભો! પરંતુ જીવનને સૌંદર્ય બનાવે એવી પત્ની અને પરબ્રહ્મને માનવાકાર આપે એવો પુત્ર મળે તો પ્રજ્ઞેત્પત્તિનો કંઈ અર્થ. માનવ જંતુઓ ઉપજાવવા માટે બે-પાંચ વર્ષમાં સૌંદર્ય અને વિલાસ ખંખેરી નાખતી અલ્પયૌવના સ્ત્રી સાથે સંસાર માંડવામાં શો અર્થ રહ્યો છે, પ્રભો? યુવાન તપસ્વી કર્દમે પોતાની પ્રજ્ઞપતિની વ્યાખ્યાને સ્પષ્ટ કરી.

અવકાશમાં અમૂર્ત પણ મધુર હાસ્ય ગુંજી રહ્યું. હસતાં હસતાં અદસ્ય પ્રભુએ પૂછ્યું :

‘તો તારી વાંછના સ્પષ્ટ કર. હું તે તૃપ્ત કરીશ.’

‘ભગવાન! આપ મને પ્રજ્ઞપતિ બનવાની આજ્ઞા આપતા હો તો આપ પોતે જ મારા પુત્ર બનીને અવતાર ધારણ કરો. પ્રભુને જન્માવી ન શકે એ પ્રજ્ઞપતિ, પ્રજ્ઞપતિ નામને યોગ્ય નથી.’ યુવાન કર્દમે પ્રભુને જ પકડ્યા.

અદસ્ય દેવ હજી પણ વધારે રાજી થયા અને તેમણે કહ્યું :

‘કર્દમ! તેં તો તપ કરીને પ્રજ્ઞપતિની પાત્રના સિદ્ધ કરી છે. તારા પુત્રરૂપે અવતાર ધારણ કરવામાં હું જરા યે શરમાઈશ નહિ. મારું વરદાન છે કે હું તારા પુત્રરૂપે જન્મ ધારણ કરીશ.’

૧૧૪ : હીરાની ચમક

‘ મારું અહોભાગ્ય !... પણ પ્રભો ! આપને જન્મ આપે એવી ડાઈ તેજસ્વી પત્ની હું ન મેળવું ત્યાં સુધી તો આપનો અવતાર અસંભવિત જ રહે ને ? ’ કર્દમે પ્રજાપતિ બનવાની માત્રતામાં જનન શાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન બતાવ્યું અદૃશ્ય પ્રભુને ફરી પાછા હસાવ્યા.

‘ સમજ્યો, સમજ્યો, યુવાન કર્દમ ! ત્રણ દિવસમાં જ તારી પાસે તારી ભાવિ પત્ની આવે છે. ત્રણ દિવસમાં જે યુવતી તારી આંખને ખેંચે તે યુવતી તારી પત્ની બનશે... અને તે એવી પત્ની બનશે કે જેની રસભાવના તારા સંન્યાસથી પણ આગળ દોડતી હશે. ખસ ને ? સતત સૌંદર્ય અને સતત યૌવનવતી સ્ત્રી વગર હું કેમ કરીને જન્મ લઈ શકું ?... કારણ હું પોતે જ ચિરંજીવી સૌંદર્ય અને ચિરંજીવી યૌવન છું. જ આશ્રમમાં, અને પત્નીની રાહ જોતો બેસ ... અને તો તારો ભુલાઈ ગયેલો રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ યાદ કરી જો ! ’ પ્રભુનો જવાબ મળ્યો અને સાદ આસરી ગયો.

કર્દમને પણ લાગ્યું કે પ્રભુ તપના ફળરૂપે પ્રગટ થયા અને પોતાને બ્રહ્મમય બનવાને બદલે જીવનનું સાતત્ય રચવાની આજ્ઞા આપતા ગયા.

એ તે સાચેસાચ પ્રભુ—વિષ્ણુ ભગવાન—હશે ? કે આ અદ્ભુત વનનું સૌંદર્ય બોલી ઊઠ્યું હશે ?

કદાચ કર્દમના યૌવને તો આ ટહુકો નહિ કર્યો હોય ? તો ય શું ? પ્રભુનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને યૌવન બોલ્યું તોપણ તે પ્રભુનો જ સાદ હતો. પ્રભુનો સાચો સાદ હોય તો ત્રણ દિવસમાં તેની આંખને આકર્ષતી ડાઈ સુંદરી તેને મળ્યા વગર નહિ જ રહે.

પરબ્રહ્મની એકતા સાધતો યુવાન મુનિ ડાઈ યુવતીની રાહ જોવા લાગ્યો. પ્રભુને મેળવવાના કેટકેટલા ય માર્ગો હોય છે. સૌંદર્યદર્શન અને સૌંદર્ય ઉપભોગ એ પણ પ્રભુને પામવાનાં પગથિયાંમાંનું એક નહિ હોય એમ કોણ કહી શકે ? તેના આશ્રમમાં મધૂર ટહુકવા લાગ્યા. ડોકિલાનાં કૂચન રેલાવા લાગ્યાં, અરે બપેયા પિયુ પિયુ બોલતા ઊડવા પણ લાગ્યા.

યુવાન કર્મ સ્નાન કરી જલાશયને કિનારે એક સંધ્યાટાણે સાયં-ધ્યાન ધરી રહ્યો હતો. ધ્યાનસ્થ મુનિના ખભા ઉપર બિખરાયેલા કેશ એના સ્ફટિક ઉજ્જવલ દેહને એક રંગપીઠ આપી રહ્યા હતા. સશક્ત સીધો દેહ જાણે આથમતા સૂર્યને બદલે જગતા ચંદ્રને શોધી લાવતો હોય એવો સામર્થ્યવાન દેખાતો હતો. સૃષ્ટિસૌંદર્ય ભયું ભયું વેરાતું હતું તેની જાણે પરવા ન હોય એમ આંખ મીંચી ધ્યાન ધરી રહેલા કર્મને સંધ્યા પૂર્ણ થતાં આંખ ઉઘાડી, અને સહેજ દૂર પોતાને ધ્યાનપૂર્વક નીરખતી એક રૂપયૌવનાને તેણે નિહાળી. ડાણુ હશે એ ? શા માટે એ કર્મના ધ્યાનસ્થ દેહ તરફ તાકીને જોઈ રહી હતી ? આજ સુધી કર્મને મન સ્ત્રીજાત માત્ર એક માનવપ્રાણી હતું; અત્યારે તેના તરફ જોતી સ્ત્રીમાં કંઈ અદ્ભુત લાવણ્ય કર્મની નજરે પડ્યું. સ્ત્રી અને સૌંદર્ય આટલાં એક બની શકે ખરાં ?

કર્મમુનિની આંખ સ્ત્રીસૌંદર્ય ઉપર થોડીક ક્ષણો સુધી સ્થિર થઈ રહી. ત્રણ દિવસ ઉપર સાંભળેલો અદ્ભુત સાદ મુનિને યાદ આવ્યો. એ જેખી સાદ શું સાચો પડતો હતો ? પ્રભુના જન્મને પાત્ર ડોઈ સ્ત્રી તેમની સામે આવીને જભી રહી હતી શું ? સંધ્યાકાળે આમ આવેલી યુવતી કેમ એકલી આવી હશે ? અણુધાર્યા બંનેના પગ સામ-સામા જીપડ્યા. કર્મના જવાના માર્ગમાં એ યુવતી આવતી હતી. બંને સામસામે આવી ગયાં. યુવતીએ બે હાથ જોડી કર્મ મુનિને પ્રણામ કર્યાં, કર્મને આશીર્વાદમુદ્રામાં હાથ જોડ્યો કરી પૂછ્યું :

‘દેવી ! ડાણુ છો આપ ? ડાને શોધો છો...આવા અર્ધ અંધકારભર્યા એકાંતમાં ?’

‘મારું નામ દેવહૃતિ, વૈવસ્વત મનુની હું પુત્રી. શોધતી તે... ડાણુ જાણે ડોઈને જ નથી; પણ મને એકાંત બહુ ગમે છે એટલે ફરતી ફરતી આમ ચાલી આવી.’ દેવહૃતિએ જરાય સંકોચ વગર

૧૧૬ : હીરાની ચમક

જવાબ આપ્યો.

‘ત્યારે તો...બ્રહ્માવર્તના સમ્રાટ, મનુ મહારાજનાં આપ પુત્રો! અહીં ક્યાંથી?’

‘આપને ખબર નથી? મારા પિતા લાવલશ્કર સાથે આને અહીં પાસે જ પડાવ નાખી રહ્યા છે. હું તથા માતા શતરૂપા સાથે જ ચાલ્યાં આવ્યાં છીએ. આપ અને પિતાજી મળી ન શકો!’ દેવહૃતિએ કહ્યું. દેવહૃતિની વાણી વાદ્યતંત્ર સમી મીડી હતી. એ સાંભળવાની કર્દમને આપોઆપ ઇચ્છા થઈ. કર્દમે વાત લંબાવી :

‘પ્રભાતમાં મને લાગ્યું ખરું કે પાસેથી ડોઈ સૈન્ય પસાર થાય છે. પરંતુ હું તો ધ્યાનમાં હતો એટલે ડોનું સૈન્ય છે એની તપાસ ન કરી.....અને મારા જેવા આશ્રમવાસીને જરૂર પણ શી? અલખત આપના પિતાનાં દર્શન હું જરૂર કરીશ. એ રાજર્ષિ મુનિ-એને પણ પૂજ્ય છે...પરંતુ મને તો આપે ઝોળખ્યો નથી અને આમંત્રણ કેમ આપો છો?’

‘તો હવે ઝોળખાણુ આપો.’ દેહહૃતિએ જરા ય સંકાય વગર જવાબ આપ્યો.

‘એ ઝોળખાણુને શું કરશો, રાજકુમારી? બધા યે ઋષિઓ અને ઋષિપુત્રો સરખા. આશ્રમના એકાંતમાં રહે અને આત્મા-પર-માત્માને ઝોળખવા મથે.’ કર્દમે કહ્યું.

‘તમને આત્મા કે પરમાત્મા ઝોળખાયા ખરા?’ દેવહૃતિએ પૂછ્યું. અને કર્દમને આ નિર્દોષ દેખાતા પરંતુ અત્યંત કૂટ પ્રશ્નને સાંભળીને સહજ હસવું આવ્યું. કર્દમનું હાસ્ય દેવહૃતિને ગમી ગયું. હસતાં હસતાં કર્દમે જવાબ આપ્યો :

‘ભાસ થાય છે, ભ્રમ થાય છે; પણ હજી આત્મા કે પરમાત્મા પકડાયા નથી.’

‘ક્યાં સુધીમાં એ બની શકશે?’ દેવહૃતિએ પૂછ્યું.

‘એ તો જેવો મારો પુરુષાર્થ. ધ્યાનમાં વધારે સમય ગાળું; અનિત્ય વિશ્વને ભૂલી જઈ અને ડોઈ પણ પ્રકારના લોભ-મોહમાં

ન જોયાઉં તો આવતી કાલે બની જાય.' કર્મને કહ્યું.

‘તમે ધ્યાનમાં જ રહી શકો, વિશ્વ તરફ દષ્ટિ કરવાની તમને જરૂર ન રહે, અને લોભ કે મોહ તમને ધસડે નહિ એવી સ્થિતિ હું ઉત્પન્ન કરી આપું, તો તમને ક્ષયે કે નહિ?’ દેવહૃતિએ કર્મને સહાયભૂત થવાની ઇચ્છા દેખાડી. કર્મને આ રાજકુમારીનું આમપણું ગમી ગયું. પરંતુ રાત્રિ વધતી હતી, ચંદ્ર આકાશમાં ઊંચે આવતો જતો હતો, એકાંત ગાઢ બનતું જતું હતું, અને યૌવનને યુગ્મ ઊઠતાં વાર લાગતી નથી. આ સંજોગોમાં એકલ રાજકુમારીના સદ્ભાવનો કાંઈ પણ ગેરલાભ લેવાય તો એના તપને લાંછન લાગે એમ વિચારી કર્મને કહ્યું :

‘કુમારી! આપના સદ્ભાવને માટે હું આપનો આભાર માનું છું. આશ્રમમાં જે મળે છે એ કરતાં વધારે સગવડની મને જરૂર તો નથી. છતાં આપની કૃપાભાવના મને જરૂર યાદ રહેશે. એટલે હું આપને સ્થાને પહોંચાડી મારે આશ્રમે પાછો ચાલ્યો જાઉં...ચાલો આપણે પગ ઉપાડીએ.’

‘હું એકલી જઈ શકીશ. મને એકલાં જવું ગમે છે. અને મનુની પુત્રીને વળી વિશ્વમાં ભય શો?...ક્ષમા કરજો, આપનો સમય લીધો તે. પરંતુ આપે હજી આપનું નામ આપ્યું નહિ.’ દેવહૃતિએ કહ્યું.

‘મારું નામ કર્મ.’ કર્મને કહ્યું અને તેને ગૌરવભર્યું સહજ નમન કરી દેવહૃતિ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ઋષિ કર્મ આશ્રમમાં જઈ સ્વસ્થ બનવા મથન કરી રહ્યા. પ્રભુના અસ્થિર, ભ્રમ સરખા ઝાંખા સ્વરૂપને બદલે તેમની આંખ સામે દેવહૃતિની આકૃતિ તરવરી રહી. અવનવો માનસફેરફાર થતો હતો એ પરખી કર્મ ઋષિએ એ ફેરફાર અટકાવવા વેદસંહિતાના મંત્રો અને ઉપનિષદનાં તાડપત્રો ઉઠેલવા માંડ્યાં. પરંતુ વેદના મંત્રોમાં કોણુ જાણુ કેમ આજ સંધ્યાના અને ઉષાના જ મંત્રો નજર સામે આવતા હતા, અને ઉપનિષદનાં તાડપત્રોમાં કોરાયેલા શબ્દો અને

૧૧૮ : હીરાની ચમક

અક્ષરો દેવહૃતિની નાની નાની આકૃતિઓ રચતા હોય એમ મુનિ કર્દમને લાગવા માંડ્યું. મુનિના સાત્ત્વિક હૃદય સામે કોઈ ભરતી ચઢી આવતી હતી. અનિવાર્ય બળને ટાળવા મથવું એનાં કરતાં એ બળભેગા બળના પ્રવાહ તરફ જ તરવું એ ઘણી વાર સાચો માર્ગ બની રહે છે. લોભ અને મોહથી દૂર રહેવાનું શિક્ષણ તેમને સાધ્ય જ હતું. તો પછી આ દેવહૃતિનું દર્શન મોહ ઉપજવી જતું તો નહિ હોય? એ વિચાર આવતાં જ તેમને ત્રણ દિવસ ઉપરનું આકાશભાષિત યાદ આવ્યું... સતત સૌંદર્ય વગર પ્રભુ શી રીતે જન્મી શકે? ...કર્દમની આંખને ખેંચનારી પહેલી સ્ત્રી તેની પત્ની બનશે એવું આકાશભાષિત શું સત્ય નીવડવાનું હશે?... પરંતુ ક્યાં ચક્રવર્તી રાજવી મનુ અને ક્યાં આશ્રમનિવાસી નિષ્કિંચન કર્દમ? બેના સંબંધ શક્ય જ ન હતા... ત્યારે એ રાજકુમારીએ એકાંતમાં લાંબો સમય ઊભા રહી કર્દમની સાથે શા માટે વાતચીત કરી?... કદાચ રાજવૈભવ જોઈ જોઈને કંટાળેલી રાજકુમારીને અરણ્ય જોવાનું મન થાય, વનમાલા નિહાળવાનું મન થાય, તેમાં કર્દમ પોતે એક વનમાનવી તરીકે દેવહૃતિની જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરી શક્યો હોય એટલું જ શક્ય તેને લાગ્યું. મન ઉપર અસાધારણ કાબૂ મેળવી ચૂકેલા કર્દમે મનની કળ ફેરવી નાખી અને પ્રભુસ્મરણમાંથી નિદ્રામાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રયત્ન સફળ થયો ખરો. કર્દમને નિદ્રા આવી પણ ખરી, પરંતુ નિદ્રામાં તેને પ્રભુ પણ સ્ત્રીસ્વરૂપે દેખાયા. અને એ સ્ત્રી તે સંવ્યાકાળે નિહાળેલી દેવહૃતિ જ હતી એમ પણ બળગૃત થતાં કર્દમને યાદ આવ્યું!

૩

રાત્રિનાં સ્વપ્નસંભારણાં વિચારતો કર્દમ પ્રાતઃ હોમહવનમાં સૈકાયો હતો. અને એકાએક તેને કર્જો માનવી, અશ્વ અને રથના અવાજ નજીક આવતા સંભળાયા. સમ્રાટ મનુ કદાચ તેના આશ્રમની પાસે ઘેઈને પોતાને માર્ગે જતા હોય એમ કર્દમે માની લીધું. અને

દેવતાઓમાં 'મરેણ' એક નામકરું તેમ જ તેના આશ્રમની પાસે આવતું દેવતાનું. કદાચ એક કાળે મારી મુશ્કેલી થતું કે તે મનુષ્યના મહાન રાજ્યને જુલો !... અને સાથે સાથે પિતાની સાથે દેવદાસિ પણ પચ્ચાર કરી હોય તે તેના સૌંદર્યના દેહ ઉપર ઉપરની દાસી નાખી તે પોતાના તપમાં આપના અસહ્યતાને પીસી બધા ! કાળના વિચાર આજે તે મરેણ, પરંતુ જે વાતની કદા ઉપર તે કોઈ હોય તે તેની કદા તેને સમજાય અને સમજાવવાનાં કદાની સાલસામાં કદાની મળી જાય. એટલે એક સામાન્ય દેવતાઓની મહા આશ્રમની સીમાએ જઈ કોઈ મરેણનું તેને કહેવું મન અંકુશમાં રાખવું, અને પોતાના હવનની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં જ તેણે પોતાના મનને પરોવવા માંડવું.

એટલામાં એક આશ્રમી થવું. આશ્રમની સીમાએ આવતું તેમ જ એટલી થવું અને એક મુંઝવણમાંથી એક તેમની રાજવી, મોરબારી રાજરાણી અને સૌંદર્યના દેવદાસિ જે આજે આશ્રમના હારમાં થઈ જઈ કદા તરફ આજના દેવતાનાં. સુદૃઢતા આંકણમાં હવનની સામગ્રી ગાકવતા કદાને જોવું કે આ જોયું વિગિષ્ટ વ્યક્તિએ તેના બાજુ જ આવતી હતી. મુનિ તરત સમજ્યા કે તેમની માનુષ્યે આવનાર રાજવીને મનુ છે અને મહારાણી રાજવી છે. મન્યતર સ્થાપી રાજનાર એ મહાન રાજ્યને માન આવવું લેઈએ, અને માન આવવા કષિત્તેએ પણ સામે જવું એમ કદામને લાગવું અને તે પોતાનું કાર્ય પદ્મું મુકી જોયું અનિવિચારની સામે રવે. રાજવીએ અને મુનિએ પાસે આવતાં તરોતર પરસ્પર તમસ્કાર કર્યા અને કદામે તમસ્કાર આજુ રાખી વિવેક કર્યા :

'મન્યતરના સ્થાપક, તેમનાં મહારાણી અને તેમનાં પુત્રો મારા આશ્રમમાં પધારે એ મનુ મારી હૂં !... પરંતુ તપસાએના આશ્રમમાં સન્કાર પોતે પીઠું તેં મું દેઈ રાજે, તોયે કે કદાંસને ? પધારો મહારાજ ! મારા ઉપર કેમ હૂં થઈ ?'

કદામની વિવેકમરી વાણી મહારાજ મનુને અને મહારાણી

૧૨૦ : હીરાની ચમક

શતરૂપાને બહુ ગમી ગઈ. તપદંભી અને તપધમંડી ઋષિમુનિઓ ધાણી વાર પોતાના તપશ્રેષ્ઠત્વમાં વિનય-વિવેક પણ બૂલી જતા હતા એનો મનુને અનુભવ ન હોય એમ બને નહિ. કર્દમની સાથે જ આર્ષદ્વાર તરફ ચાલતાં ચાલતાં મનુ મહારાજે જવાબ આપ્યો :

‘ મહર્ષિ ! ક્ષમા તો મારે માગવાની છે અને સંકાય મને થવો જોઈએ. હું ખબર આપ્યા વગર આપની પાસે આવ્યો છું એ મારો અવિવેક જ છે...પરંતુ આ મારી પુત્રી દેવહૃતિએ મને તમારું પ્રશંસાભયું વર્ણન આપ્યું, અને મારા મનમાં એમ જ થયું કે હું મારું પહેલું પ્રભાતનું રાજકાર્ય આપના દર્શનથી જ શરૂ કરું... મારે આશ્રમમાં બેસવું છે અને આપને વધારે ઝોળખવા છે. ’

મહારાજની વાણી સાંભળી કર્દમ આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તેને એ પણ ખાતરી થઈ કે થોડો સમય પણ આ રાજકુટુંબ તેના આશ્રમમાં બેઠા સિવાય પાછું વળશે નહિ. આશ્રમની પરસાળમાં કર્દમે ત્રણ-ચાર દર્ભાસનો પાથર્યાં. અને રેશમ મશરૂની ગાદી ઉપર બેસનાર રાજકુટુંબને દર્ભાસન ઉપર બેસાડી, આશ્રમમાં કેળનાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હતાં તેમાંથી પરિપક્વ કદળી ફળ લાવી, દૂધ-દહીં સાથે અતિથિઓ પાસે મૂકી દીધાં, અને કર્દમને પત્રાવલી-પડિયા બનાવવાની સારી આવડત ન હોવાથી દેવહૃતિએ પોતે આશ્રમવાસી મુનિને અતિથિસત્કારમાં સહાય પણ આપી. ચક્રવર્તી રાજકુટુંબને બૂખ તો હોય જ નહિ, છતાં વિવેક ખાતર ભોજનને ન્યાય આપતાં આપતાં મનુએ કર્દમ ઋષિને વાર્તાલાપમાં રોક્યા :

‘ મહર્ષિ ! આપનું નામ અને આપની કીર્તિ અમે સાંભળ્યાં છે. આજ આપને નજરે જોઈ અમે પાવન થયાં એવો ભાવ અનુભવીએ છીએ. ’

‘ આપને પાવન થવું બાકી નથી. આપ માત્ર ચક્રવર્તી મહારાજ નથી, આપ તો રાજર્ષિ પણ છો. મારા એકાંતક્ષેત્રમાં આપ પાવન થાઓ એવું શું હોય એ હું સમજી શકતો નથી. ’ કર્દમે કહ્યું.

‘ આપને પણ એકાંત લાગે ખરું કે મહર્ષિ ? ’ મહારાણી

શતરૂપાએ કર્દમના એક શબ્દનો લાભ લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘કદી કદી લાગે પરંતુ ડોઠક વાર શિષ્ય અહીં રહી શાસ્ત્ર શીખે, અને નહિ તો મારી એકબે ગાય, સસલાં અને હરણ, મેર અને મેનાપોપટ, મારુ’ એકાંત હળવું બનાવે ખરાં. અને અંતે પ્રભુ તો સભર ભરેલો જ છે ને?’ કર્દમે એકાંતનો ઉકેલ બતાવ્યો.

‘પરંતુ આપને માનવીનો સહવાસ વધારે રુચિકર ન લાગે શું?’ રાણીએ પૂછ્યું.

‘રુચિકર જરૂર લાગે.’ કર્દમે કહ્યું.

‘તો આપ ડોઠ સાથીનો વિચાર કેમ કરતા નથી? ઋષિ-આશ્રમોમાં ઋષિપત્ની તો અવશ્ય જોઈએ જ. તે વગર આશ્રમ અધૂરો રહે.’ મહારાજ મનુએ આશ્રમની ખામી તરફ લક્ષ દોયું.

ઋષિ કર્દમ સહજ હસ્યા અને બોલ્યા :

‘એનો જ્યારે યોગ આવે ત્યારે ખરો; હજી સુધી તો મારો આશ્રમ ઋષિપત્ની વિહોળો છે એ વાત સાચી.’

કર્દમને દેવહૃતિ તરફ તે જ ક્ષણે નજર કરવાનું મન થયું. પરંતુ એ મન ઉપર તેમણે અંકુશ મૂકી દીધો. પરંતુ દેવહૃતિની આંખ ક્યારનીયે કર્દમના દેહને કેન્દ્ર બનાવી રહી હતી. માતાપિતાની અનુભવી દષ્ટિ આ વસ્તુસ્થિતિ પરખ્યા વગર રહે એમ ન હતું.

મહારાણી શતરૂપાએ ઝડપથી કહ્યું :

‘એ યોગ અમે લાવી આપીએ તો?’

‘આપ તો કૃપાળુ છો જ. પરંતુ એવા યોગ તો વિધિએ લલાટે જ લખેલા હોય છે. પ્રભુ તેમને પ્રત્યક્ષ કરી શકે.’ કર્દમે કહ્યું - જરા ચમકીને.

‘પ્રભુ ઘણી યે વાર માનવીને પોતાના ઉદ્દેશ અને આશયનું સાધન બનાવે છે એમ તો આપ કબૂલ કરશો ને?’ મનુએ શાની ઋષિ સમજે એવી ઢબે વ્યવહાર વાત રજૂ કરી.

‘અવશ્ય. પ્રભુ કોને સાધન ન બનાવે એ કહેવાય એમ નથી.’ કર્દમે રાજવીના કથનને સંમતિ આપી.

‘તો આપ માની લ્યો કે અમે જ પ્રલુના સાધન બનીને આવ્યાં છીએ; અને આપના આશ્રમને સાચવવા એક સહધર્મચારિણી મૂકી જઈએ છીએ.’ શતરૂપાએ કહ્યું અને કર્દમે દેવહતિ તરફ નજર કરી. દેવહતિની નજર તેના પોતાના પગઅંગૂઠા તરફ વળી.

‘હું કાંઈ સમજી શક્યો નહિ, મહારાજ ! સિવાય કે આપની અને મહારાણીની મારા ઉપર ઘણી કૃપા વરસી રહી છે.’

અને મહારાજ મનુએ અને મહારાણી શતરૂપાએ જે સમજી ઋષિને નહોતી પડતી કે અડધી પડધી હતી, તે સમજી પૂરેપૂરી પાડી.

મનુ-શતરૂપાની પુત્રી દેવહતિ સકલકલાસંપન્ન હતી; અને આજ સુધી એના હૃદયને ગોઠે એવો પુરુષ એને જડ્યો ન હતો. હવે કર્દમમાં એને ગમતી આકૃતિ દેખાઈ એટલે એ કર્દમને વરવા માટે આતુર હતી. એટલું જ નહિ, પરંતુ કર્દમને મળતાં દેવહતિનાં માતાપિતાની પણ એવા જ પ્રકારની ભાવના થઈ ચૂકી હતી.

ઋષિ કર્દમને છેલ્લા ત્રણચાર દિવસોના અનુભવને અંતે આપોઆપ સર્જતો આ યોગ ગમ્યો તો ખરો, છતાં એ ખરેખર આ જવાબદારી લઈ શકે કે કેમ તેની એને શંકા પડી. અને તેણે કહ્યું :

‘નહિ, મહારાજ ! હું નિષ્કિંચન આશ્રમવાસી, અને દેવહતિ એક ચકવતી રાજવીની રાજકુમારી ! આ સાધનવિહીન આશ્રમમાં એને રાખી દુઃખી કરવાનું પાપ હું માથે ન લઉં.’

ઈશ્વરને શોધતા કર્દમ મુનિના મુખ ઉપર લગ્નની શક્યતાએ વિકલતા ઉપજાવી. મનુ અને શતરૂપા સહજ હસ્યાં; અને દેવહતિનું મુખ પણ આ વિકલતા નિહાળી સહજ મલકાયું. મનુએ વિકલ બનેલા કર્દમને સ્મિતસહ જવાબ આપ્યો :

‘આ દેવહતિને રાજવીઓ અને રાજકુમારો ગમતા જ નથી. ઠાણુ બંને કેમ, એની દષ્ટિ મુનિવરો તરફ જ વળે છે; અને કાલે આપને નિહાળી એણે લગ્નનો નિર્ણય કરી જ નાખ્યો છે. એ વૈભવમાં ઊછરી છે છતાં એને તપોવન અને પર્યુકુટિ નહિ કાવે એમ ન માનશો. એ તો મહાલયમાં પણ મૃગચર્મો જ પાથરે છે.’

‘ અને નવખંડ ભૂમિના ચક્રવર્તી મનુને પુત્રાના સુખ માટે અરણ્યમાં પણ ઉઘાન રચતાં કયાં વાર લાગે એમ છે ? ’ મહારાણી શતરૂપાએ કર્દમના પ્રશ્નનો સરળતાભર્યો ઉકેલ રજૂ કર્યો - તોડે એ ઉકેલ કર્દમને કે દેવહૃતિને ગમ્યો નહિ; કદાચ રાજને ગમ્યો હશે.

અંતે કર્દમના સંકોચ ઉપર મનુના આગ્રહે વિજય મેળવ્યો. કર્દમ અને દેવહૃતિના વેદોક્ત વિધિથી લગ્ન થયાં, અને રાજકુમારી દેવહૃતિ તપસ્વી કર્દમની ઋષિપત્ની બનીને આશ્રમને - અને કર્દમને સંભાળતી આશ્રમરાણી બની ગઈ.

૪

કર્દમના આશ્રમમાં દેવહૃતિનો પ્રવેશ થતાં કેટલી યે અવ્યવસ્થા સુવ્યવસ્થા બની ગઈ. પર્યુકુટિની ભીંતે આશ્રમો, દેવસભાઓ અને પ્રકૃતિનાં ચિત્રો દોરાવા લાગ્યાં. પર્યુકુટિની સાદી ભૂમિ ઉપર ઓકળીઓ ઓપવા માંડી. આશ્રમને ઝાંપે અને પર્યુકુટિને દ્વારે બર્ષબૂર્ષની વેલીઓ કમાન બનીને શોભવા લાગી. ગાય એક હતી તેની પાંચ થઈ અને તેની શિંગડીઓ રંગાવા લાગી. અનાજ ઉપબવતી જમીન અને ઉઘાન ઉપબવતી જમીન જુદી પડી ગઈ, અને મોટાં મોટાં વૃક્ષોએ એત્રણ જૂલા પણ બંધાઈ ચૂક્યા. એ જૂલા ઉપર દેવહૃતિ પણ બેસતી અને તપ ન કરતા હોય ત્યારે કર્દમ પણ બેસતા. બ્રહ્માનંદ કરતાં સંસારાનંદ ઊતરતો હોય એમ કર્દમને લાગ્યું નહિ. પતિને પત્નીના અને પત્નીને પતિના સાહચર્યમાં પોતાની ઊલુપો પુરાતી લાગી, અને દેહે તથા હૃદયે કદી ન અનુભવેલા નવનવા આનંદ ઉલ્લાસ ઊકલવા લાગ્યા. દેવહૃતિ માતા બની ચૂકી, કર્દમ પિતા બની ચૂક્યા અને આમ ગાર્હસ્થ્યનાં નવનવાં પડ ઊકલવા લાગ્યાં. દેવહૃતિને આશ્રમમાં, આશ્રમની વસ્તુઓમાં, વસ્તુઓના ઉપગોગમાં અને પુત્રાઓની પરંપરામાં આનંદ અને મમત્વ ઊપજવા લાગ્યાં. પરંતુ ધીમેધીમે ઋષિ કર્દમને સમજવા લાગ્યું કે સંસારનો ઉપગોગ તેમને મોક્ષમાર્ગથી જુદે જ માર્ગે ડગલાં ભરાતી રહ્યો હતો. એક

૧૨૪ : હીરાની ચમક

દિવસ કર્મના હૃદયમાં ભારે ખટક ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે હીંચકું
હીંચતી દેવહતિને કહ્યું :

‘દેવી ! હવે મને સંન્યસ્ત સાદ પાડી બોલાવતું સંભળાય છે.’

‘મારામાં, મારી વ્યવસ્થામાં, મારા ગાર્હસ્થ્યમાં, શું ખામી
લાગી કંઈ ?’ સુખમય જૂલે જૂલતી દેવહતિએ ઝાલો અટકાવી એકદમ
ચકિત થઈ પૂછ્યું,

‘ના; એ સઘળું એટલું સંપૂર્ણ છે કે હું એ સિવાય મહા-
તત્ત્વ કદાચ સમૂળું વીસરી જઈશ... અતૃપ્તિથી નહિ, સંપૂર્ણ તૃપ્તિની
પ્રસન્નતા પામીને પછી હું સંન્યાસમાં પગ મૂકવા માગું છું. એ
કક્ષા હવે આવી રહી છે.’ કર્મને કહ્યું.

‘હજી જરા વાર છે.’ દેવહતિએ કહ્યું.

‘કેમ વાર છે ? શા માટે વાર છે ?’ કર્મને દેવહતિ સામે
જોઈને પૂછ્યું. દેવહતિની આંખો રમતી હતી, દેવહતિનું મુખ હસતું
હતું અને દેવહતિના દેહે સૌંદર્ય હજી જૂલતું હતું. દેવહતિએ એક
આંખ સહજ ઝીણી કરી કર્મને કહ્યું :

‘જરા વધાર પાસે આવો તો કહું—કોઈ ન સાંભળે એમ !’

‘એવું શું છે ?’ કહી કર્મ દેવહતિની છેક નજીક આવ્યા
અને આસપાસ નજર નાખતાં કોઈ દેખાયું નહિ એટલે દેવહતિએ
કર્મને ધીમે રહી કારણ કહ્યું

‘હજી પુત્ર ક્યાં છે ? અને તમે તો આપણે ઘેર પ્રભુ પુત્રરૂપે
અવતરશે એવી વાત કરતા હતા. પહેલાં પ્રભુને અવતારો અને પછી
સંન્યસ્ત લ્યો.’

કર્મ મુનિ ચમક્યા. તેમને જૂની આકાશવાણી યાદ આવી.
હજી પ્રભુને પુત્રરૂપે પ્રગટાવવાનું અને સાચા પ્રજાપતિ બનવાનું કર્તવ્ય
બાકી રહ્યું હતું તે યાદ આવ્યું. ખરેખર દેવવાણી સાચી પડવી જ
જોઈએ એવો કર્મના હૃદયમાં નિશ્ચય થયો અને સંન્યસ્ત પાછું
લંબાયું !

દિવસો અને માસ વીત્યા. આશ્રમ વધારે ફળજૂલથી લયી રહ્યો.

પ્રકૃતિ વધારે સુંદર અને વધારે પવિત્ર બનતી ચાલી. આશ્રમમાં મેર વધારે પ્રમાણમાં ટહૂકવા લાગ્યા; આસપાસ રમતાં હરણુની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ. પવન મલયાચલથી સીધો આવતો હોય એવો સુવાસિત બન્યો. વૃક્ષઘટામાં સૂર્યનો તાપ ઝિલાઈ રહેવા લાગ્યો. ચંદ્રમાં વધારે ચમક આવી, અને ચંદ્રવિહીન રજનીએ આકાશમાં અલૌકિક તારાના સાથિયા દોરવા માંડ્યા. કોઈ અવનવી તાજગી આખા આશ્રમમાં ફેલાઈ ગઈ. કર્દમને એ તાજગીમાં પ્રભુ વધારે પાસે આવતો લાગ્યો દેવહૃતિને કોઈ એવી સુખમય સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ કે જાણે તેનો દેહ સભરભર્યા અમૃતમાં રમી રહ્યો હોય !

અને કર્દમનાં આશ્રમમાં એક દિવસ દેવહૃતિએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. કાંચનવર્ણા પુત્રદેહમાં પ્રભુ દેખાયા, ગાર્હસ્થ્યનું અંતિમ લક્ષ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હોય એમ લાગ્યું. પુત્રને કપિલનું નામ આપ્યું. અને પુત્રનું વય સહજ વધતાં તેમણે દેવહૃતિ પાસે સંન્યસ્તની રજ માગી,

સંન્યસ્ત પણ પત્નીની આજ્ઞા સિવાય લઈ શકાય નહિ એવો આર્યનિયમ છે. સંન્યસ્ત એ પુરુષ કે સ્ત્રીજીવનનો પરમ ભવ્ય પ્રસંગ ભલે હોય, છતાં એક દિવસ, એક માસ, એક વર્ષ, સંમતિ આપવામાં પ્રેમી પત્નીને જરૂર વાર લાગે, દેવહૃતિ પોતાના પુત્રમાં મગ્ન હતી. પરંતુ સાથે સાથે એ પુત્રના પિતાને પોતાનાથી અળગો કરવાને જરા યે રાજી ન હતી. કર્દમે સંન્યસ્તમાં પોતાના હિતની વાત બતાવી, દેવહૃતિના હિતની વાત બતાવી, કુટુંબના હિતની વાત બતાવી અને અંતે મહામુશ્કેલીએ દેવહૃતિની સંમતિ મેળવી વાનપ્રસ્થ કરતાં પણ કપરા સંન્યસ્તમાં પ્રવેશ કરી, પૂર્વાશ્રમના સંબંધો ત્યજી દઈ, તેઓ બ્રહ્મની ખોજમાં એકનિઠાથી લાગી ગયા. આશ્રમ છોડી ગયેલા કર્દમને માટે હવે સંસાર સળગી ગયો હતો.

૧૨૬ : હીરાની ચમક

વ્યવહારકામમાં લાગતા હતા તે ચાહ્યા ગયા, એટલે તેમનું કામ પણ દેવહૃતિને માથે આવી પડ્યું. તેનું પોતાનું કામ હતું તે ઉપરાંત પુત્રીઓને ભણાવવાની હતી. પરણાવવાની હતી, પુરુષસમોવડી બનાવવાની હતી; નાનકડા કપિલને યોગ્ય સ્થાન આપવાનું હતું, અને તેને વ્યવહારકુશળ આર્ય અને આધ્યાત્મિક કુશળ ઋષિ પણ બનાવવાનો હતો. આશ્રમમાં કૃષિ અને બાગબગીચા તો સાચવવાના હતા જ. પશુપાલનને તો ભુલાય જ કેમ? અને આર્યોના આશ્રમમાં યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ તો ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. દેવહૃતિ હતી તે ચક્રવર્તી મનુની પુત્રી, પરંતુ આશ્રમવાસી મુનિ સાથે પરણ્યા પછી, આર્ય સન્નારીના આદર્શને અનુસરીને, તેણે કદી પિતૃગૃહનો આશ્રય શોધ્યો જ ન હતો. આમ પતિ જતાં દેવહૃતિને વ્યવહાર વધારે વળગ્યો.

કિશોર કપિલ દેવહૃતિના વ્યવહારકાર્યમાં લાગ્યે જ ઉપયોગી નીવડતો. પિતાની માફક જ્ઞાન મેળવવું અને ધ્યાનમાં રોકાવું, એ જ એનાં મુખ્ય કર્તવ્ય બની રહ્યાં. કપિલના જ્ઞાનની અને તપની કીર્તિ ચારે પાસ ફેલાઈ ગઈ. અને અત્યંત નાનું વય છતાં શિષ્યોનો સમુદાય ઘણો વધવા લાગ્યો અને પીઠ ઋષિમુનિઓ પણ કપિલનો સમાગમ સેવવા મોટા પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યા. પુત્રીઓ તો મહર્ષિઓને પરણી ચાલી ગઈ. અને આશ્રમનું ભારણ દેવહૃતિના માથેથી જરા યે ઓછું થયું નહિ. આશ્રમની વ્યવસ્થા સાચવતાં સાચવતાં ઘણી વાર માતા દેવહૃતિ થાકી પણ જતાં. પુત્રપ્રેમ એટલો ભવ્ય હતો કે થાકને પણ ન ગણકારીને તેઓ કપિલનો જ્ઞાનધ્યાનનો માર્ગ સરળ કરતાં જતાં હતાં.

ઋષિઓની એક મોટી જમાત આશ્રમમાંથી વિદાય થઈ અને મા-દીકરો આશ્રમમાં ઘણું દિવસે એકલાં પડ્યાં. થાકી ગયેલી માતાને ક્ષણભર નિદ્રા આવી. પુત્રે માતાનું મસ્તક મૂકવા પોતાનો અંક આપ્યો, અને જ્ઞાની પુત્રના પડછાયામાં માતા સૂઈ ગઈ.

એ થોડીક ક્ષણની નિદ્રામાં પણ દેવહૃતિને સંસારનાં જ સ્વપ્ન

આવ્યે ગયાં. પિતાનો વૈભવ, કર્મનો પ્રેમ, પોતાની જ્ઞાનવિશિષ્ટતા, આશ્રમની સંભાળ અને સંભાળમાંથી લાગતો થાક, એ સ્વપ્નમાં પણ તેમને પીડવા લાગ્યાં. નિદ્રામાંથી દેવહૃતિ ઊઠ્યાં અને તે પણ થાક સાથે. કંટાળીને તેમણે કહ્યું :

નિદ્રામાં યે આ સંસાર મને છોડતો નથી. દીકરા ! હવે આ સંસારભાર તમે ઉપાડી લ્યો.

‘મા ! કયો સંસાર ? કયો સંસાર બા ? અને ડોણુ ઉપાડી લે ? એમાંથી મન ખસેડી લેવાય તો એ ભાર આપોઆપ ઊકલી જ જવાનો છે.’ કપિલે માતાને કહ્યું.

‘મન ખેંચી લઉં તો, દીકરા ! તારી સંભાળ ડોણુ રાખશે ? આ આશ્રમ કેમ ચાલે ? અતિથિનો સત્કાર ડોણુ કરે ?’

‘મા ! તમે અહીં ન હતાં ત્યારે પિતાજી આશ્રમ ચલાવતા. તમે આવ્યાં એટલે પિતાજીએ આશ્રમને ફેંકી દીધો, અને તમે વધતો જતો ભાર ઊપડ્યો. એ ભાર તમે ફેંકી દેશો તે દિવસે પણ આ આશ્રમ તો ચાલ્યા જ કરશે ! નહિ ?’

‘મને ન સમજાયું. આ કેળોને પાણી ડોણુ પાય ? તુલસી-કચારાની મંજરીઓ ડોણુ ચૂંટે ? ગાયોને સંભાળે ડોણુ ?...’

કપિલ મુનિએ સહજ સ્મિત કર્યું, અને સંસારની પાછળ રહેલાં પ્રકૃતિનાં ચોવીસ તત્ત્વો અને એ તત્ત્વોને જીવંત બનાવનાર પુરુષ સંબંધી આંખનાં પડળ ઊઘડી જાય એવું જ્ઞાનદર્શન માતાને કરાવ્યું. માતાએ પુત્રમાં વિષ્ણુનાં દર્શન કર્યાં. આંખમાંથી બે અશ્રુ ગિન્દુ પાડ્યાં : જેની સાક્ષી આજ પણ સિદ્ધપુરમાં ગિન્દુ સરોવર પૂરી પાડે છે. અને હૃદયમાંથી સંસારભાર એટલો હળવો બનાવી દીધો કે તેમનો દેહ પાણી બની સરસ્વતીરૂપે વહી રહ્યો, અને તેમનો આત્મા પરમાત્મા સાથે એક બની ગયો.

પતિ, પત્ની અને પુત્ર એ ત્રણ સ્વાઓ ભેગી મળતાં મોક્ષનું સર્જન થાય છે એ આર્થભાવના કર્મ, દેવહૃતિ અને કપિલે સાચી પાડી.

જીવન : પ્રભુપ્રીત્યર્થે

ચોલા અને પાંડ્ય રાજ્યો દક્ષિણ ભારતનાં ઘણાં પ્રાચીન મહારાજ્યો. ઉત્તર ભારતનાં મહારાજ્યોની માફક દક્ષિણના છેક છેલા ખૂણામાં આવેલાં એ રાજ્યોએ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ભારે ફાળો આપ્યો છે, એ ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓએ સમજવું બહુ જરૂરી છે. કૃષ્ણભક્તિ, રામભક્તિ, શિવભક્તિ જેમ ઉત્તરમાં હતી તેમ જ દક્ષિણમાં પણ હતી. આઠમી સદીથી દક્ષિણ ભારતે જ આપણા મોટા ભાગના આચાર્યો આપ્યા છે.

પાંડ્યવંશના રાજ્યોની રાજધાની મદુરાનગરીમાં. બળદેવ નામે એક પ્રબળપ્રિય રાજવી હજાર બારસો વર્ષ ઉપર ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. સારા રાજવીઓનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે પ્રબળનાં દુઃખ-સંકટ પોતાની આંખે જુએ અને તેનું તત્કાળ નિવારણ કરે. રાજા વિક્રમની પેઠે અંધારપિછોડો ઝાઢવો, રાતમધરાત નગરચર્યા કરવી, સારાખોટાનું પારખું કરવું, દંભીઓને ઉઘાડા પાડવા, અને દુઃખદર્દનો ત્યાં જ સ્થળ ઉપર, કાગળ પત્રોની રમત વગર, નિકાલ કરવો એ સારા રાજવીઓનું મહત્વનું કામ હતું.

એક વાર પાછલી રાત્રિએ રાજા બળદેવર્મન મદુરાનગરીની શેરીઓમાં છૂપા વેશે ફરતા હતા. ફરતાં ફરતાં તેઓ એકાંત સ્થળ ઉપર આવ્યા. જ્યાં એક વિશાળ વૃક્ષની ઘટા નીચે, જમીન ઉપર, એક પુરુષને સૂતેલો જોયો. રાજાને કુતૂહલ થયું. તેની આખી પ્રબળને અન્ન, વસ્ત્ર અને ઘર ક્યારનાં મળી ચૂક્યાં હતાં. આવો ઘર વગરનો માનવી ક્યાંથી અહીં આવી વૃક્ષ નીચે નિદ્રા લેતો હતો? એને ખરેખર ઘર

ન હોય તોપણ એ રાજનો જ પ્રશ્ન ગણાય. પરદેશથી નામી આવી નગરીમાં ભરાયેલો કોઈ દૂત હોય તો ય તે રાજનો પ્રશ્ન ગણાય. પત્નીથી રિસાઈ કે કંટાળાને ધર બહાર ભાગી આવી અહીં કોઈ પુરુષ સૂતો હોય તો એ કૌટુંબિક પ્રશ્ન પણ અંતે તો રાજને જ ઉકેલવો રહ્યો. એ પુરુષ એવી સુંદર નિદ્રા લેતો હતો કે એ કોઈ ગુનેગાર હોય, દુશ્મન રાજ્યનો દૂત હોય, કે દુઃખી ગૃહસ્થ હોય એમ મહારાજને લાગ્યું નહિ. તેનાં વસ્ત્રો તેને કોઈ ધનિક કે સત્તાધીશની કક્ષાએ મૂકતાં ન હતાં. સ્વચ્છ, પરંતુ ધનિકતાનો અભાવ સૂચવતાં એનાં પરિધાન હતાં - જોડે તેની મુખમુદ્રા ઉપર તેજ લખલખી રહેલું દેખાતું હતું.

કુતૂહલ ન શમતાં મહારાજને સૂતેલા પુરુષને વિવેકપૂર્વક જાગૃત કર્યો. પ્રસન્નમુખ પુરુષે રાજની મહત્તાને ઝાળખી અને કહ્યું : 'રાજન્ ! રાજધર્મ તો સરસ બનેલો છે. પરંતુ હું કાંઈ દુઃખી, દરિદ્રી કે ગુનેગાર માનવી નથી.'

'તો આપ આવી જમીન ઉપર કાંઈ પણ સાધન વગર કેમ સૂઈ રહ્યા છો ? નગરમાં જોઈએ એટલાં વિશ્રામસ્થાનો છે. મારા મહેલમાં પણ આપ પધારી શકો છો.' મહારાજને સાધુને કહ્યું.

'ધન્યવાદ, રાજવી ! આમ જ રાજ્ય કરતા રહેજો. હું તો હવે આગળ તીર્થધામેમાં ચાલ્યો જઈશ. વિષ્ણુપાદોદરી ગંગામાં સ્નાન કરી દક્ષિણનાં તીર્થોમાં ફરી વળું છું. અને અમારે, પ્રભુસેવકોને, તો ભગવાનની ભક્તિ એ જ મહેલ રૂપ છે. પ્રભુનો આશ્રય સ્વીકારનારને તો ફૂલશય્યામાં પણ નિદ્રા આવે, અને ધૂળરેતીમાં પણ નિદ્રા આવે. વરાહ ભગવાને ઉદ્ધારેલી આ પવિત્ર પૃથ્વીમાં શી મળ્યા હોય ? અમને ભૂમિશયન જ ગમે.' સૂતેલા પુરુષે જાગૃત થઈ વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ એ વાર્તાલાપ આગળ વધારવાની તેની જરા યે ઇત્તેજરી દેખાઈ નહિ. એ તો પોતાનાં વસ્ત્ર, જોગી અને લોટા બટોરીને આગળ વધવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ રાજ બળદેવ-વર્માનનું કુતૂહલ વધારે તીવ્ર બન્યું. મહેલનો ધુમ્મટ અને વૃક્ષનો

ધુમ્મટ આ માનવીને સરખો લાગતો હતો ! સુખશય્યા અને ભૂમિ-શયન એ બંનેમાં આ પુરુષને સહેજ પણ ફેર લાગ્યો નહિ ! વાત પણ સાચી. ભૂમિશયન તેના મુખ ઉપર જરા યે વિક્રિયા ઉપજાવી શક્યું ન હતું. વધારામાં ફૂલશય્યા ઉપર એ સૂતો હોય એવું એનું મુખ નિદ્રામાં પ્રસન્ન દેખાતું હતું. રાજવી પાસે બધી સત્તા હતી; ઝૂંપડીમાંથી એ મહેલ પણ સર્જી શકે, અને કીચડમાંથી બાગ પણ સર્જી શકે. રાજવીની સત્તા રંકને ધનવાન કરી શકે અને ધનવાનને રંક પણ કરી શકે. પરંતુ રાજસત્તા આ પ્રસન્નમુખ પુરુષ આગળ આવીને અટકી જતી. મહેલ આપવા માંડ્યો ત્યારે આ પુરુષે એને વૃક્ષધુમ્મટ સરખો બનાવી દીધો; સુખશય્યા આપવા માંડી ત્યારે તેને ભૂમિશય્યા એના સરખી જ સુખદ લાગી. રાજ પોતાની સત્તા સાથે, પોતાની સમૃદ્ધિ સાથે, પોતાના જ્ઞાન સાથે જે કરી શકતો ન હતો તે આ સંતપુરુષ રાજના દેખતાં કરી શક્યો.

‘ સાધો ! ક્ષણભર થોભો. મારી વિનંતી છે કે આપ મારા નગરને જ પાવન કરો. મારે આપની સાથે ઘણી વાત કરવી છે.’ રાજએ જવાની તૈયારી કરતા સાધુને કહ્યું.

‘ રાજન્ ! સાધુ તો ચાલતો જ ભલો, રાજ પવિત્ર હશે એ નગરી પણ પવિત્ર જ હશે. અને...હું તો કોઈ વિદ્વાન નથી, પંડિત નથી, શાસ્ત્રી નથી, યોગી નથી, કે જેથી મારા વાક્યાતુર્ય દ્વારા હું તારા ઉપર છાપ પાડી શકું. વાતચીતનો કંઈ અર્થ જ નથી, એવી અમારી અજ્ઞનોની માન્યતા.’

‘ તો આપ છો કોણુ ? આપને ઝોળખવા શી રીતે ? વાતચીત સિવાય બીજી કઈ રીતે હું આપની નજીક આવી શકું ? આપના જેવી પથ્થર અને સુવર્ણને એક માનતી માનસિક શક્તિ મારે જોઈએ છે. આપ જ મને એ આપો.’ રાજએ આર્જવપૂર્વક સાધુને કહ્યું.

‘ હું હું પ્રભુના ચરણની રજ. પહેલાં જ મેં મને ઝોળખાવ્યો. વાતચીત તો મારી સાથે શી કરવાની ! હું અજ્ઞાનીની સાથે ? સાચી વાતચીત પ્રભુ સાથે થાય, રાજન્ ! અને એ વાણીનો વિષય નથી;

એ તો હુંયા ઉકલતની વાત ખની રહે છે. અને મારા જેવી શક્તિ ?
 એનેનો સુવર્ણ અને પથ્થરને એક માને એવી ? રાજા ! સુવર્ણ અને પથ્થર
 ખનાવનાર પ્રભુ ! માગો એ શક્તિ એની પાસે.
 ' એ ક્યારે મળે ? '

સઘળી રિદ્ધિસિદ્ધિઓ તમારી આસપાસ રખ્યા કરશે. કહ્યાણ થાઓ,
 રાજા ! જય શ્રીકૃષ્ણ ! '

રાજા ળળદેવવર્માન વિચાર કરતો ઊભો રહ્યો અને પરવા
 વગરના સાધુને ઈશ્વરસ્મરણ કરતો જતો જોઈ રહ્યો. મહારાજને
 લાગ્યું કે તે પોતે ધર્મિષ્ઠ હતો. રાજાને યોગ્ય આચરણ પણ કરતો
 હતો, અને તેની રેચત પણ સુખી હતી; છતાં, સર્વસતાધીશ સજ્જ
 હોવા છતાં, હજી એની પાસે એ ન હતું. જે આ ચાહ્યા જતા સાધુ
 પાસે હતું. એ કયું તત્ત્વ ? પ્રભુ ! પ્રભુનું સાન્નિધ્ય ! એ સિવાયની
 સઘળી પ્રાપ્તિ અધૂરી તો ખરી જ ને ?

ધર્માચરણ કરતા રાજાને અંધારપિછોડો ઓઢીને નગરમાં ફરતાં
 રાજ્યની ખામી તો કાંઈ દેખાઈ નહિ, પરંતુ તેની પોતાના હૃદયની
 કોઈક ખામી દેખાઈ આવી. ળળદેવવર્માન રાજાના હૃદયને એ જ
 ક્ષણથી ચોટ લાગી. રાજાને પણ સામાન્ય માનવીની માફક પ્રભુ પાસે
 તો પહે ચાહીને જ જવાનું ને ! રાજકાજ એ કરતો, મહારાજવીઓ
 સાથે સંધિવિગ્રહમાં ઊતરતો, પ્રજાની ફરિયાદો સાંભળતો, આજ્ઞા
 આપતો, અને તેનું પાલન પણ કરાવતો; છતાં તે સર્વની પાછળ
 એક ડંખ તેને વાગી જ રહેલો હતો; : હજી પરમ તત્ત્વ પિછાનવાનું
 તો ખાકી જ ને ?

એની વિકલતા પ્રધાનો, સામંતો, અધિકારીઓ અને કુટુંબીજનો
 પણ પરખી ગયા. એક વખત રાજ્યપુરોહિતને પણ મહારાજએ કહ્યું
 કે પુરોહિત સરખા વિદ્વાન કર્મકાંડીએ રાજાને પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ
 ખતાવવો. પુરોહિતે પોતાની અશક્તિ જાહેર કરતાં કહ્યું :
 ' મહારાજ ! હું તો ભૂલ વગરનું કર્મ કરાવું અને શાસ્ત્રના

૧૩૨ હીરાની ચમક

આધારો કાઢી બતાવું. પ્રભુદર્શનનો માર્ગ તો ન્યારો જ છે ! એ તો ઢાઈ વિરલ સંત કે ભકતની કૃપાથી આપને ખગર પણ ન પડે અને માર્ગ જડી બન્ય.

‘ એવો ભકત કે સંત આપણને ક્યાં મળે ? ’ રાજાએ પૂછ્યું.

‘ રાજા ! એવા ભકત કે સંત ન વેશથી પરખાય, ન સ્થાનથી. પરખાય, ન રૂપથી પરખાય, ધર્મકર્મ કરીએ, યાત્રાપર્યટનમાં કરીએ, અગર સાચાંખોટાંને વિચાર કર્યા વગર સાધુસંતોને સતત નોતરીએ, એમાંથી ઢાઈક સ્પર્શમણિ સરખો સંત આપણને મળી બન્ય. પુરોહિતે કહ્યું.

મહારાજા બળદેવવર્મન પુરોહિતની વાણી સાંભળી રહ્યો. રાજાનું હૃદય તો સ્વચ્છ થવા જ માંડ્યું હતું. પુરોહિતે તેના જ વિચારનો પડલો ખોલતાની વાણીમાં પાડ્યો હતો. વિચાર હતો. વિચાર અને વાણી સુધી રાજા બળદેવવર્મન પહોંચ્યા. હવે તેને કર્મમાં પગલું મૂકવાનું હતું. અને રાજા બળદેવવર્મને તે મૂક્યું પણ ખરું.

૨

રાજા બળદેવવર્મને તીર્થયાત્રાઓ કરી અને ન હતાં ત્યાં તીર્થધામે જિભાં પણ કર્યાં. યજ્ઞયાગાદિ કાર્યો પણ તેણે કરવા માંડ્યાં, સાધુસંતોને નોતરવા માંડ્યા અને વિદ્વાનોની મોટી મોટી પરિષદો તેણે ભરવા માંડી. તીર્થાટનમાં તેને લોભી તીર્થગુરુઓ મળ્યા, યજ્ઞયાગાદિમાં દક્ષિણા તરફ નજર કરતા કર્મઠો જ તેની સામે ભટકાયા અને અન્નક્ષેત્રોમાં સાધુસંતોને બહુલે નિર્માલ્ય ભિક્ષુકોનાં ટાળાં જિભરાતાં તેને દેખાયાં.

અને વિદ્વાનોની સભાઓ, પરિષદો અને સમિતિઓ તો એને તદ્દન લુપ્ત જ લાગી. રાજાના ચિત્તને સંતોષ આપે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારને એક ભાર સોનું આપવાની રાજાએ જાહેરાત પણ કરી. અને પછી તો મદુરાના વિદ્યવિદ્ય ધર્મોના પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓની અવનજવર શરૂ થઈ ગઈ. શૈવ પંડિતો પણ આવે, વૈષ્ણવ

પંડિતો પણ આવે, અને શાસ્ત્ર પંડિતો પણ ત્યાં આવે; ગ્રંથોપાસક પણ ત્યાં ખરા, પાશુપતો પણ ત્યાં ખરા અને ગાણપત્યો પણ ત્યાં ખરા. માયાવાદીઓની પણ ભરતી થાય, સાંખ્યવાદીઓ પણ પ્રવચનો કરે, અને વૈશેષિકો પણ હોતાના સિદ્ધાંતો રાજને સંભળાવે. જૈનો, જૌદો અને આજીવકો પણ રાજના દરબારમાં આવી વેદનું ખંડન પણ સંભળાવતા; અને મહારાજ ગળાંદવ એ ગધું સંભળતો પણ ખરો. ઘટાકાશ અને પટાકાશ, આજી અને પરમાજી, વહિ અને સુહિલિંગ, એવી એવી બુદ્ધિજન્ય સંભાવનાઓ રાજની બુદ્ધિને તો ચાપલ્ય આપતી ચાલી, પરંતુ તેના હૃદયમાં તલપૂર પણ સંતોષ થતો ન હતો; કારણ આ વિદ્વાના અટાપટામાં પ્રભુ તરફ તેની તલપૂર પણ પ્રગતિ થતી નહિ. રાજનું હૃદય હવે તડપવા માંડ્યું; તેના હૃદયમાં ભારે વ્યથા થવા માંડી; સાચા સાધુની ઝંખના આઠે પહોર જગૃત રહેવા લાગી. સભાના વાદવિવાદો સંભળી સમા પૂરી થયે કંટાળેલો રાજની વિદ્વાનોને યોગ્ય પારિતોષિક આપી એકલો જ મસ્તકે હાથ દઈ સભાસ્થાનમાં ખેડો હતો. હજી સુધી તેને કોઈ સાચો સંત મળ્યો ન હતો એનું કષ્ટ હૃદયમાં થયા કરતું હતું. અને દ્વારપાળે આવી તેને ખબર આપી :

‘ મહારાજ ! વિષ્ણુચિત્ત નામધારી કોઈ વ્યક્તિ આપની સમક્ષ આવવા માગે છે.’

‘ એ પંડિત છે કે સાધુ ? ’ રાજએ જરા કંટાળીને પૂછ્યું. અને વિદ્વાનોનો મોહ હવે રહ્યો ન હતો.

દ્વારપાળને તો એ બે વચ્ચેનો તફાવત શાનો સમજાય ? તેણે જવાબ આપ્યો; ‘ મહારાજ ! મને એ સમજ ન પડી. ’

‘ તો જઈને વિષ્ણુચિત્તને કહે કે આજની વિદ્વત્પારિષદ તો પૂરી થઈ ગઈ છે. આવતી કાલે પધારે. ’

પાર્ષદ ગયો, અને તત્કાળ પાછો આવ્યો. આવીને તેણે કહ્યું : ‘ મહારાજ ! વિષ્ણુચિત્ત તો કહે છે કે તેમને આ ક્ષણે જ આપને મળવું છે. ભગવાન વિષ્ણુની આજ્ઞાથી જ તેઓ અહીં પધાર્યા છે. ’

‘ભગવાન વિષ્ણુની આજ્ઞાથી? જા જા, આ ક્ષણે જ બોલાવી લાવ. મારે તેમનાં દર્શન કરવાં છે. રાજાએ આજ્ઞા આપી. કોણ જાણે કેમ, તેના હૃદયમાં એકાએક ભાસ થયો કે વ્યથા નિવારવાને માટે જ ભગવાને કોઈ સંતને તેની પાસે મોકલ્યા છે.

વિષ્ણુચિત્ત પાવડી ખટખટાવતા સભાગૃહમાં ચાલ્યા આવ્યા. તેમના પહેરવેશમાં કશું વિશિષ્ટ તત્ત્વ ન હતું : તેમની ચાલમાં શાસ્ત્રી-પંડિતનો અડંબર પણ ન હતો પરંતુ તેમના મુખ ઉપર એવી પ્રસન્નતા હતી કે જે પ્રસન્નતા રાજા બળદેવવર્મને વર્ષો પહેલાં પાછલી રાતે વૃક્ષ નીચે સૂતેલા એક બેપરવા સાધુના મુખ ઉપર જોઈ હતી. રાજા એકાએક ઊભો થયો અને વિષ્ણુચિત્તના ચરણમાં તેણે સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં.

‘ઉત્તિષ્ઠ રાજન્ ! ઊભા થાઓ. આવા પ્રણામ તો પ્રભુને શોભે, મને નહિ.’ વિષ્ણુચિત્તે રાજાનો સ્પર્શ કરી તેમને ઊભા કર્યા અને સ્પર્શ થતાં જ રાજાને લાગ્યું કે પ્રભુનાં દર્શન કરાવનાર કોઈ સાચો સંત તેની પાસે આવીને તેને પ્રભુ તરફ દોરી રહ્યો છે. સહજ ગદ્ગદ વાણીમાં રાજાએ બે હાથ જોડી વિષ્ણુચિત્તને કહ્યું.

‘ગુરો ! પ્રભુ તરફ એક વાર આપે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો; હવે પ્રભુનાં દર્શન કરાવો—પ્રત્યક્ષ.’

‘રાજન્ ! તારો પ્રભુદર્શનનો અધિકાર હવે થઈ ચૂક્યો લાગે છે. સાક્ષાત્ નારાયણે મને આજ્ઞા આપી તારી પાસે મોકલ્યો છે.’

‘સ્વપ્નમાં આજ્ઞા આપી શું, મહારાજ ?’

‘સ્વપ્ન—જગૃતની જડ જંજળમાં તું શું કરવાને પડે છે? જાગ્રત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ : જે અવસ્થામાં પ્રભુદર્શન થાય એ જ સાચી અવસ્થા, કહે, તારી સભાઓ પૂરી થઈ ગઈ? શું શીખ્યો તું પંડિતો પાસેથી?’

‘શીખ્યો ઘણું ઘણું; લગભગ બધાં જ ધર્મશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો. પરંતુ એકે ય સિદ્ધાંત મને હજી પ્રભુની પિંછાન કરવી શક્યો નહિ.’

‘પ્રભુની દષ્ટિ હવે તારા ઉપર થઈ છે, એટલે તારી દષ્ટિ

પણ પ્રભુ તરફ વળે છે. પ્રભુ હવે હાથવેંતમાં જ છે.’

‘પરંતુ વિદ્વાનો તો ઉપનિષદના મંત્ર આપે છે કે પરમાત્મા પ્રભુ. સહુથી પહેલા દષ્ટિએ પડે, શ્રવણે પડે, પછી તેમનું મનન થાય, અને ત્યાર પછી તેમનું ધ્યાન ધરાય. આત્મા તો રે દ્રષ્ટવ્યો, ભોતવ્યો મંતવ્યો, નિદિધ્યાસિતવ્યો...’

‘રાજન! સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને શાસ્ત્રવાણીના એ બધા ચમકારા આપણે બાહ્યએ રહેવા દઈએ. તને ટૂંકામાં ટૂંકો, સહેલામાં સહેલો, અને પ્રભુને પણ પણ પ્રત્યક્ષ કરાવે એવો મંત્ર સંભળાવું?’ વિષ્ણુચિત્ત પૂછ્યું.

‘હું એ જ શોધી રહ્યો છું. કૃપા કરી મને અખતરી એ મંત્ર સંભળાવો.’

‘તો સાંભળ! આત્મા, પરમાત્મા, સાકાર, નિરાકાર, સગુણ, નિર્ગુણ—એ બધું બાહ્યએ મૂક. સતત નારાયણનું નામ દે, સતત નારાયણનું ધ્યાન ધર, અને તું જે કાંઈ કરે તે નારાયણપ્રીત્યર્થે જ કરે છે એમ માનીને ચાલ; તું રાજ્ય કરે તે નારાયણપ્રીત્યર્થે જ કરજે!’ આટલું કહી નમન કરતા રાજનીને મસ્તકે હાથ મૂકી વિષ્ણુચિત્ત સભાગૃહમાંથી ચાલ્યા ગયા. પરંતુ રાજનું ગુરુસ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા વિષ્ણુચિત્તને રાજ જાહેર સન્માન વગર જવા દે એમ હતું જ નહિ. વિષ્ણુચિત્તને મન તો સન્માન અને અપમાન બંને સરખાં જ હતાં. મહારાજાએ મદુરાનગરીમાં એક ભવ્ય સન્માન-સરથસ કાઢ્યું અને વિષ્ણુચિત્તને હાથીને હોદ્દે બેસાડી આખા ગામને તેમનાં દર્શન કરાવ્યાં. વિષ્ણુચિત્ત પાસે તો નારાયણના નામ સિવાય બીજો મંત્ર જ ન હતો. તેઓ પણ ચાલે કે હાથીને હોદ્દે બેસે, પરંતુ નારાયણના નામસ્મરણ સિવાય એમને છવનમાં બીજું કાંઈ મહત્તા દેખાતી જ ન હતી. આ સાધુચરિત પુરુષનો આટલામાં જ એવો પ્રભાવ પડી ગયો કે આખું મદુરાનગર નારાયણના નામનો ઉચ્ચાર કરતું બની ગયું.

વિષ્ણુચિત્તને રાજગૌ અને રાજદરબારો સાથે કાંઈ વિશિષ્ટ કામ હતું જ નહિ. તામિલ પ્રદેશના વિલ્લીપુર નામના સ્થળમાં આવેલા પોતાના આશ્રમમાં તે પાછા આવી ગયા. અને આશ્રમમાં નારાયણપ્રીત્યર્થે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા ચાલ્યા. હજી રાજા બળદેવવર્મનના મનમાં એક શંકા રહી ગઈ હતી : જીવનમાં સર્વ કાર્યો નારાયણપ્રીત્યર્થે કેમ કરીને થાય ? તે પોતે રાજવી હતો. રાજકાજમાં ચિત્ત પણ પરોવવું પડે અને ગુનેગારોને દંડ પણ દેવા પડે. આ બધું ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે અને છે એમ કેમ કહેવાય ? તેના મનનું સમાધાન ન થયું એટલે તરત એને ખ્યાલ આવ્યો : ગુરુ વિષ્ણુચિત્ત જે રીતનું જીવન વિતાવતા હોય એ રીતના જીવનમાંથી તેને પણ માર્ગદર્શન થઈ રહેશે. એ વિશ્વાસમાંથી બળદેવવર્મનને વિષ્ણુચિત્તના આશ્રમમાં હવે જવરઅવર શરૂ કરી. આશ્રમ તો નાનકડો, સાદો, વૈભવ અને એશઆરામથી રહિત હતો. ત્યાં તો કોઈ નોકર-ચાકર હોય જ નહિ. સહુ કોઈ ભક્ત, અને સહુ કોઈ એકખીજના નોકર-ચાકર. જેમ ભક્તિભાવ વધારે તેમ અન્યની ચાકરી વિશેષ. સહુથી મોટા આશ્રમના સેવક તે વિષ્ણુચિત્ત પોતે જ. એમના આશ્રમમાં રંગનાયકી નામે એક કુમારી કન્યા ફરતી હતી. એ જ વિષ્ણુચિત્તની પરમ સેવાભાવનાનું ક્ષણ.

એક દિવસ પ્રભુભક્તિમાં લીન શ્રી વિષ્ણુચિત્ત ભગવાનની પુષ્પ-માળા બનાવવા પોતાની નાનકડી વાડીમાં પુષ્પ ત્રીજુતા હતા, અને એકાએક તુલસીક્યારામાં તરતની જન્મેલી એક બાળકી પડેલી તેમણે નિહાળી. ભગવાનની અર્પેલી આ બાળકી કઈ ન્યાતની હતી, કઈ જાતની હતી, કોની હતી, કાયદેસર જન્મેલી હતી કે બિનકાયદે, એ કશાનો વિચાર કર્યા વગર તેમણે બાળકીને પણ નારાયણઅર્પણ કરી અને તેને નારાયણની જ પ્રસાદી માની તેમણે ઉછેરવા માંડી. આશ્રમમાં કોઈ શ્રી તો હતી નહિ, છતાં વિષ્ણુચિત્તે પ્રભુઆશ્રયે આ બાલિકાનો

ઉલ્લેખ આરંભ્યો અને એ પાલિકા ગ્રામીણી પણ ગઈ. વિષ્ણુચિત્ર
પાસે એ પાલિકા ઉચ્ચારણ પણ પ્રભુનામ સિવાય બીજું શું સાંભળે ?
બાળકીના મુખને પહેલો બોલ પણ 'હરિ' નામનો જ હતો.
તેની વાણીમાં પહેલો બોલ પ્રભુનો જ હોય એ બાળકી પણ પ્રભુ
તરફ દોરાયા વગર કેમ રહે ? રંગનાયકીની નજરમાં ચોપીસે કલાક
વિષ્ણુચિત્ર અને તેમનું કાર્ય રહ્યા કરે. પ્રભુનું નામસ્મરણ પ્રભાતથી
જ સાંભળવાનું હોય. વિષ્ણુચિત્ર ફૂલ વીણવા જાય અને બાળકી
પણ પાલક પિતાની સાથે સાથે અને પાછળ ફર્યા કરે; અને
જે જે કાર્ય વિષ્ણુચિત્ર કરે તે તે કાર્યમાં બાળકી પોતે પણ પરો
વાય. બાળકોને ખાવું પીવું ઘણું ગમે; રમવું ફૂલવું ઘણું ગમે; વાતો
સાંભળવી, ગાવું, વગાડવું એ તો બાળકના જ પ્રિય વિષયો. અને
વિષ્ણુચિત્રને ત્યાં એ બધું જ મળતું. માત્ર વિષ્ણુચિત્ર એ સદગી
વસ્તુને એક ટકોરો મારી પ્રભુનિમિત્ત બનાવી દેતા. ફૂલ ચૂંટવાં બાળ
કને ગમે, અને ફૂલ પહેરવાં પણ બાળકને ગમે. વિષ્ણુચિત્ર રંગ
નાયકીની પાસે ફૂલ વિણાવે, અને માળા ગૂંથાવે. પરંતુ તે પ્રભુને
અર્પણ થાય અને ત્યાર પછી રંગનાયકી પોતાના દેહ ઉપર ધારણ
કરે. વિષ્ણુચિત્ર પાલક દીકરીને માળા પહેરેલી જોઈ બહુ રાજ થાય
અને કહે :

‘વાહ, દીકરી ! શું સરસ માળા તને શોભે છે ? જાણે પુષ્પે
પુષ્પે પ્રભુ પધાર્યા !’

અને રંગનાયકીને પોતાને પણ એમ જ લાગે કે પુષ્પે પુષ્પે
એના દેહ ઉપર પ્રભુ જ પધારે છે.

ખાવાપીવાનું પણ પ્રભુને ધરાવીને. પ્રભુને ધરાવવાને મારે એ
સારામાં સારું બનવું જોઈએ. અને સારામાં સારું ન બનવું તોય
તોપણ પ્રભુને ધરાવેલી વસ્તુમાં દોષ કે ખોડ કાઠી શકાય જ નહીં—
એ ભાવના વિષ્ણુચિત્રના હૃદયમાંથી રંગનાયકીના હૃદયમાં ઝેલાઈ.
રંગનાયકી ધીમે ધીમે એક સુંદર પાકપ્રવીણા થઈ.
એને રમવું ફૂલવું હોય, વૃક્ષ ઉપર ચઢવું હોય, ગાયવાણરડા

સાથે વાતો કરવી હોય, વિષ્ણુચિત્ત રંગનાયકી આખી રમત-ગામ્તિ પ્રભુમય બનાવી દીધી. પ્રભુ ગેડીદડા પાસુ રમતા, ગાયો ચરાવતા, વાંસળી વગાડતા, કદંબના વૃક્ષ ઉપર ચઢતા... અને એક વખત તો તેમણે માટી પણ ખાવા માંડી. અને જસોદા માતાએ તેમને ધમકાવ્યાં એટલે માટીના આણુમાં પ્રભુએ આખું ચઢાંડ દેખાડ્યું. વૃક્ષે વૃક્ષે રંગનાયકીને બાળપણથી જ ચમલાર્જુન અને તેમના તારક દૃષ્ટુ દેખાવા લાગ્યા. આમ તેની રમત પણ વિષ્ણુચિત્તના પરિચયમાં પ્રભુમય બની ગઈ.

અને પછી તો જેમ જેમ તેનો દેહવિકાસ અને મનવિકાસ થવા માંડ્યો તેમ તેમ તેના મનમાં પ્રભુ પ્રત્યે ગોપીભાવ ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો. અને માનવ પુરુષો પ્રત્યે આકર્ષાવાને બદલે મંદિરમાં બિરાજતા દૃષ્ટુ—કહો કે રંગનાયકીના હૃદયમાં બિરાજતા દૃષ્ટુ—પ્રત્યે તેણે પતિભાવ વિકસાવ્યા. પોતાના દેહ પ્રત્યે એ વારંવાર બેટી, આયનામાં નિહાળતી, અને પોતે સાક્ષાત્ દૃષ્ટુની પત્નીની પાત્રતા મેળવી શકી છે કે કેમ તે જોયા કરતી હતી. બગીચામાં ખૂબ સુંદર પુષ્પ ખીલી રહ્યાં. પ્રભુ માટે રંગનાયકી નિત્ય માળા ગૂંથતી. આ જ તેને જ એ માળા પહેરવાનું મન થયું. તેણે વિચાર કર્યો કે આ માળા પહેરી હું પ્રભુ સામે ઊભી રહું તો હું પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવી શકું. માળા પહેરી પ્રભુ સામે ઊભી પણ રહી. અને મંદિરના પૂજારીએ જ્યારે તેને નિત્યક્રમ અનુસાર માળા લાવવા કહ્યું ત્યારે તેણે પોતાના ગળામાંની જ માળા કાઢી પૂજારીના હાથમાં મૂકી દીધી.

‘કાઈની ઊતરેલી માળા પ્રભુને આમ પહેરાવાય?’ પૂજારીએ રંગનાયકીને જરા કુદ્ધ થઈને કહ્યું. અને વિષ્ણુચિત્તે પણ એ વાર્તા-લાપ સાંભળ્યો, પુત્રીને પ્રભુપૂજનનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું અને તાબાં પુષ્પની નવી માળા તેમણે પ્રભુને અર્પણ કરી. પરંતુ પ્રભુને એ તાબાં પુષ્પની માળા ચઢાવતાં જ આખી માળા કરમાઈ ગઈ અને આખું ભક્તમંડળ વિચારમાં પડી ગયું. અંતે વિષ્ણુચિત્તે પુત્રીને પૂછ્યું.

‘ દીકરી ! તું ક્યા ભાવથી પ્રભુને માળા ધરાવતી હતી ? ’

‘ પિતાજી ! દિવસોથી ગોપીભાવે હું પ્રભુ તરફ નિહાળું છું. ડાહ્ય જાણે કેમ, એક દિવસ મારાથી જ એ માળા પહેરાઈ ગઈ... અને હવે મારી પહેર્યા વગરની જ માળા ધરાવાય છે તે બધી પ્રભુને કાંઈ અર્પણ થતાં જ કરમાઈ જાય છે. ’ પુત્રીએ જરાક શરમાતાં શરમાતાં જ વાળ વાળ્યો અને વિષ્ણુચિત્ત સમજી ગયા. દીકરીની પહેરેલી જ માળા તેમણે પ્રભુને અર્પણ કરી અને પુષ્પો હતાં એ કરતાં વધારે ખીલ્યાં, અને વધારે સુવાસિત બન્યાં !

આ પ્રસંગ પછી કેટલેક સમયે રંગનાયકીનાં પ્રભુની મૂર્તિ સાથે જાહેરમાં લગ્ન પણ કરવામાં આવ્યાં. અને વિષ્ણુચિત્ત તથા તેમની પાલક પુત્રી બંનેએ મંદિરમાં રહી લાખખો પદ રચ્યાં; જે ગાતાં ગાતાં તામિલ પ્રદેશનો મોટો ભાગ વૈષ્ણવતા સ્વીકારી રહ્યો, અચાનક મળી આવેલી બાળકીને પાળી, પોપી, ઉછેરી, ભણાવી, પ્રભુમય બનાવી દેનાર પ્રભુભક્ત વિષ્ણુચિત્તના આશ્રમમાં વારંવાર આવી ગુરુની ચર્ચા નિહાળી જતા રાજ બળદેવવર્માને પ્રભુમય કેમ થવું તેનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મળી ગયું. સર્વ કાર્ય સ્વચ્છતાપૂર્વક, સૌંદર્યપૂર્વક, પ્રભુપરાયણતાપૂર્વક, અને પ્રભુને અર્પણ કરીને થઈ શકે છે એવું વિષ્ણુચિત્તનું વર્તન હજારો અને લાખખો સામાન્ય માનવીઓને પણ પ્રભુમય બનાવી શકે. દક્ષિણના પરમ ભક્ત ગણાતા અલ્વારોમાં વિષ્ણુચિત્ત અને રંગનાયકી અત્રસ્થાન પામ્યાં.

રંગનાયકી કઈ જ્ઞાતિની બાળકી હતી, કોની બાળકી હતી, વિદિપુર:સરનાં થયેલાં લગ્નમાંથી જન્મેલી બાળકી હતી કે કેમ, તે બધા પ્રશ્નો ન વિષ્ણુચિત્તે પૂછ્યા, ન ત્યાર પછી આજ સુધી કોઈએ પૂછ્યા. ન્યાત, જાત, કુળ અને પ્રાકૃત ધર્મથી પર લઈ જતો સનાતન ધર્મ આમ રાયરંકને એક કક્ષાએ મૂકતો હજી પ્રચલિત છે.

ભક્તિ કે પ્રભુકૃપા ?

૧

પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ માર્ગ : અને તે એક જગર પીંડી નામે પ્રત્યેક ધર્મમાં હોય જ. એક જ્ઞાનમાર્ગ, બીજો યોગમાર્ગ અને ત્રીજો ભક્તિમાર્ગ, ગીતામાં અર્જુનને આ ત્રણ બોધ થાય છે : નહિ જ્ઞાનેન સદશ પવિત્રમિહ વિદ્યતે । એમ કહી જ્ઞાનની પરમ પવિત્રતા લખી છે. તરુસાદ્ યોગી મવાર્જુન । કહીને યોગની મહત્તા પણ પ્રભુએ ગાઈ છે. અને થા મદ્રક્તઃ સ મે પ્રિય : । કહીને ભક્તિનાં દ્વાર પણ પ્રભુએ ખુલ્લા મૂક્યાં છે, કઠિન યોગ અને અનેકરંગી જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનો માર્ગ સરળ, સુગમ અને સર્વસાધ્ય છે. એ અર્થે ભક્તિનો મહિમા મોટો છે, જેકે ત્રણ માર્ગ આપણને લઈ જાય છે તે પ્રભુના પદ પાસે જ.

મધ્ય યુગનો આ એક પ્રસંગ છે જ્યારે ભક્તિમાર્ગની વ્યાપકતાએ અનેક ભારતવાસીઓના કલેશ સમાવ્યા હતા. વિપ્ર નારાયણનો જન્મ એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. બાળપણમાંથી તેણે વેદાધ્યયન કર્યું. વેદાંગ હાથ કરી લીધાં, અને પદ્ધર્શન પણ તેને ગ્રિહવાગ્ને થઈ ગયાં, વિદ્વાન તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જામી. પરંતુ એ વિદ્વતાએ વિપ્ર નારાયણને ચતુર અને વાકપટુ બનાવ્યો ખરો છતાં એ વિદ્વતાએ તેને પ્રભુનો સ્પર્શ કરાવ્યો હોય એન જરા શે લાગ્યું નહિ. વિષ્ણુમંદિરના એક ચોકમાં તેણે વિદ્વતાનું પ્રવચન કર્યું, અને સમગ્ર શ્રોતામંડળ તેની વિદ્વતાથી ચકિત થઈ ગયું. ન ચકિત થયો એક અબળવ્યો સાધુ, જેણે દૂર જેઠે જેઠે વિપ્ર

૧૪૬ : હીરાની ચમક

ભક્તિ કે પ્રભુરૂપા ? : ૧૪૨

નારાયણનું વ્યાખ્યાન સાંભળી ત્રણચાર વાર આશુ સ્મિત કર્યું હતું. ચક્રો વિપ્ર નારાયણની દષ્ટિ બહાર સાધુનું વર્તન ગયું ન હતું. સહુનાં વખાણુ ઝીલતાં ઝીલતાં બહાર નીકળતા વિપ્ર નારાયણે હજુ પણ સ્મિત કરતા સાધુને પૂછ્યું :

‘ સાધો! વ્યાખ્યાન ન ગમ્યું, ખરું ? ’

‘ ન ગમે એવું એમાં કાંઈ હતું નહિ...ડીક છે. સરમ વિદ્વાન વ્યાખ્યાન કરે એવું એ વ્યાખ્યાન હતું. ’ સાધુએ સ્મિતસહ જવાબ આપ્યો.

‘ આપને એમાં ખામી શી લાગી ? ’ વિપ્ર નારાયણે સાધુને પૂછ્યું.

‘ ખામી તો કાંઈ નહિ, પરંતુ તને ખોટું ન લાગે તો એક વાત કહું. ’ સાધુએ જવાબ આપ્યો.

‘ જરૂર કહો. ’

‘ તો સાંભળ. બુદ્ધિને તારું વ્યાખ્યાન બહુ રુચ્યું. પરંતુ એમાં હૃદયને ચોટ લાગે એવું કાંઈ ન જડ્યું. ’

‘ હૃદયને શી રીતે ચોટ લાગે ? શું કરું તો ચોટ લાગે ? ’

‘ ભક્તિ કરો, ભક્તિ! પંડિતજી !...પ્રભુની નિત્ય સેવા ! જાતે અંગમહેનત કરીને !...કાંઈ નહિ તો પુષ્પ ચઢાવો પ્રભુને નિયમિત. ’ સાધુએ કહ્યું.

સાધુ અને વિપ્રનારાયણ છૂટા પડ્યા, પરંતુ આખી રાત વિપ્રનારાયણને સાધુનું સ્મિત દેખાયા કર્યું. વિપ્રનારાયણની વિદ્વતા એક બાજુ કાંઈ બાળકની રમત હોય; અને બાળકની એ રમત બેઈ વડીલને કૃપાભર્યું સ્મિત આવતું હોય, તેવું એ સાધુનું સ્મિત આખી રાત દમી રહ્યું. વિપ્ર નારાયણને જાણે જિતરતાં સમજ્યું કે તેમની પોતાની વિદ્વતા એ માત્ર શબ્દની રમત જ હતી. પ્રભુની નજીક લઈ જાય એવી શક્તિ એ વિદ્વતામાં ન હતી.

પ્રભાતમાં જીડીને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે વિદ્વતાને બાજુએ મૂકવી અને પ્રભુની સેવામાં તલ્લીન રહેવું. સાધુની શિષ્યામણ હતી

૧૪૨ : હીરાની ચમક

કે કાંઈ નહિ તેા છેવટે પ્રભુને પુષ્પ પણ ચઢાવવાં. મહાવિદ્વાન વિપ્ર નારાયણ એ પ્રભાતથી મંદિરમાં જઈ પ્રભુને પુષ્પ અર્પણ કરવા લાગ્યા.

ભક્તિમાર્ગની ખૂબી જ એ છે કે સેવાકાર્ય આપોઆપ જ વિસ્તાર પામતું બને, અને ભક્તનું હૃદય વધારે અને વધારે પ્રભુમય બનતું બને. પહેલે દિવસે વિપ્રનારાયણે પ્રભુની મૂર્તિના ચરણ પાસે પોતાને ગમતાં સારામાં સારાં પુષ્પો ધરાવ્યાં. ખીજે દિવસે એટલાં પુષ્પો તેમને ઓછાં લાગ્યાં, એટલે તેમણે પુષ્પનો એક ઢગલો સાથે રાખ્યો અને પ્રભુને ચરણે ધરાવ્યો. ભક્તિએ તેમનું હૃદય ખોલવા માંડ્યું. ત્રીજે દિવસે તેમને લાગ્યું કે સર્વાર્પણને યોગ્ય પ્રભુને આમ અવ્યવસ્થિત પુષ્પોનો પૂજ ચઢાવવો અને તેમના ચરણને રૂંધી નાખવા એના કરતાં તેમનાં સુકોમળ ચરણને સહજ પણ કટ ન થાય એવી રીતે વ્યવસ્થિત ઢગમાં પુષ્પના મુકુર બનાવી ચઢાવવા એ વધારે સાચો માર્ગ છે, માળીને ત્યાં તેા અનેક પ્રકારની પુષ્પાદૃતિઓ મળતી હતી. એવી વેચાતી લીધેલી પુષ્પાદૃતિઓ કરતાં પોતે જાતે જ પુષ્પની જુદી જુદી આભૂષણ-આદૃતિઓ બનાવે અને પ્રભુના ચરણે ધરાવે એ વધારે સાચી ભક્તિ નહિ? મહાપંડિતે પોતાં થાંથાં ખાજુ ઉપર મૂક્યાં, અને પ્રભુના ચરણને શોભે એવી ઢગનાં પુષ્પ આભૂષણો જાતે જ મંદિરમાં બેસી તૈયાર કરવા માંડ્યાં. પ્રભુના ચરણ કેવળ, પ્રભુની અંગુલિયો કેવડી, નૂપુર સિવાય ખીજાં કયાં કયાં આભૂષણો બનાવી શકાય એમ વિચારમાં રમતા પંડિત વિપ્ર નારાયણનું મન પ્રભુની આદૃતિમાં જ રમવા લાગ્યું. અને વેદવેદાંતનાં જે ઋચાસૂત્રો નહોતાં કહી શકતાં તે પ્રભુલક્ષણો તેમને પુષ્પ-અલંકાર ગૂંથતાં ગૂંથતાં મનમાં પ્રગટ થતાં.

અને પુષ્પ અલંકારો કાંઈ એકલા પગને જ અર્પણ થાય એવું કોણે કહ્યું? પ્રભુના હાથ, પ્રભુની કમર, પ્રભુનો કંઠ, પ્રભુના વક્ત્ર, પ્રભુના સ્કંધ, અરે! પ્રભુના શિરપેથ પણ ફૂલના શા માટે ન બનાવાય? વિદ્વાન વિપ્ર નારાયણ પ્રભુના પગ માટે પુષ્પ અલંકારો બનાવવા હતા

તે હવે પ્રભુની આખી મૂર્તિ માટે પુષ્પ-અલંકારો બનાવતા મંદિરના એક સેવક બની ગયા. પુસ્તકોના વાંચન કરતાં પુષ્પાલંકારની રચના તેમને પ્રભુનું સાન્નિધ્ય વધારે પ્રમાણમાં આપતી હતી; અને જે ભિમ્બિલતા વાચનમાંથી નહોતી મળતી તે ભિમ્બિલતા હવે તેમને અલંકારરચનામાંની મળવા માંડી.

એક દિવસ અલંકારમાં કાંઈ ભૂલથી પુષ્પનું વજ તેમના પુષ્પ-આભૂષણમાં રહી ગયું, અને એ વજ પ્રભુને ખૂંચ્યા કરતું હોય એમ લાગતાં વિપ્ર નારાયણને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો :

‘અરેરે ! પ્રભુને આખો આખો દિવસ ખૂંચે એવું વજ મેં મારા આભૂષણમાં રહેતા દીધું ! પ્રભુને દુઃખ આપનારો હું પાપી છું.’

આમ તેમના હૃદયમાં પ્રભુ પ્રત્યે અને પ્રભુની જનતા પ્રત્યે ભવ્ય ક્રમળાશ જન્મી અને પ્રભુપિછાનની પાવતા ઉપજવતી આર્દ્ર વૃત્તિ તેમના હૃદયમાં વ્યાપી ગઈ.

એક સવારે તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો :

‘પ્રભુના શણગાર માટેનાં પુષ્પો હું પાડોશીના કે ઓળખીતાના બગીચામાંથી લાવું છું. ત્યાંથી ન મળે તો હું વેચાતાં લાવું છું. કેટલી મોટી ભૂલ ? મંદિરની આસપાસ આટલી મોટી પડતર જમીન પડી છે ! હું જાતે જ અંગમહેનત કરી પ્રભુ માટે એક બગીચો બનાવી એ બગીચાનાં જ પુષ્પની પથારીમાં પ્રભુને સુવાડું તો એ વધારે સાચી સેવા ન કહેવાય ?’

અને આવો વિચાર આવતાં જ તે જ ક્ષણે વિપ્ર નારાયણે જેમા થઈ મંદિર આસપાસની પડતર જમીન સુધારી, તેમાં બગીચો ઉપજવવાની યોજના ઘડી કાઢી, અને પોતાને હાથે જ ડોઢાળા, પાવડા લઈ ખોદકામની શરૂઆત કરી દીધી. વિદ્વાન વિપ્ર નારાયણની વિદ્વતા કે વિદ્વતાનો ધમંડ ઓસરી જતાં ભક્ત વિપ્ર નારાયણ પ્રભુભક્તિમાં એક મજદૂર બન્યા ! સામાન્યતઃ વિદ્વતાને અને મજૂરીને ભારે બનાવ તો નહિ. વિપ્ર નારાયણને ડોઢાળી શું, પાવડો શું, ત્રાંકમ શું, ટોપડો શું, ક્યારો શું અને ફૂલછોડવું વાવેતર શું, એનો કરો જ

૧૪૪ : હીરાની ચમક

ખ્યાલ ન હતો. પાવડા ત્રીકમના ભૂમિપ્રહાર ડોઈ ડોઈ વાર પગપ્રહાર પણ બની જતા અને તેમની હથેલીઓમાં છાલાં પડી સુકાઈ જઈ તેમાંથી આંટણુપણુ ઊપસી આવ્યાં. પરંતુ પ્રભુની પુષ્પસેવા સ્વપ્રયત્નથી કરવા ઉત્સુક બનેલા વિપ્ર નારાયણને આ કાળી મજૂરીમાં ખૂબ જ આનંદ આવવા લાગ્યો. જમીન તૈયાર થશે, એમાં ફૂલછોડ રોપાશે, સુંદર ફૂલનો હાર આવશે અને એમાંથી પ્રભુને ફૂલના શણગાર હિંડોળા અને શૈયા થશે - એ કલ્પનામાં જ વિપ્ર નારાયણને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. અને ઉત્કટ આવેગમાં તેમની સેવા પ્રત્યે કૃપાભયુક્ત સ્મિત કરતા પ્રભુ પણ સ્વપ્નમાં ઘણુંખરું દેખાવા લાગ્યા. ભક્તને ખીજું શું જોઈએ ? એકાદ વર્ષ વીત્યું નહિ હોય એટલામાં તો મંદિરની આસપાસ વિપ્ર નારાયણનો રચેલો બગીચો તૈયાર થઈ ગયો, અને પ્રભુને એ જ બગીચાનાં પુષ્પોમાંથી અનેકાને પ્રકારના શણગારો રચાવા લાગ્યા, પુષ્પના વાધા પણ તૈયાર થવા લાગ્યા, પુષ્પ-શૈયાની રચનાઓ રચાવા લાગી, અને લગભગ આખું મંદિર પુષ્પની વિવિધ કલા-આકૃતિઓથી પુષ્પમંદિર જ બની ગયું ! પુષ્પના વિવિધ રંગની પાંદડીઓમાંથી સભામંડપમાં, ચોકમાં અને મંદિરના આંગણામાં અનેકાનેક પુષ્પ સાથિયાઓ પણ પુરાવા લાગ્યા, અને મંદિર આખું પુષ્પનું સ્વર્ગ બને બની ગયું હોય એવી રચના થઈ રહી. અને વિપ્ર નારાયણની ભક્તિની સુવાસ સમી પુષ્પસુવાસ મંદિરની આસપાસ ગાડી સુધી પ્રસરી રહી.

૨

પ્રાચીન દેવમંદિરો એટલે ભક્તિનાં અને શ્રદ્ધાનાં ધામ. ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની કક્ષા ભલે પાર્થિવ હોય, પથ્થરની મૂર્તિની આસપાસ એ કેન્દ્રિત થયેલી હોય, છતાં પાર્થિવતા સદાસર્વદા સૂક્ષ્મતાની પ્રતીક બની જાય છે. બ્રહ્માંડવ્યાપી પ્રભુને જોળખવાનું, એને મળવાનું, એને પ્રાપ્ત કરવાનું પગથિયું એ મૂર્તિ. મૂર્તિ પ્રત્યે હૃદય જોટલા ઉત્કટ ભાવો અનુભવે એટલા ભાવ સૂક્ષ્મ પ્રભુને સ્પર્શ્યા વગર રહે નહિ, પછી ભલે ડોઈ યુગને એમાં અંધશ્રદ્ધાનું દર્શન થાય. પ્રાચીન મંદિ-

રામાં જેમ પ્રભુની મૂર્તિને શણુગાર થતા તેમ પ્રભુને પ્રસાદ પણ ધરાવાતો, અને પ્રભુને રીઝવવા માટે ગીતનૃત્ય પણ થતાં. એટલું જ નહિ પરંતુ જેમ પુષ્પાર્પણમાં વિપ્રનારાયણે સર્વાં પણ ભક્તિ નિહાળી તે પ્રમાણે ગીતનૃત્યના અર્પણમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રભુભક્તિની અંતિમ કક્ષા નિહાળતી. ભક્તિના આવેશમાં કેટલીક કલાધારીઓ પોતાનાં આખાં જીવનને પણ મંદિરાર્પણ કરી દેતી. અલખત, બધા જ ભક્તિઆવેશ પરિપૂર્ણ હોતા નથી, અને સખલન સહુના જીવન સાથે જેમ જડાયલું હોય છે તેમ ભક્તોના જીવન સાથે પણ જડાયલું હોય તો તેમાં નવાઈ ન કહેવાય. દેવદાસીનો આવા અર્પણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રકાર આજ ભલે અશુદ્ધ બની વગોવાયો હોય અને તે નાબૂદ પણ ભલે થાય; છતાં ભક્તિમાર્ગે સાચાં સ્ત્રીજીવન સમર્પણ પણ જોયાં નથી એમ ગોદામ્બા તથા મીરાંબાઈના દષ્ટાંત ઉપરથી ઢાઈ ભાગ્યે જ એ કહી શકશે.

આજ દેવમંદિરમાં જે નર્તકીઓએ પોતાનાં ગીતનૃત્યને સમર્પણ કર્યું હતું. બંને હતી બહેનો. એકનું નામ દેવદેવી અને બીજાનું નામ રૂપદેવી. ગીતનૃત્યનો તે ધંધો કરે અને સવારસાંજ આ મંદિરમાં આવી પ્રભુમૂર્તિ સામે ગીત-નૃત્ય કરી ભક્તિનું પુણ્ય પણ હાંસલ કરે. દેવદેવી અને રૂપદેવીની કીર્તિ ચારે પાસ ફેલાઈ ચૂકી હતી. દેશદેશાંતરના રાજાઓ અને ધનિકો બંને બહેનોના રૂપની કીર્તિ સાંભળી આ નગરમાં આવે અને મોહિત થઈ પાછા જાય. બંને બહેનોને એક પણ હતું : દિવસમાં બે વાર દેવમંદિરમાં કલાનું સમર્પણ કર્યા સિવાય પોતાની કલાનો વિક્રય કરવો નહિ. આટલી પ્રતિજ્ઞા બંને બહેનો પાળી રહી હતી. વિપ્ર નારાયણ પ્રભુને માટે પુષ્પના શણુગાર રચતા બેઠા હોય, દેવદેવી અને રૂપદેવીનાં પ્રભુને પાસે નૃત્યગીત થાય, વિપ્ર નારાયણ તે સાંભળી પ્રકુલિત બને, પરંતુ પ્રભુને અર્પણ થયેલાં ગીતનૃત્યને આકાર આપનારી સુંદરીઓનાં મુખ અને દેહ કેવાં છે એ જોવાની તેમને નવરાશ ન હોય । કર્ણ કર્ણનું કાન કરે પરંતુ તેમનાં ચક્ષુ તો ફૂલશણુગાર ગૂંથવામાં અને પ્રભુની સામે

૧૪૬ : હીરાની ચમક

નિહાળવામાં જ રોકાયલાં હોય.

એક દિવસ દેવદેવી અને રૂપદેવી બંને પોતાના સમય કરતાં જરા વહેલાં મંદિરે આવી ચઢ્યાં. વિપ્ર નારાયણના બગીચાને તેમણે અછડતો લેયો હતો અને તેમની ખાતરી પણ થઈ ગઈ હતી કે પ્રભુમંદિરમાં અર્પણ થતા પુષ્પશણગાર તેમના નૃત્ય અને ગીત શણગાર કરતાં જરા ય ઊતરતા ન હતા. સમય હતો એટલે તેમણે મંદિરના બગીચામાં ફરવા માંડ્યું. બગીચો પણ મંદિરે લેયો જ સુંદર હતો. પ્રભુને અર્થે ઉપજવતા પુષ્પોની ક્યારીઓ પણ પ્રભુને શોભે - પ્રભુને ગમે - એવી જ લેઈએ ને? બંને નર્તકી બહેનો આખો બગીચો ફરી વળી. બગીચાને છેડે આવેલા એક વૃક્ષ નીચે નાની સરખી એક ઝૂંપડી હતી. બંને બહેનો લેઈ શકી કે આ ભક્ત વિપ્રનારાયણનો મહાનિવાસ ! આ તૂટીફૂટી ઝૂંપડીમાં પેલો પુષ્પતપસ્વી વિપ્રનારાયણ રહેતો હતો, પરંતુ નિત્ય નિત્ય એ પુષ્પનાં નવાં નવાં સ્વર્ગમંદિરમાં રચતો હતો !

સાંદર્યના અર્ક સમી બંને બહેનો જ્યારે બાગમાં ફરી રહી હતી ત્યારે વિપ્ર નારાયણ બગીચાના પાણીવહન માટેની એક નાનકડી નહેર સમારી રહ્યો હતો. તેમના હાથ અને પગ - કદાચ મુખ અને છાતી પણ - માટીવાળાં બની ગયાં હતાં. બગીચામાં કોણ ફરે છે તેની વિપ્ર નારાયણને પરવા ન હતી. પાસે થઈને બંને બહેનોએ જવા માંડ્યું, પરંતુ વિપ્ર નારાયણે નહેર સુધારવામાંથી મસ્તક કે આંખ પણ જિંચકી તેમના તરફ જોયું નહિ ! દેવદેવીએ ટહુકા કર્યો :

‘ભક્તરાજ ! કીર્તનનો સમય થવા આવ્યો છે.’

‘સમય હું નહિ ચૂકું.’ વિપ્ર નારાયણે પોતાનું કામ ચાલુ રાખી જરા પણ જિંચું લેયા વગર જવાબ આપ્યો.

‘ચાલો ને, અમારી સાથે ! વાર થઈ જશે તમને.’ દેવદેવીએ વધારે આજ્ઞાવપૂર્વક આગ્રહ કર્યો. રૂપને અન્યની આંખ આકર્ષવી બહુ ગમે છે. દેવદેવી મંદિરે સાથે આટલો સંબંધ રાખતી હતી પરંતુ એને એના રૂપનું અને આવડતનું અભિમાન જરા યે ઝોણું ન હતું.

એના પ્રશંસકો એ અભિમાનને જીવંત રાખતા હતા, અને મંદિરમાં દર્શન આવનારનો કેવડો મોટો ભાગ પ્રભુના દર્શનની સાથે દેવદેવી અને રૂપદેવીનાં રૂપદર્શનનો લાભ મેળવવા આવતાં હોય તો તેમાં અસંભવિત કશું ન હતું - આજની માફક ત્યારે પણ.

તેયાર થવા આવેલી નહેર ઉપરથી દષ્ટિ ખસેડી ત્રીરૂપ ઉપર નજર નાખવાની વિપ્ર નારાયણને જરા ય ઇચ્છા થઈ નહિ. તેમને મન નહેરની સુધારણા એ તીવ્ર પ્રશ્ન હતો. એટલે તેમણે ડાઠના પણ સામું જોયા વગર એટલું જ કહ્યું :

‘તમે જતાં થાઓ. આટલી ગાર ચાણી હું દોડતો આવું છું. એક પણ આલાપ નહિ ચૂકું.’

દેવદેવીની બૂકુટી સહજ વાંકી થઈ; તેની ડોક પણ સહજ નમી. તેણે પોતનો પગ આછો પછાડ્યો અને તે આગળ વધી. અને બહેનો હવે આગળ ચાલી. હસીને રૂપદેવીએ કહ્યું :

‘ભોટ લાગ્યો કે બેપરવા ?’

‘એ જ હોય તે! એનું પતન ચોક્કસ છે.’ દેવદેવીએ ગર્વ-પૂર્વક કહ્યું.

‘એટલે ?’ રૂપદેવીએ પૂછ્યું.

‘એટલે એમ કે એ ભોટ હોય કે ઋષિમુનિ હોય, તોપણ એના અજ્ઞાનની કે એના તપની ખંડણી એ મારે ચરણે ધરશે.’ દેવદેવીએ કહ્યું.

‘જવા દે, બહેન ! ભક્તોને. આટઆટલા સમયથી આપણે મંદિરમાં આવીએ છીએ. દર્શન કરવા આવનાર જેટલું પ્રભુ સામું જુએ છે એટલું જ આપણી સામું જુએ છે. માત્ર આ વિપ્ર નારાયણને જ ખબર નથી કે એની નજીકમાં જ ગાનારી અને નાયનારીનાં મુખ કેવાં હશે ! ભક્તોની છેડ સારી નહિ.’ રૂપદેવી બોલી.

‘જેતજેતામાં એ ભક્ત મારે ચરણે આ પાગનાં પુષ્પ ન ધરાવે તો જીવનભર તારી દાસી થઈને રહીશ.’ દેવદેવીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. નિત્યનિયમ પ્રમાણે દેવમંદિરમાં નૃત્યકીર્તન થયાં. સમયસર

૧૪૮ : હીરાની ચમક

આવીને વિપ્ર નારાયણ ત્યાં બેઠા પણ ખરા. પ્રભુનું કીર્તન તેમણે ફૂલહાર ગૂંથતાં ગૂંથતાં સાંભળ્યું. ગીત અને નૃત્ય કરતાં કરતાં આજ દેવદેવી પ્રભુને બદલે વિપ્ર નારાયણ તરફ વધારે વેતી હતી. અને એના નર્તનની આજ દેવદેવીએ એવી ખિલાવટ કરી હતી કે એ ત્રણ વાર તેનાં વસ્ત્રો નાચતાં નાચતાં વિપ્ર નારાયણને હવા આપી ગયાં, એટલું જ નહિ પરંતુ અટકી પણ ગયાં. છતાં વિપ્ર નારાયણની દૃષ્ટિ પુષ્પગૂંથનની ક્રિયામાંથી દેવદેવી તરફ વળી નહિ.

૩

એક સંવ્યાસમયે ફૂલછોડને પાણી પાઈ પાતાની ઝૂંપડીમાં પ્રવેશ કરતા વિપ્ર નારાયણે જોયું કે તેમના જ આંગણમાં આજાં હલકાં વસ્ત્રો પહેરેલી, શોક-આચ્છાદિત, એક સુંદરી તેમની જ પ્રતીક્ષા કરતી બિભી હોય એમને લાગ્યું. વિપ્ર નારાયણને જોતાં તેણે એકદમ નમસ્કાર કર્યા અને તેમના પગ પકડી લીધા. આશ્ચર્ય ચકિત ભકતે તેને બિભી કરી અને પૂછ્યું :

‘બાઈ ! તું કોણ છે ? અહીં શા માટે આવી છે ?’

‘હું આપનું શરણ લેવા આવી છું.’ બિભીએ અત્યંત કરુણ સાદે જવાબ આપ્યો.

‘શરણ પ્રભુનું લે ! પ્રભુ મંદિરમાં ખિરાળે છે; ત્યાં જ. હું જ શરણ શોધી રહ્યો છું તે તને ક્યાંથી શરણ આપું ?’

‘હું જાણું છું કે મને શરણ મળશે તો તે આપના ચરણમાં જ. પ્રભુ પણ મળશે તો તે આપની દ્વારા જ !’ કાકલૂદીબર્યા સ્વરે સુંદરીએ કહ્યું.

‘તારી કાંઈક ભૂલ થાય છે. તને કાંઈએ ખોટી જગ્યાએ મોકલી છે. મારી આ ઝૂંપડી ! એમાં તને રક્ષણ શું મળે ? અને હું ધનિક નથી, સત્તાધીશ નથી કે પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષ નથી કે જેથી હું તને રક્ષણ આપી શકું. રક્ષણ પ્રભુનું શોધ કે સત્તાનું શોધ.’ વિપ્ર નારાયણે આ જંજળમાંથી છૂટવા તેને વિનંતી કરી.

સૌંદર્યસંપન્ન યુવતીએ હવે રડવા માંડ્યું. તેની આંખમાં આંસુ સમાતાં ન હતાં. સુંદરીના રુદ્ધન સરખી આકર્ષક શક્તિ ખીલ્લ ડાઈ પણ અભિનયમાં ડાઈ શકે નહિ. રડતાં રડતાં એ સુંદરીએ પોતાની કથની વિપ્ર નારાયણને કહી દીધી. તેની માતા ડાઈ પણ રીતે તેના સૌંદર્યનો વિક્રય કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠી હતી ; કાં તો એક ધનિક સામંતને પોતાનું અખંડ કૌમાર્ય અર્પણ કરી તે બહેર રૂપ-ભવિની બની અર્થલાભ મેળવે અગર ડાઈ મંદિરમાં દેવમૂર્તિ સાથે લગ્ન કરી દેવદાસી બની પૂજારીઓ અને બહેર બનતાને પોતાનો દેહ સમર્પણ કરવાની પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે. બેમાંથી એક પણ માર્ગ તેને લેવો ન હતો; એને તો માત્ર ભક્તિમય જીવન જ ગાળવું હતું, અને ભલભલી રૂપસુંદરીઓ સામે કદી પણ નજર ન કરનાર ભક્તરાજ વિપ્ર નારાયણના ચરણ સિવાય એને ખીલે આશ્રય પણ ક્યાં હોય ? ભક્તરાજની ઇચ્છા પ્રમાણે બગીચાના ડાઈ વૃક્ષ તળે પડી રહી તપોમય જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ એ સુંદરી ફરી વિપ્ર નારાયણના પગને વળગી પડી.

ભક્તનું હૃદય પીગળ્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં ભક્તિમાર્ગ ઉપર ચાલી આવતી સુંદરીને તરછોડવી એમાં વિપ્ર નારાયણને ભક્તધર્મનો ધ્વંસ થતો લાગ્યો. અને તેમણે એ સુંદરીને બગીચામાં રહેવાની આજ્ઞા આપી. વિપ્ર નારાયણના માર્ગમાં સહજ પણ અંતરાય ન આવે એ ઢબે અત્યંત મર્યાદાપૂર્વક એ સુંદરીએ પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરવા માંડ્યા; અને વિપ્ર નારાયણને પણ એમ લાગ્યું કે દુર્ગાનિમાં ધસડાતી આ સુંદરીને તેમણે પ્રગતિને પંથે મૂકી છે.

ચોમાસાના દિવસો આવ્યા. આકાશ ધનધોર બની રહ્યું. રાત્રિના અંધકારમાં મેઘના અંધકારે તિમિરના પુંજને ચારે બાજુએ ઘટ્ટ બનાવી દીધો. વીજળીના ચમકારા પ્રકાશ વધારવાને બદલે અંધકાર વધારે ભયાનક બનાવતા હતા. અને ભેતભેતામાં મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. હજી વિપ્ર નારાયણે આશ્રિત યુવતીનું નામ પણ પૂછ્યું ન હતું - જોકે હવે નિત્યના બનેલા અબોલ પરિચયે એના

૧૫૦ : હીરાની ચમક

તરફ ધ્યાન સમૂળ ખેંચ્યું ન હતું એમ કહી શકાય નહિ. હજી એ યુવતી વૃક્ષ નીચે જ પડી રહેતી. એને દેહકષ્ટ કરવું હતું; એટલે એણે ઝૂંપડી પણ પોતાને માટે ખાંધી ન હતી. વરસાદની ગર્જનાએ જાગૃત રહેલા વિપ્ર નારાયણને ભર વરસાદમાં પલળતી, વૃક્ષ નીચે ખારે મેઘનાં પાણી માથે લેતી, આશ્રિત સ્ત્રી યાદ આવી. અને તેમણે ઝૂંપડીની ઓસરીમાં આવી, ખૂમ પાડી, દીવો દેખાડી, તેને ઝૂંપડી પાસે બોલાવી. આશ્રિત સુંદરી પાણીમાં તરબોળ થઈ ગઈ હતી. બીનાં વસ્ત્રમાંથી તેનો આખો દેહ લગભગ ઊપસી આવતો હતો. તે યરથર કંપતી હતી. વિપ્ર નારાયણે કહ્યું :

‘ અંદર આવ; કપડાં બદલ અને આજે ઝૂંપડીમાં જ સૂઈ જા.’

‘ નહિ, પ્રભો ! હું જ્યાં છું ત્યાં જ ઠીક છું.’ યુવતીએ કંપતે સ્વરે કહ્યું.

‘ ટાઢે આવી ઘેરી લીધેલી છે, મારાથી તને આવા કાળામેઘમાં પાછી ન જ મોકલાય. આવ અંદર, અને કપડાં બદલી લે.’ વિપ્ર નારાયણે કહ્યું અને હજી પણ ઝૂંપડીમાં આવતાં સંકોચાતી યુવતીનો હાથ પકડી, દેહ પકડી, વિપ્ર નારાયણ તેને ઝૂંપડીના અંદરના ભાગમાં લઈ આવ્યા.

‘ મને અંદર તો આપ લાવ્યા, પરતું હું કપડાં ક્યાં બદલીશ ? મારાં વસ્ત્રો જે કાંઈ એકબે હતાં તે વૃક્ષ નીચે પલળી ગયાં, પાણીમાં વહી ગયાં. હું તો આપની આરામની જગાને પાણીથી ભીંજતી રહી છું.’ સુંદરીએ વિવેક સાથે સત્યનું ઉચ્ચારણ કર્યું.

વિપ્ર નારાયણ સુંદરીની આ મુશ્કેલી પણ સમજી ગયા. આખી રાત બીને વસ્ત્રે તો એ યુવતીને ખેસાડી રાખી શકાય જ નહિ એમ તેમનું દયાદ્ર્ ઉદ્દય કહેતું હતું. તેમને એક ઉપાય સૂઝ્યો. તેમણે સહજ સ્મિત સહ કહ્યું :

‘ તું મારાં - પુરુષનાં - ઢારાં વસ્ત્રો અંધોળમાં છે તે પહેરી લે, અને ઢારી થઈ જા, બીને વસ્ત્રે તો તને જવર ચઢી આવશે.’

એટલું કહી વિપ્ર નારાયણે આશ્રિત યુવતીને પોતાનાં પુરુષવસ્ત્રો -

નાનકડી લૂંગી અને અંચળા આપ્યાં. ઝૂંપડીમાં વસ્ત્ર બદલવાનાં ખંડ તો ન જ હોય ! બહુ કાળજીપૂર્વક યુવતીએ સ્ત્રીવસ્ત્રો બદલીને વિપ્રનારાયણનાં પુરુષવસ્ત્રો પહેરી લીધાં. પરંતુ પુરુષવસ્ત્રો સ્ત્રી દેહને માટે રચાયેલાં હોતાં નથી. સ્ત્રીવસ્ત્રોમાં ઢંકાતાં સ્ત્રી દેહનાં અંગ પુરુષવસ્ત્રોમાં સ્ત્રીસ્વનું પ્રાગટ્ય કદી કદી વધારે કરી જઈ છે. તેમાં જે ભક્ત વિપ્રનારાયણનાં ટૂંકાં વસ્ત્રો આશ્રિત સ્ત્રીના અવયવોનું સૌંદર્ય વધારે ખીલવી રહ્યાં.

હજી આશ્રિત સ્ત્રીની ટાઢ શમી ન હતી. તે પુરુષવસ્ત્રો પહેરી શરમાઈ ઝૂંપડીને એક ખૂણે બેસી ગઈ હતી, છતાં એના દેહનો થરકાટ હજી મટ્યો ન હતો. કૃપાળુ વિપ્ર નારાયણ પોતાની એકની એક ચટાઈ અને ઝોઢવાને કામજો તેની પાસે પાથરી થરથરતી સુંદરીને તેના ઉપર સુવાડી દીધી. સૂતાં સૂતાં ઠંડીનો ઉચ્ચાર કરતાં વિપ્ર નારાયણના હાથ પકડી જેથી આશ્રિત સુંદરીએ વિપ્ર નારાયણને પણ એ જ પાથરણામાં ઘસડ્યા અને કહ્યું :

‘હું એવી સ્વાથી નથી કે આપની પથારીનો ઉપયોગ કરી આપને આ કાળઠંડીમાં ખુલ્લા થરથરતા મૂકું.’

વિપ્ર નારાયણને પણ ખરેખર ઠંડી લાગતી હતી. તેઓ ઘસડાયા. આશ્રિત સ્ત્રી સાથે શયન કરી તેમણે ઉષ્મા આપી અને ઉષ્મા મેળવી.

પરંતુ તે સાથે તેમનું એ રાત્રે પતન થયું. સૌંદર્યનિધાન, સુખનિધાન, પ્રભુને થોડીક ક્ષણો ભુલાવે એવું સૌંદર્ય અને સુખ નારીદેહમાં પણ હોય છે એવો કંપભર્યો અનુભવ ભક્તરાજે આજ પહેલવહેલો કર્યો, અને પ્રભુ ભુલાઈ ગયા. દેવદેવીની પ્રતિજ્ઞા સફળ થઈ અને વિદ્વત્તામાંથી ભક્તની ઉચ્ચ કક્ષાએ ઊડતા આ સાધકનો પગ એટલો બધો લપસ્યો કે તેમણે બગીચાનો નિવાસ પણ છોડી દીધો; પોતાની સંપત્તિ-મિલકત જે કાંઈ હતાં તે બધાં દેવદેવીને ચરણે ધર્યાં. અને પ્રભુમાં સંક્રાંત થવા પાત્ર એકાગ્રતા દેવદેવીના રૂપમાં વાળી દીધી.

૧૫૨ : હીરાની ચમક

પતનના લાંબા વર્ણુનની જરૂર ન જ હાય. પ્રભુ પતનને જીવનની ચઢઊતરનાં પગથિયાં બનાવે છે. અને પાપનાં પાતાળ દેખાડીને પણ પ્રભુ માનવીનો ઉદ્ધાર જ કરે છે! નીચે અને નીચે જિવન જતા વિપ્ર નારાયણને અંતે એક દિવસે પતનનું અટકસ્થાન મળ્યું. તેમની સંપત્તિનું જે દિવસે તળિયું દેખાયું તે દિવસે અનેક પ્રસંગોને વિસારી દેવદેવીએ વિપ્ર નારાયણને પોતાના આવાસમાંથી જરા ય શરમ રાખ્યા સિવાય બહાર ધડેલી મૂક્યા.

૪

વિપ્ર નારાયણને હવે પ્રભુનું મંદિર સાંભર્યું, પરંતુ પ્રભુ સન્મુખ જતાં તેમના પગ ઊપડ્યા નહિ. જે પ્રભુ સામેથી તેમની આંખ ખસતી ન હતી એ પ્રભુ સામે દેવદેવીમાં રચીપચી રહેલી આંખ હવે કેમ કરીને જોઈ શકે? સંપત્તિ તો હવે રહી ન હતી; વિદ્વતાનો દુનિયાને ખપ ન હતો. અને ભક્ત તરીકેની તેમની કીર્તિ ક્યારની જે કલંકિત થઈ ચૂકી હતી. તેઓ ક્યાં જાય? ક્યાં બેસે? ક્યાં સૂએ? ક્યાં જમે? અને કોણ જમાડે? મહાન ભક્ત પતન થતાં ભિખારીની સ્થિતિએ આવી પડ્યા. એક વૃક્ષ નીચે પથ્થરની છાટ પડેલી હતી. તેને હાથ વડે સાફ કરી વિપ્ર નારાયણ પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા આડા પડ્યા. રાત્રિ વધતી હતી છતાં નિદ્રા આવતી ન હતી. જીવનમાં અનેક નાટકો અર્ધ જાગૃત અવસ્થામાં નિહાળતા વિપ્ર નારાયણને કોઈ માણસે આવી ઢંઢોળ્યા અને જાગૃત કર્યા. જાગૃત કરી તે માણસે વિપ્ર નારાયણને કહ્યું :

‘ચાલો ચાલો, જલદી ચાલો. દેવદેવી તમને જોલાવી રહી છે, અને તમારી સ્મૃતિમાં તેણે નિદ્રા પણ ગુમાવી છે;’

‘મશ્કરી ન કરો, મહાશય! હું ત્યાંથી જ ધડેલાઈને અહીં આવ્યો છું. હવે તો પગ લઈ જાય ત્યાં જ જવું છે.’ વિપ્ર નારાયણે જવાબ આપ્યો.

‘દેવદેવી હૃદયહીન છે એમ ન માનશો. એ કુલીન છે, પ્રેમાળ

છે અને તેમને જ શોધે છે. ચાલો, આટલું દુઃખ વેઠવું, દેવદેવીને દ્વારે આટલા ધક્કા ખાધા તો એક વધારે...મારે ખાતર હું તો જૂઠો હોઉં તો.' આગન્તુકે કહ્યું.

અને મનની તથા શરીરની વિહ્વળતામાં વિપ્ર નારાયણ આગંતુકની સાથે દેવદેવીને દ્વારે પહોંચી ગયા. દેવદેવીએ તેમના ઉપર પ્રેમ વર્ષાવ્યો. અને વિપ્ર નારાયણે ખાકી રહેલી રાત્રિ આનંદમાં વિતાવી. પરંતુ એ આનંદ હવે તેમને વાગતો હોય એમ લાગ્યું. શૃણી ભોંકતા આનંદે તેમને દેવદેવીના ઘરમાં પણ મંદિરની અને દેવમૂર્તિની સ્મૃતિ કરાવી. અને ગૂંગળાવતા આનંદને બદલે પ્રભુભક્તિના પ્રકુલ આનંદમાં હવે પછીનું જીવન વિતાવવા તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી— એક નર્તકીની શૈલ્યામાં સૂતાં સૂતાં !

પ્રભાતનો સમય થતાં પહેલાં દેવદેવીના ઘરને રાજસિપાઈ-ઓએ ઘેરી લીધું. મંદિરનો એક સુવર્ણથાળ મંદિરના ભંડારમાંથી રાત્રે જ ખોવાયેલો મારૂમ પડ્યો. અને મંદિરનો જૂનો જાણકાર વિપ્ર નારાયણ રાત્રે મંદિરની આસપાસ ભટકતો જેવામાં આવ્યો હતો, એટલે એણે જ એ સોનાનો થાળ ચોરી લીધો હશે એવી સ્વાભાવિક રીતે જ સહુને શંકા લાગી. વિપ્ર નારાયણનું સ્થાન હવે સહુ કોઈ જાણુતા હતા. એટલે નગર રક્ષણોએ દેવદેવીના ઘરને ઘેરી લીધું અને દેવદેવી તથા વિપ્ર નારાયણને કેદ પકડ્યાં. બંને કેદી-ઓની પૂછપરછ શરૂ થઈ, અને દેવાલયનો સુવર્ણથાળ પાછો આપી દેવા ધમકી અપાઈ. દેવદેવીએ કબૂલ કર્યું :

‘ સુવર્ણથાળ મારા મકાનમાં છે ખરો, પરંતુ તે મને વિપ્ર નારાયણનો નોકર આપી ગયો હતો...માટે મેં ઘરમાંથી દૂર કરેલા વિપ્ર નારાયણને ઘરમાં પાછો ખેલાવ્યો.’

વિપ્ર નારાયણના મુખ ઉપર હવે હર્ષ કે શોક કાંઈ રહ્યાં જ ન હતાં. તેમને પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં. તેમણે તો જવાબ આપ્યો કે :

‘ ભાઈએ ! હું તો ધન, સગાં, સંબંધી અને પ્રતિષ્ઠા બધું ગુમાવી એક ભિખારી બની ગયો છું. મંદિરની આસપાસ હું રખડતો

૧૫૪ : હીરાની ચમક

એ વાત સાચી, પરંતુ મંદિરમાં મારો પણ પ્રવેશતાં જ જૂઠા પડી ગયો... અને ભિખારી બની ગયેલા મારા જેવાની પાસે નોકર પણ કોણ હોય અને મંદિરના ભંડારમાંથી સોનાનો થાળ ચોરવાની કિંમત પણ કોણ કરે ?

પરંતુ મંદિરમાંથી સોનાનો થાળ ચોરાયો હતો એ વાત સાચી હતી. દેવદેવીને એ થાળ મળ્યો હતો એ વાત પણ સાચી હતી. વિપ્ર નારાયણનો નોકર એ થાળ દેવદેવીને આપી ગયો હતો એમ દેવ દેવી પોતે જ કહેતી હતી. હવે માત્ર વિપ્ર નાસયણ ના પાડે એટલા ઉપરથી રક્ષકદળનાં માણસો વિપ્ર નારાયણને જતાં કરે એ સંભવિત ન હતું. એક વિચિત્ર વસ્તુ હજી ઊકલી ન હતી. દેવદેવીને મળેલો સુવર્ણથાળ દેવદેવીના ધરમાં જડતો ન હતો, જોકે એ તેના ધરમાં આવ્યો હતો એ વાત તે કબૂલ રાખતી હતી. આવી કિંમતી વસ્તુ વિપ્ર નારાયણ અને દેવદેવી મળી ગમે ત્યાં વગે કરી દે એમાં આશ્ચર્ય ન જ કહેવાય. એમ જ માનીને સિપાઈઓએ વિપ્ર નારાયણને તો કેદ કર્યા; ઉપરાંત દેવદેવીએ પોતાને મળેલો સુવર્ણથાળ ગુમ કરવા માટે સિપાઈઓએ દેવદેવીને પણ કેદ કરી. અને બંને જણ પતનની છેલ્લી કક્ષાની સજ્જ ભોગવતાં આખી રાત કેદખાને રહ્યાં.

બંનેની આંખના પડળ હવે ખૂલી ગયાં. વિપ્ર નારાયણ એક વખત ભવ્ય ભક્ત હતાં, વિદ્વતા મૂકી તેઓ ભક્ત બન્યાં હતાં અને પોતે પ્રભુ સિવાય બીજું કાંઈ જોતા જ ન હતા એવું ભાન - એવું અભિમાન - પણ સેવતા થઈ ગયા હતા. પ્રભુની દુનિયામાં સર્વ કાંઈ પ્રભુમય જ છે, પછી તે પ્રભુમૂર્તિ હોય, પુષ્પ હોય, કે પાપી ગણિકા હોય. સાચા ભક્તને સર્વમાં પ્રભુ દેખાવો જોઈતો હતો. અને બદલે મૂર્તિમાં જ પ્રભુ જેવાની સંકુચિત ટેવ વિપ્ર નારાયણે પાડી હતી. હવે વિપ્ર નારાયણને અત્યારે દેવનું મંદિર, ગણિકાનો આવાસ પથ્થરની છાટ અને કેદખાનાં સર્વ સરખા જ પ્રભુમય લાગ્યાં. એટલે તેમને ગણિકાગમન, ચોરીનો આરોપ અને કેદખાનાનો વસવાટ એ ત્રણેમાં પ્રતિષ્ઠાહાનિને બદલે પ્રભુની કૃપા જ દેખાવા લાગી.

અને દેવદેવીને તો સો સો વીંછીના ડંખ વાગ્યા હોય એવો પશ્ચાત્તાપ થઈ રહ્યો. જે પવિત્ર પુરુષને ગુરુસ્થાને બેસાડી પ્રભુ પાસે પહોંચાય એમ હતું એ પુરુષને સૌંદર્યના ગુમાનમાં દેવદેવીએ પતિત બનાવ્યો એ ભયંકર પાપની સજા દેવદેવી અત્યારે ભોગવી રહી હતી એવી તેને ખાતરી થઈ. અને વારંવાર માનસિક ક્ષમાચાચના પ્રભુની અને વિપ્ર નારાયણની કરી લીધી.

પ્રભાતમાં સૂર્યોદય થતાં પહેલાં બંદીપાલે ગાંધી વિપ્ર નારાયણને અને દેવદેવીને એમ બંનેને, કેદખાનેથી છૂટાં કર્યાં. વિપ્ર નારાયણે પૂછ્યું :

‘ મને ગુનેગારને ક્યે કારણે છોડવામાં આવે છે ? ’

‘ જે થાળ ખોવાયો કહેવાયો એ થાળ ખરેખર ખોવાયો નથી.’ બંદીપાલે કહ્યું.

‘ એ જણાયું શી રીતે ? ’ વિપ્ર નારાયણે પૂછ્યું.

‘ ભંડારીને તેમ જ મહારાજને બંનેને સ્વપ્નમાં કોઈ દેવીપુરુષ દેખાયા અને તેમણે સોનાના થાળ ફરી ગણી જોવા આજ્ઞા આપી. મહારાજ તેમ જ ભંડારીએ બંનેએ રાતમાં ને રાતમાં ભંડાર ખોલી સુવર્ણથાળ ગણી જોયા. એકે થાળ ગુમ થયો દેખાયો નહિ. એટલે એ દેવીપુરુષની ઇચ્છાનુસાર આપ બંને ગુનેગારને નિર્દોષ માની છૂટા કરવાની રાજ્ઞા થઈ છે.’ બંદીપાલે કહ્યું અને વિપ્ર-નારાયણને છૂટા મૂક્યા.

એ જ પ્રમાણે દેવદેવીને છોડનાર બંદીપાલ સાથે દેવદેવીને પણ વાતચીત થઈ, અને દેવદેવીને છોડી મૂકવામાં આવી. પરંતુ દેવ-દેવીના મનની એક સમસ્યા ઊકલી નહિ. તેણે તો બંદીપાલને આગ્રહ-પૂર્વક કહ્યું પણ ખરું :

‘ પણ એ સુવર્ણથાળ મારા હાથમાં-મારા સગા હાથમાં-મુકાયો હતો એ હું હજી પણ કહું છું. મારે ઘેર પછીથી જડ્યો નહિ એ વાત સાચી. પરંતુ મેં મારા ઘરમાં એ સુવર્ણથાળ લઈ અને ઠેકાણે મૂક્યો હતો એ હકીકત એથી પણ વધારે સાચી છે.

૧૫૬ : હીરાની ચમક

‘એ અમે કશું ન જાણીએ. ચોરાયેલો કહેવાંતો માલ મળી ગયો અને તે પોતાને સ્થાને જ મળી ગયો, એટલે તમને અમે ગુનેગાર ગણી શકીએ નહિ.’ બંદીપાલે કહ્યું અને દેવદેવી બંદીગૃહમાંથી છૂટી થઈ બહાર પડી. એને એક વિચાર આવ્યો :

‘ભક્ત વિપ્ર નારાયણના નોકર તરીકે સુવર્ણથાળ લઈ આવેલી વ્યક્તિ એ સાક્ષાત્ પ્રભુ તો ન હોય?—જે પ્રભુએ મહારાજને અને મંદિરના ભંડારીને સ્વપ્ન આપ્યું.’

પછી તો વિપ્ર નારાયણ પ્રતિષ્ઠા, ભક્તિભાવ અમે અહંભાવ સધળું ત્રીસરી પાછા પોતાના મંદિરમાં આવ્યા. પ્રભુની દયા ઉપર નહિ કે પોતાની ભક્તિ ઉપર આપું જીવન સમર્પણ કર્યું અને ઊંડી ગયેલા બગીચાને સજીવન કરી પુષ્પ અર્પણનો પોતાનો પ્રયોગ પાછો શરૂ કર્યો.

દેવદેવીએ પણ એ જ બગીચામાં આવીને વૃક્ષતળે પોતાનો નિવાસ પાછો શરૂ કર્યો અને પ્રભુની પાસે પોતાની નૃત્યકળા અને સંગીતકળાનું સમર્પણ કર્યું. વરસાદ આવતો ત્યારે હવે તે ભીંજતી વિપ્ર નારાયણની ઝૂંપડીમાં જતી નહિ. ભીંજતા પહેલાં જ તે વિપ્ર નારાયણની ઝૂંપડીમાં ચાલી જતી. પરંતુ એ ઝૂંપડીએ ફરી વિપ્ર નારાયણનું કે દેવદેવીનું પતન જોયું નહિ. ભક્તિરસમાં તલ્લીન રહેતાં, પ્રભુની કૃપા ઉપર પોતાના જીવનની નૌકા ચલાવ્યે જતાં, બંને મુક્તિપથગામી બની ગયાં.

દેવદેવીએ પોતાની આખી મિલકત મંદિરને સમર્પણ કરી દીધી.

વિપ્ર નારાયણ પાસે સમર્પણ કરવાને કશું રહ્યું જ ન હતું, સિવાય કે પોતાનું જીવન. સહુએ તેમને પાછા ભક્તરાજ તરીકે સંબોધવા માંડ્યા પરંતુ એમણે ભક્તરાજ અને વિપ્ર નારાયણ એ બંને નામે જતાં કરી પોતાનું ‘નામ ભક્તપદરેણું’ ભક્તિની પણ ચરણરજ-રાખ્યું. અને પરમભક્ત તરીકે તેઓ અલ્વારની મહાન ભક્તશ્રેણીમાં સ્થાન પામી ચૂક્યા.

તેમની પુષ્પભક્તિ હવે એવી તો સો ટય બની રહી કે એ
યુગની દુનિયા તેમને પ્રભુની વૈજયંતીમાલાનો અવતાર માનવા લાગી.
ભક્તિમાં-સાચી ભક્તિમાં-પ્રભુભક્તિનું અહં પણ રહેવા ન
દે. કવળ પ્રભુકૃપા ઉપર જીવનને છોડી મૂક્યા સિવાય ભક્તિ પણ
અધૂરી રહે છે.

દૂધમાંથી અમૃત

૧

હિમાલયની બહુ જ નજીક—હિમાલયના પડછાયામાં—વ્યાઘ્ર પાદ મુનિનો આશ્રમ. કુલમાતા અંબા તેમનાં પત્ની. ઋષિમુનિઓની પરંપરા પ્રમાણે મુનિ વ્યાઘ્રપાદ ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિમાં મગ્ન રહેતા, અને વિદ્યાર્થીઓને રાખી વિદ્યાદાન આપતા હતા. કેટલાક મુનિઓના આશ્રમ આબાદ, સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત રહેતા, જ્યારે કેટલાક અતિઈશ્વર પરાયણ મુનિઓના આશ્રમોમાં આબાદીની ઊંખી ઝાણી દેખાતી. વળી કેટલાક મુનિઓના આશ્રમ અત્યંત પહાડી જગ્યામાં હોય તો ત્યાં પણ કૃષિ કરતાં કુદરત ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડતો હતો. અને વ્યાઘ્રપાદનો આશ્રમ ટેકરા, ટેકરી અને યુક્ષઓમાં જ સમાઈ જતો; તે એટલે સુધી કે ત્યાં ગાયોનું પણ પોષણ થઈ શકતું નહિ. અને આર્યોને ઉચિત ગૌશાળા વ્યાઘ્રપાદ આશ્રમમાં વર્ષો સુધી ખાલી રહી.

એક સમયે વ્યાઘ્રપાદનાં પત્ની અંબા પોતાના બાલક ઉપમન્યુને લઈ એક પરિચિત ઋષિના આશ્રમમાં મળવાને માટે ગયાં. ત્યાંનાં ઋષિપત્નીએ મળવા આવેલા બાળકને ગાય દોહી તાજું સુંદર દૂધ પીવાને આપ્યું, અને તે નાનકડા ઉપમન્યુને ખૂબ ભાવ્યું. આવું દૂધ તેણે કદી પણ પીધું હોય એવું તેને યાદ ન હતું. પરિચિત મુનિના આશ્રમમાંથી ઉપમન્યુને લઈ અંબા પાછાં પોતાને આશ્રમે આવી ગયાં. પ્રભાત થતાં ઉપમન્યુને ખીજ આશ્રમમાં પીધેલું દૂધ યાદ આવ્યું. તેણે માતાની પાસે માગણી કરી :

‘મા! પેલા આશ્રમમાં મને આપ્યું હતું તેવું દૂધ તું મને

આપ.'

માતા અંબા જરા ચમક્યાં. આશ્રમમાં ગાય તો હતી જ નહિ. એટલે દૂધ મળે જ ક્યાંથી? ઉપમન્યુએ દૂધ લેયું હતું, અને ચાખ્યું હતું એટલે એને દૂધની ઇચ્છા થાય એ પણ સ્વાભાવિક હતું. ગરીબીમાં સંતુષ્ટ રહેનાર આર્યસન્નારીએ બાલકને સંતોષવા યુક્તિ કરી. જવના ઘોળા લોટને પાણીમાં પેલાળી દૂધ જેવો તેનો દેખાવ કરી માતાએ પુત્ર પાસે લાવીને દૂધ મૂકી દીધું. ઉપમન્યુએ તે પીવા માંડ્યું પરંતુ તેને જોતાં જ શંકા પડી હતી એટલે પીતાં તો તેની ખાતરી જ થઈ ગઈ કે આ પ્રવાહી પદાર્થ દૂધનો ન હતો. મા પાસે ગઈને તેણે કહ્યું :

‘મા! આ કંઈ પેલું પીધું હતું એવું દૂધ ન હોય. તેં મને કંઈ જુદી જ વસ્તુ આપી છે.’

માતાના મુખ ઉપર સહજ સંકોચ થયો; ગ્લાનિ પણ થઈ. અને પોતાના મોંઘા પુત્રને દૂધ આપી શકાતું ન હતું એ દીનતા પણ તેમના હૃદયમાં ઊપસી આવી. તેમની આંખમાં ઝળઝળિયાં પણ આવ્યાં. તપમાં અને અધ્યાપનમાં નિમગ્ન રહેતા મહાસમર્થ મુનિ વ્યાઘ્રપાદ ધારે તો અણખૂટ સમૃદ્ધિ ઉપજવી શકે એમ હતું. પરંતુ તેમને સુખસમૃદ્ધિની પરવા જ ક્યાં હતી? પ્રભુમાં લીન તપસ્વીને દૂધ દહીં અને ઘી-માખણ જેવી પાર્થિવ વસ્તુઓ ઉપજવવા તરફ પ્રેરવા એ માતા અંબાને કદી ગમ્યું ન હતું. આજ પણ તે તેમને ગમ્યું નહિ. સાથે સાથે પોતાનો પુત્ર દૂધ માગીને દૂધ વગરનો રહે એ પણ માતૃ-હૃદયને કેમ ગમે? પુત્રે માતાની મૂંઝવણ જોઈ-નાનો હતો છતાં. અને તેણે પૂછ્યું :

‘મા! કેમ આમ આંસુ લાવે છે? દૂધ આપણી પર્ણકૃતિમાં નથી શું?’

‘ના, દીકરા! આપણો આશ્રમ એવો સમૃદ્ધિહીન છે કે આપણને દૂધ મળી શકે એમ નથી. માતાએ અશ્રુ લૂછતાં જવાબ આપ્યો.

‘એ દૂધ મેળવવાનો કંઈ માર્ગ હશે ખરો, મા?’

૧૬૦ : હીરાની ચમક

‘હા દીકરા! આ જીવનમાં કાંઈ પણ મેળવવું હોય તો હું એક જ માર્ગ જાણું છું, તારા પિતાએ કહેલો : શિવનું પૂજન કરવું અને નમઃ શિવાયનો જાપ જપવો.’ માતાએ કહ્યું.

‘જાપ તો હું જાપી લઈશ. પણ શિવની પૂજા કેમ થાય. મા?’

‘દીકરા! શિવતત્ત્વ તો સર્વવ્યાપક છે. જ્યાંથી જ્યાં રીતે પૂજાશ તેવી રીતે તે પૂજા સ્વીકારશે.’ માએ કહ્યું.

‘તો મા! હું એમ કરું? તું જતાવે તેમ આ આશ્રમની માટી-માંથી નાના નાના ગોળા લઈ આવું અને તું મને શિવની આકૃતિ એમાંથી ઊભી કરી આપ. એટલે હું તેમનું સતત પૂજન કર્યા જ કરીશ—શિવ પ્રત્યક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી.’ ઉપમન્યુએ કહ્યું.

માતાને — પુત્રને આ દૃઢ નિશ્ચય વિસ્મયલરેલો લાગ્યો. છતાં માતા અંબા રાજી થયાં અને માટીની કણીઓ લઈ પાર્થિવેશ્વર જનાવવાની રમતમાં ઉપમન્યુને પ્રેર્યો. પ્રાચીન ઋષિકુળોમાં રમત પણ ઈશ્વરને અવલંબીને જ થતી હતી.

૨

પરંતુ ઉપમન્યુ માટે એ રમત ન હતી. દૂધ મેળવી આપનાર શક્તિશાળી દેવની એ એકાગ્ર ઉપાસના હતી. કામ ન હોય ત્યારે એ બાલક નમઃ શિવાયનો મંત્ર લણે અગર માટીનાં શિવલિંગ જનાવી નિત્ય તેની પૂજા કરે. અલખત્ત, અન્ય શિષ્યોની સાથે તે પિતા વ્યાઘ્રપદ પાસે અભ્યાસ પણ કરતો રહ્યો, છતાં એ અભ્યાસનું કેન્દ્ર અને ધ્યેય બ્રહ્મતત્ત્વ તેને શિવસ્વરૂપે જ ઝોળખાયા કરતું હતું, અને તેની શિવપૂજા વચ અને અભ્યાસ વધતાં પણ ચાલુ રહી-વચ વધતાં એના મનમાંથી દૂધનું મહત્ત્વ ઘટતું ચાલ્યું હતું અને માત્ર શિવતત્ત્વનું મહત્ત્વ સચવાઈ રહ્યું હતું. આમ બાલ્યાવસ્થામાં ઊપજેલી દૂધની તૃણ્યા સંતુષ્ટ કરવા માટે શિવ સમર્થ છે એ જ્ઞાનમાંથી પાર્થિવે દૂધ બાજુ ઉપર રહી ગયું, અને યુવાન ઉપમન્યુ મહાન શિવભક્ત બની ગયો.

એના અભ્યાસનું પણ હાઈ શિવ, એના પૂજનનું પણ હાઈ શિવ, અને એના તપ ધ્યાનનું હાઈ પણ શિવ. વ્યાધપાદના-પિતાના આશ્રમમાં હવે એને જરૂરી એકાંત મળનું ન હોય એમ લાગ્યું. કારણ જેમ જેમ તેનું વય વધતું ગયું તેમ તેમ શિવતત્ત્વને મેળવવાની તેની તાલાવેલી પણ વધતી ચાલી. જે દિવસો જતા હતા તેમાં શિવના ધ્યાનનો વ્યાપાર વધતો જતો હતો, અને પિતાના આશ્રમનું એકાંત પૂરતું ન હોવાથી પાસેના હિમાલયના અરણ્યમાં જઈ ઉપમન્યુએ શિવપૂજન અને શિવતપ આદ્યું.

અરણ્ય સદા સર્વદા સાત્ત્વિક જ હોતાં નથી. આસપાસ હિંસક પ્રાણીઓ પણ હોય, ઝેરી જંતુઓ પણ ફરતાં હોય, અને પ્રેત જેવાં, પિશાય જેવાં અસંસ્કૃત માનવીઓ પણ ત્યાં વસતાં હોય. પાર્થિવેશ્વર બનાવવા ખાતર માટી ચૂંથતો, અને કાંઈ પણ કામકાજ કર્યા વગર પદ્માસનવાળી, આંખ મીંચી, આળસમાં સમય ગાળતો. આળસુ માનવી એ વનમાનવીઓને તો વિચિત્ર જ લાગે, એટલે તેમણે તેને વનમાંથી હાંકી કાઢવા અને તેને ધ્યાનભંગ કરવા બની શકતા બધા પ્રયાસો કર્યા. પરંતુ શિવતત્ત્વની ઉપાસનામાં પડેલા ઉપમન્યુમાં ન હતો ભય કે ન હતો ક્રોધ. સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છતા ઉપમન્યુના વાતાવરણમાં ધીમે ધીમે હિંસક પ્રાણીઓ હિંસા પણ ભૂલ્યાં અને વનમાનવો ધીમે ધીમે આર્યઋષિમુનિઓને માર્ગે ડગ ભરવા લાગ્યા. કહે છે કે પિશાય જાતિનો એક આગેવાન મરીચિ ઉપમન્યુની અસર નીચે એક મહા તપસ્વી પણ બની ગયો.

આ જાતનું તપ, આ જાતનું પૂજન, આ જાતની સાત્ત્વિક ચર્યા, છતાં શિવનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન હજી ઉપમન્યુને થયાં નહિ. શિવનું કલ્યાણ સ્વરૂપ ભલે વ્યાપક હોય, પરંતુ એને તો એક વખત એ સર્વવ્યાપી તત્ત્વના અર્ક સરખાં શંકર-પાર્વતીને હાજરાહજૂર નિહાળવાં હતાં. પ્રભુના સર્વવ્યાપીપણાનો ભલે તેને ખ્યાલ આવ્યો હોય, એનું તેને ઠીક ઠીક ભાન પણ થયું હોય, છતાં એ વ્યાપક તત્ત્વના વાણુતાણુ અનિશય ઢીલા લાગતા હતા. અને ઘણી વાર

૧૬૨ : હીરાની ચમક

ધુમ્મસની માફક વ્યાપક તત્ત્વ વેરાઈ જતું હતું. ઉપમન્યુને સુદૃઢ, સુખદ, નક્કર, જીવતાજગતી આંખે દેખાય એવું, અને જીવતાજગતા કાને સંભળાય એવું, વાતચીતને શક્ય બનાવતું ઘટ્ટ, ઘન, શિવસ્વરૂપ નિહાળવું હતું. એ હજી પ્રત્યક્ષ કેમ થતું ન હતું ?

એક દિવસ ઉપમન્યુને ખૂબ વેદના જાગી. એ માગતો હતો એ શિવસ્વરૂપ હવે પ્રત્યક્ષ ન થાય તો દેહત્યાગ સુધીની તપશ્ચર્યા આદરવી એવો નિશ્ચય કરતા ઉપમન્યુએ એકાએક સુંદર દસ્ય નિહાળ્યું. એની સામે વનરાજીમાંથી કોઈ પર્વતટેકરી ઉપરથી ઊતરતા સર્વાંગ સુંદરદેવ દષ્ટિએ પડ્યા. કલ્યાણકારી દસ્યો આંખને જરૂર ખેંચે. દેવ તરફ ઉપમન્યુની દષ્ટિ વળી અને તેને લાગ્યું કે દેવ તેના તરફ જ આવી રહ્યા હતા—અરે ! જોતજોતામાં તેની પાસે આવી પણ પહોંચ્યા. સ્મિતભર્યા મુખવાળા એ દેવમાં ઉપમન્યુને શંકરનાં દર્શન થયાં ન હતાં છતાં દેવના કલ્યાણતત્ત્વને નમન કરી ઉપમન્યુ દેવ સામે ઊભો રહી પૂછવા લાગ્યો :

‘દેવ આપનાં દર્શન દુર્લભ છે. હું કયા કલ્યાણકારી દેવનાં દર્શન કરી રહ્યો છું ?’

‘ઉપમન્યુ ! તું તો વેદપારંગત તપસ્વી છો. દેવોનાં સ્વરૂપને નિત્ય રટનારો છે. મને તું નહિ જાણખી શકે ?’ દેવે પ્રસન્નતા-પૂર્વક ઉપમન્યુને આહવાન આપ્યું.

‘મંત્રોની સ્મૃતિ તો મને કહે છે કે આપ દેવોના પણ દેવ ઇન્દ્રદેવ છો. હું દેવાધિદેવને પ્રણામ કરું છું.’ ઉપમન્યુએ શિવમાંથી સ્મૃતિ ખસેડી ઇન્દ્રલક્ષણની ઋચાઓ યાદ કરી કહ્યું.

‘ઘન્ય, ઉપમન્યુ ! તેં મને જાણખ્યો ખરો. તારી ઇચ્છામાં આવે એ વર માગ. હું પ્રસન્ન છું.’ ઇન્દ્રે વરદ મુદ્રા કરી ઉપમન્યુને કહ્યું.

‘નહિ, દેવ ! આપનાં દર્શન એ મારે મન મોડું સાક્ષ્ય છે. આપ કંઈ મને સેવા બતાવો તો તે કરી હું કૃતાર્થ થાઉં.’

‘સેવા ? મારી સેવા ? અસંખ્ય દેવતાઓ, સપ્તાર્ષિ, ગાંધર્વ, અપ્સરા, એ સર્વની સેવા મને પૂરતી થાય છે. મારાં દર્શન વ્યર્થ જવાં

ન જોઈએ. તારે કાંઈ વર માગવો જ પડશે. દેવદર્શન અકળ ન જ જાય.' ઇન્દ્રે આગ્રહ કર્યો. અને દેવ તરીકેની પોતાની સ્વર્ગમહતા પણ ઉપમન્યુ આગળ રજૂ કરી. કોઈ તપસ્વી સિદ્ધિ માગે, કોઈ તપસ્વી અપ્સરાનું રૂપ માગે, અગર પૃથ્વી ઉપરના વૈભવો માગે તો એ ખામી ભરેલા તપને ફલિત કરવાનો ધર્મ ઇન્દ્રનો હતો. પરંતુ એવું તપખંડન ઉપમન્યુના તપમાં શક્ય ન હતું. ઇન્દ્રનો આગ્રહ જોઈ તેણે નમ્રતાપૂર્વક ઇન્દ્રને વિનંતી કરી :

‘દેવ ! આપનાં સાચાં દર્શન મને થયાં હોય, અને દર્શન મને ફળ આપનાર હોય તો હું એક જ વર માગું છું.’

‘માગી લે આ ક્ષણે જ, મારું અહીંથી વિસર્જન થાય તે પહેલાં.’ ઇન્દ્રે કહ્યું.

‘દેવ ! જીવનભર શંકરના શિવસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ જોવા મથું છું. મને તેમનાં દર્શન કરાવો.’ ઉપમન્યુએ કહ્યું.

‘આ ઘેલા તપસ્વી ! માગી માગીને તેં આ માગ્યું ? નહિ દેવના, નહિ અસુરોના, અર્ધ અસુર સરખા, ભાન વગરના, વ્યસની, સ્મશાનવાસી ઇષ્ટને તું માગે છે ? તારી ભયંકર ભૂલ થાય છે...’

‘ભૂલ થતી હોય તો થવા દો, દેવ ! અને શિવસ્વરૂપની નિંદા ઇન્દ્રમુખે ન થાય એવી હું પ્રાર્થના કરું છું.’ ઉપમન્યુએ કાને હાથ દઈ દેવરાજને વિનંતી કરી.

‘માગવું હોય તો રંભા, ઉર્વશી કે તિલોત્તમાને માગી લે. જંબુદ્વીપ કે લક્ષદ્વીપનું રાજ્ય માગી લે. કોઈથી પરાજિત ન થવાય એવું સામર્થ્ય માગી લે. આ અર્ધ જંગલી, ભૂતપ્રેતના નેતા, ભાંગ-મસ્ત, અધોર, નવસ્ત્રા દેવનાં દર્શન કરીને તું શું પામવાનો છે ?’

‘ઇન્દ્રદેવ ! ક્ષમા કરો. મારે શિવતત્ત્વ સિવાય ખીજું કાંઈ જ પામવું નથી. આપને મારું તપ વ્યર્થ લાગતું હોય તો આપ ભલે સમેટાઈ જાઓ પરંતુ મારા કર્ણ હવે શિવનિંદા નહિ સાંભળી શકે.’ ઉપમન્યુએ કહ્યું.

‘અને હું શિવનિંદા કરીશ તો તું શું કરીશ ?’ ઇન્દ્રે કહ્યું.

૧૬૪ : હીરાની ચમક

‘કહું હું શું કરીશ તો...નિંદા કરનારને હું ખસેડી ન શકું તો હું જાતે અદશ્ય થઈશ. ઉપમન્યુએ કહ્યું.’

‘અદશ્ય થવાની કળા આવડે છે ખરી?’ ઇન્દ્રે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘હા, જી! એના જેવી સહેલી કળા ખીજ એકે નથી. જીવ મારો છે, મારે કબજે છે, એને હું આ શરીરમાંથી જોતજોતામાં અલોપ કરી દઈશ. મને મરતાં વાર નહિ લાગે.’

‘એમ? એ બેડોળ ચક્રમ્ દેવ માટે...થોભ, થોભ ઉપમન્યુ! મૃત્યુનું આહવાન બંધ રાખ અને મારી સામે જો! ઇન્દ્રે શિવને ગાળ દેવાની પાછી શરૂઆત તો કરી, પરંતુ એ સાંભળી ન શકવાથી ઉપમન્યુએ આગ્નેયી મંત્ર લાલુવાની શરૂઆત કરી કે જે દેહને મંત્રોચ્ચાર પૂર્ણ થતાંમાં ભસ્મ કરી નાખે એવી શક્તિ ધરાવતો હતો. ઉપમન્યુએ મંત્ર બોલતાં બોલતાં ઇન્દ્ર સામે જોયું તો ઇન્દ્રનું અસ્તિત્વ જ ત્યાં હતું નહિ! ઊલટું, ઇન્દ્રને સ્થાને ભગવાન શિવ અને માતા પાર્વતી નંદી ઉપર બિરાજમાન થયેલાં ઉપમન્યુએ નિહાળ્યાં. શંકરનું સ્મિતભર્યું મુખ કલ્યાણવાણી ઉચ્ચારી રહ્યું સંભળાયું;’

‘ઉપમન્યુ! તારા ઉપર હું પ્રસન્ન છું. તારી છેલ્લી કસોટી કરવા મેં ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. માગ માગ, જે માગે તે આપું.’

શંકરનાં દર્શન અને શંકરની વાણી સાંભળી ઉપમન્યુનાં રોમાંચ ઊભાં થઈ ગયાં. બાલ્યાવસ્થાથી જે ઇષ્ટનું એ તપ કરી રહ્યો હતો તે ઇષ્ટ તેની સામે જ પ્રત્યક્ષ ઊભા હતા. આજ તેની તપશ્યાં ક્ષણી. જગદ્વ્યાપી શિવતત્ત્વ ઘન આકાર ધારણ કરી, ભકતને સંતોષવા માટે સાકાર બન્યું હતું. ભરી ભરી, આંખે ઉપમન્યુએ શિવ-પાર્વતીનાં દર્શન કર્યાં. આંખમાં શિવ-પાર્વતીની મૂર્તિ સદાય અંકાઈ રહે એમ તે અવાજ બની દશ્ય જોયા જ કરતો.

‘માગી લે, ઉપમન્યુ! શિવતત્ત્વ પાસે તું જે માગીશ તે મળશે.’ ભગવાન શંકરે અવાજ બની ગયેલા ઉપમન્યુની વાણી ઉઘાડવા

તને કહ્યું.

પ્રભો ! આપનાં દર્શન પછી કોઈને પણ માગવાપણું રહે જ શું ? કલ્યાણતત્ત્વની સાક્ષાત્ મૂર્તિ મારી આંખમાં વસી ગઈ એ કદી ભૂંસાય નહિ એ જ વરદાન મારું હોઈ શકે.' ઉપમન્યુએ અત્યંત ભાવપૂર્વક વરદાન માગ્યું.

‘એ વર માગ્યો ન કહેવાય. મારું દર્શન થાય એ તો સદા ય તારી આંખમાં કાયમ રહેવાનું જ. એ તારા તપનું ફળ છે. હવે મારી પ્રસન્નતાના ફળરૂપ કંઈ પણ ઈપ્સિત તું માગી લે.’ શંકરે કૃપાભર્યાં વચનો લકતને રહ્યાં.

‘હવે મારે કંઈ પણ ઈપ્સિત રહ્યું જ નથી. છેલ્લો પુરુષાર્થ મને સાધ્ય થઈ ગયો. હવે માગવાનું કંઈ બાકી રહેતું નથી. ‘ઉપમન્યુએ કહ્યું. અને શંકર-પાર્વતીને નમન કરતો તે ઊભો રહ્યો. માતા પાર્વતીના મુખ ઉપર સ્મિત ફેલાયું, અને તેમની વીણા સરખી વાણી ઉપમન્યુએ સાંભળી :

‘ઉપમન્યુ ! તને યાદ છે તેં શી ઇચ્છાથી શંકરનું તપ આદ્યું હતું તે ?’

ઉપમન્યુને પોતાનું બાળપણ યાદ આવ્યું, માતા પાસે દૂધ માગેલું હતું તે યાદ આવ્યું, અને તે ન મળતાં બાળચેષ્ટામાં પરંતુ એક તપસ્વીના દઢ નિશ્ચયથી તેણે શંકરની આરાધના કરી હતી તે સાંભર્યું. ઉપમન્યુ એ બાલવાંછનાની સ્મૃતિથી સહજ લલ્લિત થયો, અને તેણે સંકોચપૂર્વક કહ્યું :

‘જગત્જનની ! એ બાલચેષ્ટા યાદ કરી હું સંકોચ પામું છું. આપનાં દર્શનમાં મને દૂધ જ નહિ પરંતુ અમૃત મળી ચૂક્યું છે. હવે તેની તૃષ્ણા રહી જ નથી.’

‘પરંતુ હું તારે માટે મારે હાથે જ તૈયાર કરેલું દૂધ લાવી છું. અને મારે હાથે જ એ હું તને પાવાની છું. આવ મારી સમક્ષ, અને આ દૂધનો કટોરો હું પાઉં તેમ પી જા ! પાર્વતીએ કહ્યું. શંકરના દર્શનથી જે હર્ષાશ્રુ તેની આંખમાં નહોતાં આવ્યાં તે

૧૬૬ : હીરાની ચમક

પાર્વતીના આ માતૃઅભિનયથી આવી ગયાં. ઉર્ષાત્રુથી ઊભરાતી આંખે જગન્માતાએ તેની સામે ધરેલો દૂધનો કટોરો તેણે પી લીધો. એ સદ્ભાગ્ય બહુ જ થોડા ભક્તોને પ્રાપ્ત થઈ શકે, ઉપમન્યુનું જીવન આજ સફળ થયું. અંતર્ધાન થતાં થતાં શિવજીએ તેને આશીર્વાદ આપ્યો :

‘ક્ષીરસાગરનો હું તને અધિપતિ ઠરાવું છું.’

પરંતુ સાક્ષાત્ શિવસ્વરૂપનાં દર્શન કરી ચૂકેલા ઉપમન્યુને ક્ષીર-સાગર શું પ્રલોભન આપી શકે? શંકરની છાયા ધારણ કરતા હિમાલય ઉપર ઉપમન્યુએ નિવાસ કર્યો અને શંકરનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં તેણે અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં અને શિવસ્મૃતિ પણ તેણે રચી. એના આશ્રમમાં નિત્ય ગુંજન થતું હતું કે,

ધ્યાયે નિત્યં મહેશં રજતગિરિનિભં ચારુચંદ્રાવતંસં
રત્નાંકલ્પોજ્જલાંગં પરશુમુગવરાભીતિહસ્તે પ્રસન્નમ્ ।
પદ્માસીનં સમન્તાત્સ્તુતમમરગણૈવ્યધ્રિકૃત્તિ વસાનમ્
વિશ્વાઘં વિશ્વવંઘં નિશ્ચિલભયહરં પશ્ચવક્રં ત્રિનેત્રમ્ ॥

કુલશેખર

શું બ્રાહ્મણ? દ્વિજ? નહિ નહિ. ભારતમાં તો અનેક શૂદ્રો પણ ભક્તો થઈ ચૂક્યા છે. શૂદ્ર વાલ્મીકિએ આખું રામાયણ રચી આર્યાવર્તને એક અમર સંસ્કારઝરો આપ્યો.

સંપત્તિ છોડીને બેઠેલા સંન્યાસીઓ જ શું ભક્ત થઈ શકે? ના. સંપત્તિ, સત્તા અને સુખસાહેબીમાં ઉછરતા અનેક રાજવીઓ પણ આપણે ત્યાં અનુપમ ભક્તો બની ચૂક્યા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ કે ખીલ કોઈ પણ સંસ્કૃતિએ નહિ ઉપજવ્યા હોય એટલા ભક્ત અને સંસ્કારી રાજવીઓ ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઉપજવ્યા છે.

દક્ષિણના કેરલ પ્રદેશમાં મહારાજા કુલશેખરનો જન્મ. એ જ કેરલમાં શંકરાચાર્યનો પણ જન્મ. કેરલના દઢવત નામના રાજવીને કંઈ સંતાન ન હતું. ધર્મી, અધર્મી, સહુને જીવનમાં કોઈક વાર સંતાનની ઇચ્છા થાય છે. મહારાજા દઢવતે પ્રભુ પાસે એક તેજસ્વી પુત્ર માગ્યો અને પ્રભુએ તે આપ્યો પણ ખરો. એ જ પુત્ર તે પરમ ભક્ત કુલશેખર. બાલ્યાવસ્થાથી રાજકુમાર કુલશેખરે શસ્ત્રમાં અને શાસ્ત્રમાં પ્રાવીણ્ય મેળવવા માંડ્યું. અને દઢવતે જ્યારે જ્યેષ્ઠ કે રાજકુવર રાજ્યભાર વહન કરવાને માટે શક્તિમાન થયો છે એટલે રાજાએ પોતે રાજ્યાસન છોડી દીધું. યુવરાજને પોતાની નજર સામે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો અને પોતે વનમાં વસી વાનપ્રસ્થધર્મ સંપૂર્ણ રીતે પાળવા માંડ્યો. પ્રાચીન રાજાઓમાંથી ઘણા જીવતાં સુધી રાજ્યગાદી ઉપર ચીટકી રહેવાની ક્ષુદ્રતા દર્શાવતા ન હતા. કુલશેખર રાજવી તો

૧૬૮ : હીરાની ચમક

હતો, રાજ્યભાર વહન પણ કરતો હતો, છતાં એના હૃદયમાં એક અંખના ભગી હતી : ચર્મચક્ષુ પણ પ્રભુનાં જ દીવેલાં; એ ચક્ષુ સામે પ્રભુ આવીને કેમ ઊભા ન રહે? માનવી ને તો ચર્મચક્ષુ અને દિવ્યચક્ષુએના ભેદ ! પ્રભુ એ ભેદ કેમ રહેવા દે ?

મહારાજ કુલશેખરને સઘળી સત્તા હતી. ધારે તેને મારે અને ધારે તેને જિવાડે એ સત્તા હતી તો ખરી, છતાં કુલશેખર જેઈ શક્યો કે એનાથી ગમે તેને મારી શકાતું ન હતું... અને સર્વ માંદા કે સર્વ મૃતને જિવાડી શકાતું તો હતું જ નહિ ! રોગગ્રસ્તોને રોગ-મુક્ત કરવા અને લાંબું જિવાડવા એણે ઔષધશાળાઓ અને સારવારગૃહો આખા રાજ્યમાં સ્થાપ્યાં એ ખરું, પરંતુ મૃતદેહને સજીવન કરી શકે એવા કોઈ કલાધર ઉપર એની સત્તા તો હતી જ નહિ. ઔષધવૈદ્યો અને શસ્ત્રવૈદ્યો સાથે એણે ઘણી ચર્ચા કરી, પરંતુ મૃત દેહને સજીવન કરવાની વિદ્યા કે કલા કોઈ માનવીના હાથમાં ન હતી એમ સાબિત થયું. રાજવીની આમ અખાધિત ગણાતી સત્તા ખૂબ ખૂબ મર્યાદિત માલૂમ પડી.

કુલશેખરે કૃષિ અને વ્યાપાર ખૂબ આગળ કર્યાં. અને તેની વહેંચણી એવી વ્યવસ્થિત રીતે કરી કે એની પ્રબળતા સંપૂર્ણ ભરણુ-પોષણુ થાય, સહુને આનંદ ઉત્સવ અને પ્રભુસ્મરણુ કરવાનો સમય રહે, અને કોઈ પણ ધનિકના ધનનો ઢગલો એવડો મોટો ન વધી જાય કે જેથી એ ધનના ઢગલાને જોનારનું કે એ ઢગલા ઉપર જોસનારનું મન ફટકી જાય ! વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે અને કોમ કોમ વચ્ચે, સમાનતા વ્યાપી જાય એવી એની રાજ્યકુશળતા.

જમીન ધાન્યના ઢગલા આપતી હતી એ વાત સાચી, પરંતુ મહારાજ કુલશેખર જેઈ શક્યા કે બાજરી વાવી બાજરી જ લણાતી; બાજરી વાવીને ચોખ્ખા ઉપજાવી શકાતા નહિ ! અને ચોખ્ખા વાવીને તેમાંથી ઘઉંનાં ખજાં ભરી શકતાં નહિ ! કુલશેખરે મિશ્રણના કંઈ કંઈ પ્રયોગો કર્યા-કરાવ્યા, પરંતુ રાજસત્તાને જાયફળમાંથી કરી ઉપજાવવાની શક્તિ મળી હોય એમ લાગ્યું નહિ !

સૂર્ય એનો સમય થયે ઊગતો અને સમય થયે આથમતો. રાજા કુલશેખર સૂર્યને મોડો ઊગવાની આજ્ઞા કરે કે ચંદ્રને નીચે ઊતરી આવવાની આજ્ઞા કરે, એ આજ્ઞાઓ રાજાજા હોવા છતાં સૂર્ય-ચંદ્ર પાલન કરતા હોય એવી કુલશેખરને ખાતરી થઈ નહિ. રાજાનો પણ એક રાજા હતો એ કુલશેખરની સમજમાં આવેલું. ભક્તનો એ પુત્ર હતો એટલે એનામાં ભારે નમ્રતા તો હતી જ. રાજસત્તા અતિશય મર્યાદિત હતી એવી પણ એને ખાતરી થઈ ચૂકી. રાજસત્તા એ કુદરતી સત્તા નહિ, કુદરતી સત્ય પણ નહિ, માત્ર મર્યાદિત માનવોએ ટાળે મળી એક વ્યવસ્થાભ્રમ ઉપજાવ્યો એનું નામ રાજસત્તા. સાચી સત્તા તો કોઈ સાચા સત્તાધીશના હાથમાં છે જે સૂર્યચંદ્રને ઉગાડે છે, પૃથ્વીમાંથી જીવન પ્રગટાવે છે અને પાણીને પવનથી હલાવે છે! એ સત્તાનું સૂત્ર જેના હાથમાં હોય તે સાચો સત્તાધીશ! અને એ હશે કોણ? આંખ બનાવનાર એ સત્તાધીશ આંખ સામે કેમ ન દેખાય? અને કુલશેખરે આ ભાવના થતાં બરોબર એ મહાન સત્તાધીશને આંખ સામે પ્રત્યક્ષ કરવા માનસિક તપ આદ્યું.

એ સત્તાધીશનો આકાર શો? એનું રૂપ શું? એની વાણી કેવી? આકાર વગર એ માનવ ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ થાય પણ શી રીતે? ભક્તો કહેતા હતા કે માનવ જીવનમાં પ્રભુ રામ રૂપે, કૃષ્ણ રૂપે નારાયણ સ્વરૂપે પ્રગટ થયા છે. આંખને તો કોઈ નિરાકાર સત્તા પ્રગટ દેખાતી ન હતી. શા માટે મહારાજા કુલશેખર એ ભક્તોએ વર્ણવેલા રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ અને નારાયણના આકારને આંખ સામે સતત ન રાખી શકે? સર્વશક્તિમાન પ્રભુ આકારહીન હોય તો યે એને વિગ્રહ-આકાર ધારણ કરવામાં હરકત કેમ આવે? કુલશેખરે પ્રભુનું સ્મરણ થાય એમ નિત્ય કથાવાર્તા પોતાના મહેલમાં શરૂ કરાવી અને આખા નગરને નોતરવા માંડ્યું.

*

*

*

રાજમહેલમાં રામાયણની કથા ચાલતી હતી. રામાયણની કથા.

૧૭૦ : હીરાની ચમક

અને તેમાં યે કથાકાર બહુ મોટા કલાવિદ્ -એની વાણીમાંથી રામાયણનાં પાત્રો સજીવન બની આકાર ધારણ કરતા હોય એવું એનું કવિત્વમય વક્તવ્ય હતું. વિશાળ શ્રોતામંડળ બેઠું હતું અને રાજા કુલશેખર તલ્લીન થઈ રામાયણની કથા સાંભળતા હતા. એક દિવસ રામાયણનો ખર-દૂષણ સાથેના યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો. આદર્શ ભ્રાતા લક્ષ્મણને સીતાજીનું રક્ષણકાર્ય સોંપી રામ એકલા પોતે ધનુષ-બાણ લઈ ખર-દૂષણની ચૌદ હજાર રાક્ષસોની સેના સામે યુદ્ધ કરવા ચાલ્યા

चतुर्दशशस्त्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥

કથાકારે આ અસમાન યુદ્ધનું બહુ રોચક શબ્દોમાં વર્ણન આપ્યું. અને એના શબ્દોએ ચૌદ હજાર રાક્ષસો એક પાસ અને સામે એકલા રામ, બાણે પ્રત્યક્ષ કરી દીધા ! ભાવિક કુલશેખર તન્મય થઈને કથા શ્રવણ કરતો હતો. એણે તો પોતાની આંખ સામે આ યુદ્ધ રચાતું જોયું. એ વીસરી ગયો કે અહીં તો રામાયણની કથા ચાલતી હતી, ભાન ભૂલી મહારાજા કુલશેખર ઊભો થયો. પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં અને ઘોર શંખનાદ કરી આખી રાજસેનાને એકત્રિત કરી દીધી, સેનાનાયક પણ ભક્તરાજના રાજ્યમાં અંશતઃ ભક્ત બની ગયો હતો. રાજાની પ્રવૃત્તિ જોઈ આખી સભા ચકિત થઈ અને સેનાપતિ પણ ચકિત થયો. રાજાના હૃદયમાં કોઈ અવનવો ઉત્પાત થયો છે કે હું, એવો તેમને ભય પણ લાગ્યો સેનાપતિએ નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું :

‘ મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ? ’

‘ જોતા નથી, સેનાપતિજી ! કે રામ એકલા ચૌદ હજાર રાક્ષસો સામે યુદ્ધ કરવા જઈ રહ્યા છે ? આપણે શું અહીં બેઠા રહેવું છે. અને રામને કષ્ટ પડે એ સગી આંખે નિહાળવું છે ? ’

‘ પણ... ’ સેનાપતિ કાંઈ કહેવા જતા હતા પરંતુ તેમને અટકાવી

કુલશેખરે જવાબ આપ્યો :

‘ પણ ખણુ કાંઈ નહિ, રામ સાથે આપણી જીવનભરની સંધિ અલિખિત. એની હાકલ થાય કે આપણે ઊભા જ થવું જોઈએ. ચાલો સૈન્ય લઈને.’

વ્યવહારની દૃષ્ટિ આને ઘેલછા કહે, ભુલાયેલા ભાન તરીકે ઝાળખાવે અગર ભક્તિભાવનું ચક્રમપણું પણુ નામ આપે ! એ જે હોય તે ! સેનાપતિને તો રાજગણ પાળવાની જ હતી. કુલશેખરને એક ખાજુએ એકલા રામ અને સામી ખાજુએ ખર-દૂપણુ અને તેમની પાછળના ચૌદ હજાર રાક્ષસો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. સૈન્ય તૈયાર હતું. સેનાપતિ પણુ તૈયાર હતા, પરંતુ તેમણે ક્યાં જવું ? કોની સાથે લડવું ? કથા કહેનાર શાસ્ત્રી કુલશેખર જેવા પરમ ભક્ત તો હતા નહિ, પરંતુ એ વિચક્ષણુ વિદ્વાન હતા, વાણીનો મહિમા સમજતા હતા અને ભક્તનાં હૃદય વાણીનો કેવો પડઘો પાડે છે એ પણુ સમજતા હતા. તેમણે સમજી લીધું કે તેમની-અસરકારક શૈલીએ આખેદૂખ રામ-રાક્ષસનું ચિત્ર કુલશેખરના ભક્તહૃદય પર પાડ્યું હતું. એકાએક તેમણે ખર-દૂપણુ અને ચૌદે હજાર રાક્ષસો રામના એક જ ખાણુથી વીંધાઈ ગયા એવો એક શ્લોક લલકાર્યો અને ત્યારે કુલશેખરને ખાતરી થઈ કે ભગવાન રામને કોઈ માનવીની સહાય જરૂરની ન હતી...અને ધીમે ધીમે તેમને સમજ્યું કે તેઓ માત્ર એક કથા સાંભળતા હતા !

*

*

*

ભક્તોને ઘણી વાર પોતાના શ્રેષ્ઠ સ્થાનનું ભાન રહેતું નથી. એને એ શ્રેષ્ઠ સ્થાન સાચવી રાખનારાઓને ભાન ભુલાવતી ભક્તિ જરાય ગમતી નથી. રાજા રાજદંડ ધારણુ કરી સિંહાસન ઉપર બેસી ગંભીરતાભરી આજ્ઞા આપે એ રાજકર્મચારીઓને જરૂર ગમે; પરંતુ એ રાજા સિંહાસન છોડી પ્રભુની કોઈ મૂર્તિ સામે કરતાલ લઈ નાચે એ તેમને ન ગમે એ પણુ સમજી શકાય એવું છે. સાચા ભક્તોને વ્યવહારની મર્યાદા નડતી નથી, પરંતુ વ્યવહારના અર્ક સમા રાજ-

૧૭૨ : હીરાની ચમક

કારણમાં તો ડગલે ને પગલે મર્યાદા દોરાયે જાય. કુલશેખર પોતાનું રાજકાજ સારી રીતે કરતો હતો એ સાચું; પરંતુ એનો રાજવૈભવ, એનો રાજદબદબો અને એની સત્તાવાહી રાજગા, ધીમે ધીમે ભક્તિમાં પલોટાઈ અતિશય સૌમ્ય બનવા માંડ્યાં.

રાજદરબારીઓને અળગા કરી કુલશેખર સાધુસંતો અને ભક્તો તરફ વધારે ધ્યાન આપવા માંડે એ રાજપુરુષને ડંખવા લાગ્યું. અને રાજ તો વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં સાધુસંતોને મહેલમાં અને પોતાની આસપાસ ફેરવતો થઈ ગયો; ભક્ત રાજવીની પ્રજ્ઞ સુખી હતી. પ્રજ્ઞના સર્વ વર્ગો સંતુષ્ટ હોવાથી ગુનાઓ બનતા જ નહિ. પડોશના રાજવીઓ ભક્ત રાજવીને પ્રદેશ ખૂંચવી લેવાને બદલે એની સીમાનું રક્ષણ થાય એવી મૈત્રી દાખવવા લાગ્યા; કારણ કુલશેખર તરફથી રાજકીય કે સૈનિક આક્રમણ થાય એવો ભય કોઈને હતો જ નહિ. ભક્તિની અતિશયતામાંથી, ભક્તોના ઝમેલામાંથી રાજને મુક્ત શી રીતે કરવા એ મહાપ્રશ્ન દરબારીઓની પાસે પ્રત્યક્ષ થયો. અને એક દિવસ રાજમહેલમાં ખૂમ ઊડી કે રાજ્યના તોષાખાનામાંથી મૂલ્યવાન હીરાઓ ચોરાઈ ગયા છે.

રાજમહેલ રાજમંદિર રહ્યો ન હતો, પરંતુ તે સાધુસંતોને એક અખાડો બની રહ્યો હતો. છતાં ખૂમો ઊડી તે મહારાજ કુલશેખરના કાન સુધી પહોંચ્યા વગર રહી નહિ. અને ખૂમની સાથે આરોપ પણ ધીમે ધીમે ઘટ્ટ થવા માંડ્યો...રાજમહેલમાં સાધુસંતોનાં ઝુંડ કર્યા કરે...ભક્તોની અવરજવર બધે જ...શયનગૃહ હોય કે સભાગૃહ હોય, રાત હોય કે દિવસ હોય, જોગટાઓ બધે જ ફરતા હોય !...ભક્તોને કહે કોણ? અને કહે તો સાંભળે કોણ? બધા સાધુઓ કંઈ સરખા હોય છે? લક્ષ્મી દેખી મુનિવર ચળે...આમ જુદી જુદી ઢબે આરોપો પણ રાજ કુલશેખરને કાને પહોંચી ગયા.

રાજ્યએ કર્મચારીઓને બોલાવ્યા અને તપાસ શરૂ કરી. હીરા ખોવાયા હતા એ વાત સાચી. હીરા ખોવાય તેની રાજને ખાસ ચિંતા પણ ન હતી; પરંતુ રાજવી તરીકે રાજમહેલમાં બનતો ગુનો શોધી

કાઠવાની તેની ફરજ હતી. તપાસ શરૂ થઈ. પ્રબળનો સુખી હતા. ગુનેગારોનું નામનિશાન રાજ્યમાં હતું નહિ રાજમહેલના કર્મચારીઓને ભરપટ્ટે પગાર મળતો હતો એટલે હીરા ચોરવાની કોઈ નોકરને તો જરૂર હતી નહિ; બાકી રહ્યા રાજમહેલમાં ફરતા સાધુ, સંતો અને વૈષ્ણવો !

રાજ્યએ એ યુગને છાજે એવો ગુનાશોધનનો પ્રકાર ચોળ્યો. ગુનેગાર જડે નહિ ત્યારે એ શોધવાનું કામ દિવ્ય સત્ત્વને સોંપવામાં આવતું. રાજ્યએ એક દિવ્ય સોંપણી ગુનેગાર માટે રજૂ કરી અને સર્વ રાજમંદિર સાથે સંબંધ ધરાવનાર ભક્ત અને કર્મચારીઓને ભેગા કર્યા, અને હળાહળ વિષ ભરેલા એક સર્પનો કાંડિયો લાવી સર્વની વચ્ચે મૂક્યો. રાજને મન આ ગુનો બે પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. કાં તો સાધુ-સંતોએ હીરા ચોર્યા હોય, કાં તો દરબારી નોકરોએ. કાંડિયો આવતાં બરોબર રાજ્યએ આજ્ઞા આપી :

‘ ગુનેગાર શોધવાની હવે એક જ રીત બાકી રહી. આ કાંડિયામાં ભયાનક સર્પ છે, વિષધર નાગ છે; એમાં સહુ કોઈ હાથ ધાલે. ગુનેગાર હશે તેને સર્પદંશ થશે; ગુનેગાર નહિ હોય તે દંશથી મુક્ત રહેશે. ચાલો, કોણ શરૂઆત કરે છે ? ’

દરબારીઓ સંકોચાયા, બ્યારે સાધુસંતોમાં કોણે પહેલો હાથ નાખવો એની હોંસાતોંસી થવા માંડી. રાજના મનમાં તો ખાતરી જ હતી કે આ સાધુસંતોનું કામ નથી, પરંતુ સાધુસંતોથી કંટાળેલા રાજદારી પુરુષોનું જ આ કામ છે. તેણે એકાએક પોતાનો હાથ જીંચ્યો કર્યો. સહુ સ્તંભી ગયા. ભેગી મળેલી સર્વ મંડળી સાંભળે એમ કુલશેખરે ગંભીર નાદે કહ્યું :

‘ આ રાજમહેલમાં સાધુસંતો આવે છે મારા આમંત્રણે. એની જવાબદારી મારી છે. હું પોતે જ મારા પોતાના ઉપર સર્પદિવ્યનો પ્રયોગ કરું છું. અને જો સાધુસંતોમાંથી કોઈએ પણ હીરા ચોર્યા હોય તો મારી પ્રભુને પ્રાર્થના છે કે સર્પદંશ મને જ થાય ! ’

રાજ કુલશેખર આટલું કહીને અટક્યો નહિ. સંતો અને દર-

૧૭૪ : હીરાની ચમક

બારીઓ બંને રાજને અટકાવે તે પહેલાં રાજ્યે સર્પના કંડિયામાં પોતાનો હાથ ખોસી ધાલ્યો. ક્ષણ વીતી, એ ક્ષણ વીતી, પા ઘટિકા વીતી. છતાં રાજને હાથ અંદરનો અંદર સલામત રહ્યો અને તેના મુખ ઉપર દંશનું એક ચિહ્ન પણ દેખાયું નહિ. કંડિયાનું ઢાંકણ ખોલાતાં સહુ દેખે એમ રાજ્યે નાગની સોડમાં પોતાનો હાથ અડાડી રાખ્યો. નાગે હાથ ઉપર ફણા કરી પરંતુ નાગ જરા પણ ડર્યો નહિ અને ફણા સંકેતી કંડિયામાં પાછો સમેટાઈ ગયો. ભક્ત રાજવીની ક્ષત્રિયવટ સંતોને નિર્દોષ ઠરાવી રહી.

અલબત્ત, કર્મચારીઓને શરમ આવી. હીરા બધા જ જડયા. મહારાજ કુલશેખરને સંતોની ચુંગાલમાંથી ઉગારવાનો દરબારીઓનો આ બાલિશ પણ પ્રામાણિક પ્રયત્ન હતો એ જાહેર થયું; અને ભક્ત રાજવીને તો સદા એ ગુનાની શિક્ષા ક્ષમામાં જ હોય । દરબારીઓનો શુભ ઉદ્દેશ વિચારી તેણે કોઈને કાંઈ શિક્ષા કરી નહિ, અને દરબારીઓએ પણ એ સમય પછી રાજના ભક્તમાર્ગમાં સહજ પણ વિદ્ય નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

ભક્તશિરોમણિ ક્ષત્રિય રાજવી કુલશેખર રાજ્યે કરતાં ભક્તોમાં વધારે મોટું સ્થાન આજ સુધી પામી રહ્યો છે. દક્ષિણનો એ પરમ-વૈષ્ણવ રાજવી.

‘મુકુંદમાલા’ નામનો એક સંસ્કૃત સ્તોત્રગ્રંથ આ રાજવીની વિદ્વતા અને ભક્ત પ્રદર્શિત કરતો આજ પણ ભક્ત અને વિદ્વાનોમાં બહુ આદર પામે છે.

રૂપને ઈજરદાર

૧

માનવી જાતે પોતે જ પોતાના સુખની આડે ન આવતો હોત તો તેની આસપાસ સુખનું સ્વર્ગ રચાયે જ જતું હોત. પરંતુ મોટે ભાગે માનવી પોતે જ પોતાના સુખને પકડી ખેંચી રાખવા માગે છે. મૂડીમાં, પેટીમાં કે પહેરામાં સંતાડી રાખવા માગે છે અને રખે કાંઈ એ સુખમાં ભાગ પડાવી જાય એનો ભય સેવ્યા કરે છે, એટલે એનું સુખ પણ એને કંઈ કામમાં આવતું નથી.

શરદ્દ એક સુખી યુવાન હતો; ભણેલો હતો, સંસ્કારી હતો. અને ધનિક પિતાનો પુત્ર હોઈ એની નાની વયથી જ ધનના વ્યવસાયમાં તે લાગી ચૂકેલો હતો. કેટલાક યુવાનોનાં માતાપિતા તેમના યૌવનને આંગણે જ મૃત્યુ પામી યુવાનોને મિલકતના માલિક બનાવી આભારી કરે છે. શરદ્દનાં માતાપિતા પણ તેની ૨૨-૨૪ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં અને તેને આખી મિલકતનો વારસ અને વ્યવસ્થાપક બનાવતાં ગયાં. ભણુતર, બુદ્ધિ અને અનુભવ ત્રણેએ મળીને તેને એક સફળ ધંધાદારી બનાવ્યો અને સ્વર્ગમાં ખેડેલાં માતાપિતા બહુ રાજ થઈ આશીર્વાદ વરસાવે એવી કુશળતા અને કુનેહપૂર્વક શરદ્દે પોતાનો ધંધો ધપાવ્યે રાખ્યો. એમાં એની પ્રતિષ્ઠા પણ વધતી ગઈ અને જનતામાં તેનો સામાજિક ઉપયોગ પણ સરસ થવા લાગ્યો. આમ માનવી માગી શકે એટલું સુખ શરદ્દને શરદ્દનો પૈસો આપી શકે તેમ હતું,

તેને અત્યંત રૂપાળી પત્ની પણ મળી હતી. પત્નીનું નામ માધવી. માધવી રૂપાળી જ માત્ર ન હતી; તે સારું ભણેલી હતી,

ચખરાક હતી અને ખૂબ આનંદી પણ હતી. સુંદર પત્ની હોવી એ સદ્-ભાગ્યની નિશાની છે. છતાં સુંદર, સુશીલ અને સુશિક્ષિત પત્ની હોવી એ વળી મહાભાગ્યની નિશાની છે. શરદને એ મહાભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. અને જનતા માગતી હતી કે શરદ જેવો ભાગ્યશાળી માનવી આ વિશ્વમાં ભાગ્યે જ ખીલે કોઈ હશે. શરદે પોતે પણ શરૂઆતમાં એમ જ માની લીધું. એના પોતાના સુખનો પાર ન હતો. પત્નીને હીરા-મોતીના દાગીનાની ખોટ ન હતી, રેશમી અને જરીનાં વસ્ત્રોની ખોટ ન હતી, અને સુખી દંપતીને જવરઅવર માટે, રૂપપ્રદર્શન માટે, ધનપ્રદર્શન માટે, તેમ જ કલાપ્રદર્શન માટે વિસ્તારભરેલો પ્રદેશ પડ્યો હતો. નાટક, સિનેમા, પાર્ટીઓ અને જલસાઓ, સભાઓ અને સંમેલનો, કલામંડળો અને કલાપ્રદર્શનો, હરકોઈ જ્ઞાન, રૂપ, શૃંગાર, ચાતુર્ય અને ધન દર્શાવવાનાં વિપુલ સાધનો ખની રહે છે; અને શરદે તથા તેની અત્યંત લાવણ્યવતી પત્ની માધવીએ આ સાધનોનો સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ પણ કરવા માંડ્યો.

પછી તો શરદની આસપાસ—કહો કે માધવીની આસપાસ—મિત્રોની, પ્રશંસકોની, ઓળખીતાઓની અને ઓળખાણ માગનારાઓની ઠીકઠીક ટાળી જમવા માંડી. આ ઉપર, નાસ્તા ઉપર, જમણુ ઉપર, ફરવા માટે, સિનેમા જેવા માટે, શરદને અને માધવીને આમંત્રણો મળવા લાગ્યાં અને આ આમંત્રણો સ્વીકારાય એટલે સામાં આમંત્રણ તેમને આપવાં પણ પડ્યાં. ધનિકોને તો કામ હોય છે, પરંતુ ધનિકોની પત્નીઓને પોતે સ્વીકારે એટલું જ કામ કરવાનું રહે છે. એટલે આવાં ઘણાં આમંત્રણોમાં શરદને જવું મુશ્કેલ થઈ પડતું, અને તે આવા કેટલાંયે રૂબરૂ આમંત્રણોમાં પોકારી ઊઠતો :

‘આમ બધે જવું તો મને ન જ પાલવે.’

‘પણ હવે આમંત્રણ આવ્યું જ છે તો આપણે ગયા વગર કેમ ચાલે? તને ખરેખર કામ હોય તો હું જઈ આવીશ; પણ છેક આમંત્રણ નકારવું એ અભિમાનમાં ગણાશે.’ માધવી શરદને જવાબ આપતી, અને કેટલીક વાર શરદને મૂકીને પણ તેને જવું પડતું.

અને માધવી તેને જ્યાં સુધી આમ કહેતી ત્યાં સુધી એને એ કથન સ્વાભાવિક લાગતું. પરંતુ કદી કદી આમંત્રણ આપનારાઓ પણ તેને કહેતા :

‘આપને તો અનેક વ્યવસાયો હોય એટલે આપ ના પાડો એ સમજી શકાય; પરંતુ માધવીબહેનને તો આપ જરૂર મોકલો.’

અને માધવીને વિશેષ કામ ન હોવાથી તે જતી પણ ખરી. ડાણુ જાણે કેમ, પરંતુ માધવી પોતાને મૂકી એકલી જાય એ શરદને ગોઠવું નહિ. એક વસ્તુ ન ગોઠતાં અનેક વસ્તુઓ અણગોઠતી બની જાય છે. રસુતે જતા લોકો પોતાના કરતાં માધવી સામે વધારે નજર કરે છે, ઓળખીતાઓ પણ શરદ કરતાં માધવીને મળવામાં વધારે રાજી હોય છે, પોતાની આસપાસનાં ટાળાં કરતાં માધવીની આસપાસ મિત્રમંડળનું ટાળું વધારે પ્રમાણમાં જામી જાય છે. અને ઘણી વાર તો શરદને બાજુએ મૂકી, શરદને વેગળો રાખી, માધવી સાથે વધારે પ્રમાણમાં ચપ્પરાકીલરી હસી-ટીખળ થાય છે. આમ તેને ધીમે ધીમે લાગવા માંડ્યું; અને એક દિવસ તો આવા કોઈ પ્રસંગે તેના મનમાં માધવીનું પોતાની માલિકીનું રૂપ ખીજાઓની દૃષ્ટિએ પડીને સાર્વત્રિક બની જાય છે એમ પણ હૃદયખટકા સાથે તેને લાગી આવ્યું. તે જ ક્ષણથી તેને ઈશ્વરે, સમાજે અને લગ્ને આપેલું માધવીનું રૂપ, આનંદ અને સુખ આપવાને બદલે કલેશ અને દુઃખ આપતું બની ગયું.

૨

આજ સુધી શરદ પોતાની પત્નીનું રૂપ નિહાળતો હતો, ધારી ધારીને નિહાળતો હતો અને પોતાને ભાગ્યશાળી માનતો હતો. આજથી તેને એ રૂપ માટે ચટપટી ઉત્પન્ન થવા માંડી. જે રૂપ તેનું એકલાનું હતું, એકલાની માલિકીનું હતું, તે ઉપર જાપ્તો અને પહેરો મૂકવાની જાણે જરૂર ઉત્પન્ન થઈ ન હોય એમ શરદને લાગવા માંડ્યું ! માધવી પત્ની શરદની અને એના મિત્રો એ પત્નીના રૂપ સામે શા માટે જુએ ? લગ્ને માધવીનો હાથ શરદને આપ્યો હતો; એ હાથને એના

૧૭૮ : હીરાની ચમક

ઝાળખીતાઓ પકડી હસ્તધૂનન શા માટે કરે? એના કરતાં એની પાટીઓમાં ન જવું એ શું વધારે સારું નથી? કલબમાં જઈને માધવી બેડમિન્ટન રમે કે પતાં રમે. અને એ રમતમાં તે બેહોશી બતાવે અને ચબરાકીભરી વાતો કરે! એની સારી રમતને લોકો તાળી ઓથી વધાવે! અને કદી કદી 'ડ્રીન્કસ'ને બહાને માધવીને પોતાનાથી છૂટી પડીને તેઓ હસે અને માધવીને હસાવે! માધવી હસતી ત્યારે તે હતી તેના કરતાં પણ વધારે રૂપાળી લાગતી હતી. પરંતુ તેને હસાવવાનો સાચો અધિકાર તો શરદને જ હોય ને? પતાં કે બેડમિન્ટન રમવામાં તેના જીવનભરના ભાગીદારને ખાજુએ મૂકી તે તત્કાલીન અને કામચલાઉ ભાગીદારને કેવી રીતે પસંદ કરી શકે? ચોવીશ કલાકના શરદના હક્કમાંથી કેટલા કલાકની આ ચોરી અને લૂંટ ચાલતી હશે? શરદનો આનંદ ઓસરતો ચાલ્યો અને સાથે સાથે તે દિવસે દિવસે ચીડીઓ થતો ચાલ્યો. એક દિવસ તો માધવીએ જ શરદને પૂછ્યું :

'શરદ! તારા મુખ ઉપર કેમ આમ ગ્લાનિનો દેખાવ દેખાય છે?'

'કાંઈ નહિ, અમસ્તો.' જરા તોછડાઈથી શરદે જવાબ આપ્યો.

'તારી તબિયત સારી લાગતી નથી. ચાલ, આપણે ડોક્ટરને ત્યાં જઈ આવીએ.' માધવીએ કહ્યું.

ડોક્ટરને ત્યાં જવાની શી જરૂર છે? એ તો અહીં રોજ આવે છે. એક વાર નહિ, બે વાર.'

'આવે પણ ખરા. આપણે એ માટે પૈસા આપીએ છીએ.'

'આપણી શરતમાં એક વાર આવવાનું બંધન છે, બે વાર નહિ.'

'એટલો એ સારો માણસ!...એક ને બદલે બે વાર આવે છે તે.'

'ઘણો સારો માણસ!...તને સમજ પડતી નથી એ શા માટે બે વાર આવે છે તે?'

'મને શી સમજ પડે?'

'તને જોવાને, તારી સાથે વાતચીત કરવાને, અને તારો હાથ

પકડવાને માટે એ આવે છે।’

‘કેમ આજે આમ છે? કોઈ દિવસ નહિ ને આજ ડોક્ટર ઉપર ગુસ્સો?’

‘તારી આંખથી લાલાશ જોવાને બહાને એણે તારા ગાલનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારથી મને એ ડોક્ટર ઉપર અણુગમો આવ્યો છે. હું એને રબ આપી દેવાનો છું.’

‘એમ ઘેલાં ન કાઢ. આવો વહેમી ક્યાંથી થઈ ગયો?’

‘ઘેલાં કાઢવાની તને એકલીને જ છૂટ મળે એમ તું ધ્રુએ છે, નહિ?’ શરદે કહ્યું, અને માધવીએ બેચાર ક્ષણ શરદની સામે તાકીને જોયું. તે કાંઈ પણ બોલી નહિ. અને બંને વચ્ચે ફેલાયેલી અશાંત શાંતિનો ભાર અસહ્ય થઈ પડવાથી માધવી ઊભી થઈ અને પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ. શરદ પોતાને સ્થાને બેસી જ રહ્યો હતો; તે ઊઠ્યો નહિ. એના મનમાં ઊભરાતા અનેક તર્કવિતર્કને ઢાંકીને તે બેઠો હતો. ઘણું ઢાંકવા છતાં તેનું મુખ વ્યથતાનું ભાન કરાવ્યા સિવાય રહ્યું નહિ. અડધે કલાકે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જ માધવી તેની પાસે પાછી આવી ત્યારે પણ શરદના મુખ ઉપર ઘેરાયેલું વાદળ નિર્મળ બન્યું ન હતું. માધવીને જોતાં શરદની જે આંખો આનંદથી ચમકી ઊઠતી તે આંખમાં આનંદને સ્થાને કટાર ચમકતી હોય એવો ભાસ માધવીને થયો. શરદની પાસે ઊભા રહી માધવીએ બહુ જ સૌમ્યતાપૂર્વક કહ્યું :

‘તૈયાર થવું નથી, શરદ?’

‘ના.’

‘પણ તેં તો જવાનું વચન આપ્યું છે. તું નહિ આવે તો એ મિત્રોને જોડું લાગશે.’

‘ભલે મેં વચન આપ્યું; મારે એ વચનનો ભંગ કરવો છે.’

‘અરે પણ તેમને જોડું લાગશે તેનો તેં વિચાર કર્યો?’

‘હા, મેં વિચાર કર્યો છે. તું એકલી જઈશ તો તેમને જોડું નહિ પણ વધારે સારું લાગશે.’

૧૮૦ : હીરાની ચમક

‘શરદ્ ! તને આજે શું થયું છે? તું કોઈના ઉપર ચિડાયો છે? મારા ઉપર કાંઈ જોટું લાગ્યું છે?’ માધવીએ જરાક તેની બાજુમાં બેસી તેનો હાથ પકડી પૂછ્યું.

‘મને જે થયું હશે તે ખરું. તું તારી મેજે જા. અને બેટલા મિત્રો, ઓળખીતાઓ અને સગાંવહાલાંઓ હોય તેમને રાજી કર.’

માધવીનું મુખ એકાએક તંગ બની ગયું. સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલા ભાવ પોતાના પતિના હૃદયમાં ઊછળી રહ્યા હતા એ તેને અસહ્ય લાગ્યું. તે ઊભી થઈ. ક્ષણભર પતિ સામે જોયું. અને વાંકી ભૂકુટિ કરી તેણે જરા પગ પછાડી ચાલવા માંડ્યું.

એકાએક શરદ્ ઊભો થયો અને તેણે ખૂમ પાડી :

‘ક્યાં જાય છે?’

‘તું જાણે છે પછી મને કેમ પૂછે છે?’ માધવીએ પણ જરા સખતાઈથી જવાબ આપ્યો.

‘મને મૂકીને શું જવું છે?’

‘મેં ક્યાં કહ્યું કે હું તને નથી લઈ જવાની? તને સાથે લેવા માટે તો હું અહીં આવી છું.’

‘એટલે તું મને સાથે લે’ એમ? મારી સાથે તું નહિ, ખરું ને?’

‘તને કંઈ વળગાડ તો નથી વળગ્યો ને?’ સહજ હસીને મુખ ઉપરની તંગ રેખાઓ હળવી બનાવીને માધવીએ કહ્યું. માધવીને લાગ્યું કે કોઈ પણ કારણે આજ હઠ અને રોષમાં આવેલા પતિને સહજ હળવાશથી, સહજ હાસ્યથી, મુલાયમ બનાવી શકાશે. પરંતુ

૧૮૧ : હીરાની ચમક

શરદ્ના મુખ ઉપર એક હઠની રેખા વધારે વધી અને તેણે કહ્યું :

‘હા, મને વળગાડ વળગ્યો છે.’

‘તો કોઈ ભૂવાને બોલાવીએ!’ હજી હાસ્ય ચાલુ રાખી માધવીએ કહ્યું.

‘જેમાં તેમાં તને પરપુરુષ જ સાંભર્યા કરે છે! બોલાવવામાં

પણ ભૂવો...બ, તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં.

‘મારે કોઈ પણ જગાએ જવું નથી. આજથી આ ઘરના ઉમરાની બહાર હું નીકળીશ નહિ. બસ ને?’ માધવીએ કહ્યું.

અને જરાક તિરસ્કારપૂર્વક હસીને શરદ બોલ્યો : ‘જોઈએ, એ પણ કેટલા કલાક ચાલે છે તે!’

અને આ સાંભળતાં જ માધવીએ પોતાના ગળામાં પહેરેલો મોતીનો કંઠો તોડી જમીન ઉપર પટકચો અને બહાર નીકળવાને બદલે તે પાછી પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

એ દિવસ પછીથી માધવી કદી ઘરની બહાર નીકળી નહિ અને તેને મળવા અને નીરખવા આવતાં પુરુષોનાં ટાળાંને પોતાની સમક્ષ આવવાની મના કરી. એ ક્ષણથી શરદ પણ બંને તેને અણુ-ગમતો થઈ પડ્યો હોય તેમ માધવીએ શરદ સામે હસીને પ્રેમથી ફરી જોયું જ નહિ.

શરદને પોતાને તો પોતાનો ઇબ્બરો કાયમ થયો હોય એમ લાગ્યું. માધવીનું રૂપ તેને જોઈતું હતું, સ્મિત તેને જોઈતું હતું, પ્રેમ તેને જોઈતો હતો. માધવીની અતિલોકપ્રિયતામાં એ સઘળું વેડકાઈ જતું અટકાવવાનો જ તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એ તેનો નિશ્ચય ફળીભૂત થયો; અને જોકે માધવીનું રૂપ તેનું સ્મિત અને તેનો પ્રેમ અત્યારે ઢંકાઈ ગયાં હતાં છતાં એક દિવસ વીતે, અઠવાડિયું વીતે મહિનો માસ વીતે, એ સંપૂર્ણપણે સર્વ હક્કપૂર્વક સ્વાધીન થઈ જશે એવી તેની ખાતરી થઈ અને એ ખાતરીમાં તો સહજ મુખ મલકાવી પણ શક્યો.

૩

શરદનું મુખ તો મલક્યું, પરંતુ એ આંનંદમુદ્રા બહુ લાંબા સમય સુધી ચાલી નહિ. માધવીનું સ્મિત પોતાનું એકલાનું જ અને એ માટેના તેના પ્રયાસમાંથી પરિણામ એ આવ્યું કે માધવીનું સ્મિત તદ્દન અદશ્ય થઈ ગયું, અને તેના મુખ ઉપર માર્દવતાને સ્થાને

૧૮૨ : હીરાની ચમક

રેષાઓ દોરાવા લાગી. માધવીના પ્રેમને પોતાના તરફ વાળવાની તરફાળમાંથી એની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ કે માધવીનો પ્રેમ થીજ ગયો હતો કે વહી શકે એવો હતો તેની શંકા શરદને ઉત્પન્ન થવા લાગી. પરપુરુષોનો માધવીએ ત્યાગ કર્યો જ હતો, પરંતુ શરદને હવે લાગવા માંડ્યું કે માધવીનો દેહ અને માધવીનું મન તેનો પણ ત્યાગ પુકારી રહ્યાં છે. બોલાવ્યા સિવાય માધવી શરદની પાસે આવતી નહિ, આવતી ત્યારે તે કાંઈ બોલતી નહિ. અને તેના મુખ ઉપર સ્મિત લાવવાના શરદના સઘળા પ્રયાસો મિથ્યા જતા હતા. આબૂપણનો માધવીએ ત્યાગ જ કર્યો હતો, માત્ર હાથની ખંગડી અને લગ્નની વીંટી સિવાય. વસ્ત્રોમાં તેણે એવી સાદાઈ લાવી દીધી કે તેનાં અને તેની નોકરખાઈનાં વસ્ત્રો વચ્ચે ભાગ્યે જ કાંઈ તફાવત દેખાય.

શરદનું જીવન એકાએક ખારું બની ગયું, અને એ ખારાશને પ્રતાપે તેના પુરુષત્વના વાગેલા ધાવમાં લૂણુ ઉમેરાયું. શરદના દિલમાં પુરુષ સહજ કૂરતા જાગી અને એ કૂરતામાંથી માધવીના રિસાયલા છ'છેડાયલા, સંકોચાયલા, સ્વત્વ ઉપર તેણે ચોક્કી પણ મૂકી દીધી. માધવીના વર્તનમાં ધીમે ધીમે તેને સ્ત્રીચરિત્ર દેખાયું. સ્વપત્નીમાં સ્ત્રીચરિત્ર જોનાર પતિ ચોવીસ કલાક તેનો રખેવાળ બની રહે છે. સ્ત્રીચરિત્ર એટલે જ પતિને ભોળવવાની ક્રિયા; પછી એ ભોળવવાની ક્રિયા સ્મિતથી પણ થાય, રીસથી પણ થાય અને આંસુથી પણ થાય. માધવીની રીસમાં શરદને માધવીનું કાંઈ કરતૂક દેખાવા લાગ્યું, અને તેણે માધવીની આસપાસ જસૂસી જાળ પણ ઝિછાવી દીધી. પતિથી પત્નીની પહેરેગીરી પણ ચોવીસે કલાક તો ન જ થાય. વિશાળ ઉદ્યોગનો શરદ ચાલક હતો. અનેક વ્યવસાયોમાં તે જાંડો જિતરેલો હતો, અને ઘર છોડીને બહાર નીકળવાના તેને અનેકાનેક પ્રસંગો આવતા હતા.

એક દિવસ શરદ ઘેરથી નીકળી પોતાની ઓફિસે ગયો. એ દરમિયાન એના જેવડા જ એક યુવાન પુરુષે ઘરમાં આવી પ્રથમ શરદને મળવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી, અને શરદ ન હોવાથી શરદની પત્ની માધવીને મળવાની ઈતેબરી દર્શાવી. શરદને મળવા માટે તેને

ઑકિસે જવાનું કહેવામાં આવ્યું, અને માધવીને મળવાનું કહેતાં તેને એવો જવાબ મળ્યો કે માધવીની તબિયત સારી ન હોવાથી તે કોઈને મળી શકે એમ હતું જ નહિ.

‘માધવીની તબિયત સારી ન હોય તો તો મારે એને અવશ્ય મળવું જોઈએ.’ એ યુવકે કહ્યું.

‘પરંતુ એ અશક્ય છે. ડોક્ટરોની મના છે.’ નોકરે અને નોકર-ખાઈ બંનેએ એ યુવકને ખબર આપી.

ડોક્ટરોની મના બધા માટે ન હોય. મારું નામ દેશો તો માધવી પોતે જ મને બોલાવી લેશે...અને મારી હાજરીથી તેની માંદગીમાં તેને સારું પણ લાગશે.’ યુવકે કહ્યું.

‘આપનું નામ શું?’ નોકરે પૂછ્યું.

‘મારું નામ ગિરીશ.’ યુવકે કહ્યું. અને નોકર માધવી પાસે આ નામ લઈ જવાનો દેખાવ કરીને પાછો આવ્યો : પાછાં આવીને તેણે કહ્યું :

‘માધવીબહેન કોઈને પણ મળી શકશે નહિ.’

‘મને પણ નહિ?’ ગિરીશે જરા આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

‘આપને જે ખરેખર મળવાની ઇચ્છા જ હોય તો ઘરના માલિક શરદકુમાર ઘરમાં આવે ત્યાર પછી આવો. એમની હાજરી વગર કોઈ પણ પુરુષને માધવીબહેન મળતાં નથી.’ નોકરે જવાબ આપ્યો. અને અણુધાર્યું સત્ય બહેર પણ કરી દીધું.

‘વારુ. આજ તો મારે કામ છે. એક કલાકમાં મારે અહીંથી ચાલ્યા જવાનું. ફરી ક્યારે આવીશ તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ મારું આટલું કાર્ય તમે ન કરો?’ ગિરીશે કહ્યું.

‘હા જી. શું છે?’

‘આટલી મારી ભેટ માધવી પાસે લઈ જાઓ તો હું તમારો આભાર માનીશ.’ કહી ગિરીશે પોતાના ખિરસામાંથી એક ડબ્બી કાઢી, એ ડબ્બી ઉઘાડી અને નોકરોને બતાવી. એ ડબ્બીમાં બહુ સુંદર હીરાની બે બંગડીઓ અને બે હીરાનાં એરિંગ હતાં. એ ડબ્બી પાછી બંધ

૧૮૪ : હીરાની ચમક

કરી ગિરીશે નોકરખાઈના હાથમાં મૂકી અને એના ઉપર એક બસા કાગળના ચક્રતામાં લખ્યું :

‘ માધવીને ગિરીશ તરફથી બાળપણના એક ચિરસ્મરણીય પ્રસંગની યાદમાં.’ ડબ્બી સાથે કાગળ પણ તેણે મૂકી દીધો, અને જરા નિરાશ થઈને બહાર નીકળ્યો. બહાર શરદના બંગ્લાની પોર્ચમાં શરદની કારને પણ આંટે એવી એક કાર ઊભી હતી તેમાં ગિરીશ બેસી ગયો. અને એ ભારે કાર ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

માલિકો ધારે એનાં કરતાં વધારે ઊંડાણથી નોકરો ધરના વાતાવરણને સમજી જાય છે. કેટલા યે દિવસથી શેઠ અને શેઠાણી વચ્ચે બિચાબારું ચાલતું હોય એવી નોકરોને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. અને વિશ્વાસપાત્ર નોકરો જસૂસી કરતા જ હતા. એટલે તેમને ખાતરી થઈ કે જે પ્રસંગની તપાસ માટે શેઠ આતુર હતો એ જ પ્રસંગ આજ બની ગયો. ગિરીશ જેવા સોહામણા અને ધનિક યુવક માટે જ પત્નીપત્ની વચ્ચેનો ઝઘડો થયો હોવો જોઈએ અને શરદની ગેરહાજરીમાં ગિરીશ આવી માધવીને મળે નહિ અગર ક્યાંય લઈ જાય નહિ, અથવા કાંઈ બંને વચ્ચે આપ-લે થાય નહિ, તે જ જોવાની વિશ્વાસુ નોકરોની ફરજ આજ બજવાઈ શકાઈ એમ નોકરોને લાગ્યું. અને બંને નોકર અને નોકરખાઈ માધવીને કાંઈ પણ ખબર આપ્યા સિવાય, શરદની ઈતેબરીપૂર્વક રાહ જોવા લાગ્યાં.

નિત્યની માફક સંધ્યાકાળે શરદ આવ્યો. ધરનું વાતાવરણ હતું તેવું ને તેવું જ શોકપ્રસ્ત હતું. હસ્તે મુખે તેને લેવા સામે આવતી માધવી કેટલા યે દિવસથી તેની સામે આવતી ન હતી; ધરમાં હાસ્ય તો સંભળાતું જ ન હતું; અને માધવીની અવરજવરથી જગત રહેતું આખું ધર ખાલીખાલી જ લાગ્યા કરતું હતું. માધવી પોતાના ખંડમાં ખાલી આંખે, અને શૂન્ય મસ્તકે, એક ખુરશી ઉપર બેસી રહી હતી. શરદ કદી કદી આવતો એને તેને એકાક્ષરી જવાબમાં પતાવી પાછા જવાની માધવી ફરજ પાડતી. આજ પણ કાંઈ નિત્યપ્રયોગ આદરવામાં આવ્યો. પહેલાં કપડાં કાઢી સ્વસ્થ થઈ શરદ

માધવીના ખંડમાં આવી જતો. આજ વૈમનસ્ય પહેલાંની ઢબે પહેરેલા કપડે જ શરદ માધવીના ખંડમાં આવ્યો. માધવીએ તેના તરફ નેચું નહિ, એટલે શરદ તેની સામે આવ્યો અને કહ્યું :

‘ માધવી ! ’

‘ હં ! ’ શરદની સામે જોયા વગર માધવીએ જવાબ આપ્યો.

‘ હવે આમ કંટલો વખત ચલાવવું છે ? ’

‘ ઈશ્વર ચલાવે ત્યાં સુધી. ’

‘ નાહક ઈશ્વરને વચમાં ન લાવીશ. એમ કહે કે ગિરીશ ચલાવે ત્યાં સુધી. ’

‘ ગિરીશ ? ’ જરા સતેજ બની શરદની સામે જોઈ માધવીએ પૂછ્યું.

‘ હા, ગિરીશ. તું તેને ઝાળખતી લાગે છે. ’

‘ હું ગિરીશને જ નહિ, પરંતુ એ સિવાય ઘણા ઘણાને ઝાળખું છું. ’

‘ પરંતુ આ ગિરીશનું ઝાળખાણ કંઈ અવનવું જ લાગે છે. ’

‘ શા માટે અવનવું ? જેવાં ખીજાં ઝાળખાણ તેવું આ પણ ઝાળખાણ. ’

‘ એના કરતાં કાંઈ વિશેષ લાગે છે. ગિરીશના ઝાળખાણ-માંથી ભેટ સોદાગરના ભંડાર ખૂલતા લાગે છે. ’

‘ એ કશી ખબર મને નથી. હું એટલું જાણું છું કે મારા ઘાળપણમાં ગિરીશ નામનો એક મિત્ર મારી સાથે ભણતો હતો. ’

‘ મિત્ર ! હીરામોતીના દાગીનાની તને ભેટ આપી શકે એવો એ તારો મિત્ર હતો, નહિ ? ’

‘ ના; એ ગરીબ માખાપનો પુત્ર હતો. એ કદી મને ભેટ મોકલાવે એમ હું માનતી નથી. ’

‘ તો-જે, જરા આંખો ખોલીને, આ ડબી અને ડબીમાં મૂકેલા અલંકાર તથા ભેટ આપનારનું નામ. ’ કહી શરદે પોતાના ખિરુસામાંથી ડબી કાઢી એક નાના સ્ટૂલ ઉપર માધવીની આગળ મૂકી દીધી

૧૮૬ : હીરાની ચમક

બસૂસ નોકરોએ શરદને ભેટની ડબ્બી, અને ભેટ આપનારાનું વર્ણન આપી દીધાં હતાં.

‘મારે એ ડબ્બી જોવી નથી : મને ઘરેણાંમાં કશો રસ નથી.’ માધવીએ કહ્યું.

‘પરંતુ ગિરીશનાં આપેલાં ઘરેણાંમાં તને જરૂર રસ પડશે.’ કહી શરદે ચાંપ દાબી ડબ્બી ખોલી નાખી અને તેમાંથી ઝબકતાં ચાર હીરાનાં ઘરેણાં પ્રકાશી ઊઠ્યાં.

માધવીએ ઘરેણાં સહિત ડબ્બી ઉઠાવી પાસેની ખારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધી.

‘એમ દેખાવ કરે દોષ ઢંકાશે નહિ. ડોણુ છે એ ગિરીશ?’ શરદે ધમકાવીને કહ્યું.

‘દોષ ! દોષ હવે ઢંકાય એમ છે જ નહિ. તારી આંખ જ દોષથી ભરેલી છે, એટલે ખીજો છલાજ નથી. ગિરીશનું જે વર્ણન હું આપીશ તે તને ખોટું જ લાગવાનું છે. મારે એને ઝાળખાવવો નથી.’ માધવીએ જવાબ આપ્યો.

‘મારી આંખમાં દોષ ? તારા દોષ ભરેલા દેહને જરા કહેવા દે કે ગિરીશ ડોણુ છે. એ જાણ્યા વગર હું રહેવાનો નથી જ.’

‘આ આડાઈનું પરિણામ શું આવશે તે તું જાણે છે?’

‘જે પરિણામ આવ્યું છે તેના કરતાં ખીજા ડોઈ ખરાબ પરિણામની હું આશા રાખતી નથી. મારું અને તારું જીવન ભાંગીને તેં ભૂટો કરી નાખ્યું છે.’

‘અને છતાં તું મારા ઘરમાં એનપૂર્વક રહી શકે છે એ ભૂલીશ નહિ.’ પુરુષ વિકરાળ બને છે ત્યારે તે સ્ત્રીનું અહં ધવાય એવી જ વાણી ઉચ્ચારે છે. શરદે માધવીના અહં ઉપર છેલ્લો ફટકો માર્યો.

૪

માધવીની આંખમાંથી અગ્નિ ખર્ગો. એણે કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં ઊભાં થઈ ખંડની બહાર જવા માંડ્યું. અપમાનિત

શરદ ખૂમ પાડી ઊઠ્યો :

‘ક્યાં જાય છે, માધવી?’

માધવીએ પાછું ફરી ન જોતાં આગળ ડગલાં મૂક્યે રાખ્યાં. અને ગૃહના પ્રવેશદ્વાર નજીક આવી ચઢી. ઉશ્કેરાયેલો શરદ તેની પાછળ ગયો, અને ઘરની બહાર પગ મૂકતાં જ માધવીનો હાથ ઝાલી તેણે કહ્યું :

‘બહાર ક્યાં જાય છે?’

‘મને જ્યાં ફાવશે ત્યાં હું જઈશ મારો હાથ છોડો.’

‘હું તારો પતિ છું તે વાત તું ભૂલી જાય છે, ખરું?’

‘હું નથી ભૂલતી, તું ભૂલે છે. રક્ષણ આપી શકે તે પતિ, રક્ષણ ન આપે તેને શું નામ આપવું એની મને ખબર નથી. તું મારો પતિ નથી. તું મારો એક જુલમી પહેરેગીર છે. તારા પહેરામાં હું હવે નહિ રહી શકું.’

‘રીતસરનાં લગ્ન કરી આપણે પતિપત્ની બન્યાં છીએ, એ તને યાદ આપવું પડશે?’

‘હા, એ મને યાદ આપવું પડશે, અને તે અદાલતમાં જઈને તારી પત્નીનો કબજો મેળવવા તું કોર્ટમાં દાવો લાવજે. તે સિવાય તારો કબજો મેં ફેંકી દીધો છે.’ કહી માધવી હાથ છોડાવી એકાએક ઘરનાં પગથિયાં ઊતરી ઝડપભેર કમ્પાઉન્ડની બહાર ચાલી ગઈ. શરદને માટે આ અનુભવ તદ્દન નવો હતો. સ્ત્રી રિસાઈ ઘરમાં બેસી રહે એ શક્ય હતું : પરંતુ આવી સુંદર ભણેલી, પ્રતિષ્ઠા-સંપન્ન પત્ની તેનું ઘર છોડીને જાય, અને તે આમ નોકરચાકરોના દેખતાં, એ તેને કંપાવનારું દૃશ્ય થઈ પડ્યું હતું. માધવીની ઉત્પ્રતા અત્યારે સૌમ્ય બને એવી તેને લાગી નહિ. પ્રતિષ્ઠા તેને રોકતી હોત તો તે આમ ખુલ્લે છોજે તેનો હાથ છોડાવી કદી ચાલી ગઈ હોત નહિ. ગિરીશ નામના તેના કોઈક પ્રેમીએ માધવીને ભરમાવી છે, ચઢાવી છે, અને કંઈ ન બને તો લગાડવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે એમ એક પાસ તેને લાગ્યું. શું કરવું તેની એને કંઈ સૂઝ પડી

૧૮૮ : હીરાની ચમક

નહિ. માધવી પાછી ફરશે એમ પણ તેને એક સંભવ લાગ્યો. પરંતુ માધવીને ગયે પા કલાક થયો, અડધો કલાક થયો, અને છતાં માધવી પાછી ફરી નહિ ત્યારે શરદનું હૃદય ધડકી ઊઠ્યું. અને કલાક થયો ત્યારે તો શરદનું મન હાથમાં રહ્યું નહિ અને આખું ભરેલું ઘર અને ભરેલું શહેર તેને તદ્દન ખાલી લાગી ગયું. તેના હૃદયમાં પણ વ્યથા ઉપજવતી શૂન્યતા વ્યાપી રહી અને એકાએક તે ઊભો થયો, કાર મંગાવી અને કારમાં બેસી તેણે શોકરને હુકમ આપ્યો :

‘ઝડપ વધારે રાખો.’

‘ક્યાં લઈ જઈ, સાહેબ ?’ શોકરે પૂછ્યું.

‘જ્યાં લઈ જવાય ત્યાં. માધવીની પાછળ જવું છે અને એને પાછી લાવવી છે.’ શરદે કહ્યું. એનો હુકમ તદ્દન અદ્ધર હતો. બંગલામાં કાંઈ પતિ-પત્ની વચ્ચે ઝઘડો થયો છે અને “બાઈસાહેબ” કાંઈક ચાલ્યાં ગયાં છે એટલી હકીકત શોકર સુધી પહોંચી હતી. અને આછીપાતળી જસૂસી કરી ચૂકેલા શોકરને આ બનાવની પાછળનું વાતાવરણ સહેજ માલૂમ હતું. ઝાળખીતા, મિત્રો અને સગાંસંબંધીઓને ત્યાં શોકરે કાર દોડાવી. અને બાઈ સાહેબની ભાળ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ માધવીનો કોઈ પણ સ્થળે પત્તો લાગ્યો નહિ.

‘તળાવ ઉપર લઈ જા.’ કારમાં બેઠેલા શરદે શોકરને આજ્ઞા કરી. કદાચ રીસ ચઢાવીને માધવી તળાવમાં ડૂબી જવા માટે ચાલી ગઈ હોય એવો હૃદય હલાવતો થડકારભર્યો અદેશો શરદના મનમાં આવ્યો,

શોકરે ગામના સુંદર સરોવર ઉપર કાર લીધી. પૂનમનો ચંદ્ર આકાશમાં ખીલી રહ્યો હતો, અને આછાં વાદળાં ચંદ્રના તેજમાં રમતાં દોડતાં હતાં. ચંદ્રના પ્રકાશમાં સરોવર ઉપર એક નાનું મંદિર જેવામાં આવ્યું અને મંદિરની પાસે એક કાર ઊભેલી પણ શોકરને દેખાઈ.

‘પેલી કાર દેખાય છે એ નવી કાર ગામમાં આવેલી લાગે છે.’ શોકરે શરદને કહ્યું.

‘જેઈ આવ, કોની કાર છે?’ શરદે કહ્યું.

અને શોકરે મંદિર પાસે ગાડી લાવી ઊભી રાખી. તે નવી દેખાતી કાર પાસે ગયો, અને કારમાંથી સૂચના મળતાં શોકર મંદિરની અંદર તપાસ કરવા માટે ઝડપથી ગયો. શરદે પણ કારમાંથી નીચે ઊતરી સરોવરને કિનારે ચંદ્રની ચાંદનીમાં ડગલાં ભરવા લાગ્યો. અત્યારે ચંદ્રની ચાંદની તેના ઉપર અગ્નિ વરસાવતી હોય એમ તેને લાગ્યું. માધવી વગરનું જીવન શરદેને અકારું થઈ પડ્યું.

એકાએક શોકર દોડતો આવ્યો અને શરદેને કહેવા લાગ્યો :

‘સાહેબ ! બાઈસાહેબ અંદર મંદિરમાં છે.’

‘અંદર શું કરે છે?’ અત્યંત જિજ્ઞાસાથી દોડવાની તૈયારી કરતા શરદે પૂછ્યું. શોકરના મુખ ઉપર જરા ગ્લાનિ ફરી વળી. તેણે ધીમે ધીમે લથડતે અવાજે જવાબ આપ્યો :

‘અંદર તો કંઈ...ધાર્મિક વિધિ...થતી દેખાય છે.’

‘ધાર્મિક વિધિ? શેની?’ જરા ચોંકીને શરદે પૂછ્યું.

‘બાઈસાહેબ એક પાટલા ઉપર બીજા કોઈ પુરુષ પાસે બેઠાં છે; પુરુષ પણ પાટલા ઉપર જ બેઠો છે. અને બાઈસાહેબ એને ચાંલો કરતાં મને દેખાયાં.’

‘એમ ! શરદેની આંખમાંથી ઝેર વરસી રહ્યું. શરદેની જે શંકા હતી તે સાબિત થઈ. હજી ઘરમાંથી ગયે બે કલાક પણ થયા નથી એટલામાં છતે પતિએ માધવી બીજા પુરુષને ચાંલો કરી રહી હતી. મંદિરમાં ધસી ગયેલા શરદે અંદર જતાં શોકરનું વર્ણન સાચું પડતું જોયું. માધવી એક સુંદર યુવાનનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને બેઠી હતી, પરંતુ શરદેને ચમક સાથે લગ્નના હસ્તમેળાપ કરતાં કંઈક જુદો જ હસ્તમેળાપ દેખાયો.

માધવી એ પુરુષનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તેને રક્ષા બાંધતી હોય એવો ભાસ થયો. એટલું જ નહિ, માધવીનો સુકોમળ કંઈ પણ શરદેને સંભળાયો.

‘ભાઈ ગિરીશ ! આટલે વધે’ પણ તું મને યાદ કરી મારી

૧૬૦ : હીરાની ચમક

પાસે રાખડી બંધાવવા આવ્યો ! બહેનની આશિષ છે કે તું સો વર્ષનો થા, અને કદી પણ શંકા ન જીવજો એવી પત્નીને પામ !'

ધસીને આવતા શરદને રોષ એકાએક જિતરી ગયો. સાપની કાંચળી જેમ ખંખેરાઈ ખરી જતી હોય તેમ શરદ ખીલે જ શરદ બનીને આગળ આવ્યો. ગિરીશે અને માધવીએ શરદને નિહાળ્યો. માધવી કાંઈ બોલી નહિ. ગિરીશે ધારી લીધું કે આવનાર યુવક માધવીનો પતિ શરદ જ હોવો જોઈએ. તેણે કહ્યું :

'પધારો, શરદભાઈ !' અને પાસે પડેલો એક પાટલો લેવા તેણે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો.

'હવે બેસવું નથી. માધવી અને માધવીના ભાઈને મારે ઘેર તેડી જવા આવ્યો છું.'

'પણ શરદભાઈ ! હું માધવીનો સગો ભાઈ નથી. પરંતુ હું ભણતો ત્યારે અમારી બાલ્યાવસ્થામાં બહેને મને રાખડી બાંધી. એ રાખડીને પ્રતાપે હું અત્યંત ગરીબ અને નિરાધાર બાળક આજ મોટા ધનિક બની ગયો છું. મને લાગ્યું કે આજની બજેવે મારે ફરી બહેન પાસે રક્ષા બંધાવવી અને નવો આશીર્વાદ મેળવવો. વચમાં વર્ષોનાં વર્ષો વીતી ગયાં પરંતુ હું અને માધવી મળ્યાં ન હતાં. એટલે આજ સો માર્છલ છેટથી કાર લઈને હું બહેન પાસે આવ્યો છું. ગિરીશે પોતાનો લાંબો ઇતિહાસ ટૂંકાણુમાં કહ્યો. શરદે પૂછ્યું નહિ કે ગિરીશ સીધો પોતાને ત્યાં કેમ આવ્યો ન હતો. શરદ તો બણતો જ હતો. ગિરીશ ભેટ લઈને તારે ઘેર આવ્યો જ હતો પરંતુ શરદની આજ્ઞાએ તેને ઘરમાં પેસતો અટકાવી દીધો હતો. કદાચ માધવી ઘર બહાર નીકળી ત્યારે ફરીથી કાર લઈને ગિરીશ શરદના ઘર ભણી આવ્યો હોવો જોઈએ. અને રિસાયલી માધવીને જોઈ તેને કારમાં લઈ તે આ મંદિરના પોતાના ઉતારા ઉપર ચાલ્યો હોવો જોઈએ. વધારે પૂછપરછ કરવાની શરદમાં હવે શક્તિ રહી ન હતી. તેણે તો માત્ર એટલું જ કહ્યું :

'માધવી ! ભાઈને ઘેર લઈ લે. અને ત્યાં મીઠું મોં કરાવ.'

‘ભાઈથી બહેનને ઘેર બિતરાય જ નહિ.’ ગિરીશે કહ્યું.

‘આપને હું પાછા મોકલીશ, મોં મીઠું કરાવીને.’ શરદે કહ્યું.

‘એક શર્તે ભાઈ આવશે. તારા બધા જ મિત્રોને આજે રાત્રે બોલાવ અને બધાને જ હાથે હું રાખડી બાંધું ત્યારે.’ માધવીએ ટકોર કરી.

‘તારી એક પણ શર્ત હવે એવી નહિ હોય કે જેને મારી મંજૂરીની જરૂર પડે. તારો બોલ એ જ મારો જીવનમંત્ર.’

ચંદ્રના મુખ ઉપરની કાળું વાદળું ઓસરી ગયું. શરદ અને માધવીના મુખ ઉપર પણ પથરાયેલો શ્યામ પડદો ખસી ગયો અને માધવીએ આખી દુનિયાના પતિદેવોની મસ્કરી કરી. શરદ અને ગિરીશ બંને ખડખડ હસ્યા :

‘પછીથી દરરોજ આખા શહેરના પુરુષોને હું રાખડી બાંધીશ અને શરદ સિવાયના બધા જ પુરુષોને હાથે રક્ષાબંધન બંધાઈ રહે ત્યાં સુધી હું આંખે પાટા બાંધીને ફરીશ.’ માધવીએ કહ્યું.

‘એમ કેમ?’ ગિરીશે પૂછ્યું.

‘એમ જ હોય ! દરેક પતિ પત્નીના રૂપનો ઇબ્તરદાર છે !’ માધવી બોલી.

શરદ હસ્યો ખરો પરંતુ એણે ફરી માધવી ઉપર પહેરો ભરવાનું છોડી દીધું અને એનું ગૃહ હાસ્યથી કલ્લોલતું બની ગયું.

હીરાની ચમક

ખાનદેશમાં તાપીને કિનારે બુરહાનપુર નામનું નગર. આજ પણ એ નગર છે જ. મીર ખલીલ બુરહાનપુરનો સૂબો અને તેની પત્ની શાહબદા ઔરંગઝેબની માસી થાય. શાહબદા ઔરંગઝેબને અને તેના પિતા શહેનશાહ શાહબહાનને બહુ અને નહિ, છતાં એ બાહોશ શાહબદાને દક્ષિણ ગુજરાત, સિંધ અને મુલતાન જેવાં મહત્વનાં સ્થળોએ સૂબાગીરી આપવામાં આવતી હતી. અને મધ્યભારતના ગોન્ડ રાજ્ય સામે તેમ જ અફઘાનિસ્તાનમાં લડવા માટે મોકલવામાં આવતો હતો. બાહોશ શાહબદા પોતાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતો. માત્ર તેને લાગ્યા કરતું હતું કે તેની બાહોશીના પ્રમાણમાં તેના પિતા તેની કદર કરતા નહિ. શાહબદા ચુસ્ત મુસલમાન. પાંચ વાર નિમાજ પઢે, કુરાન લખે-વાંચે, મુસ્લિમ સંતોને પૂજે અને શરાબને અડકે પણ નહિ. તેના પિતા અને એના ભાઈએને દારૂની બહુ છોછ ન હતી. તેઓ મુસ્લિમ રીતરિવાજો પાળતા હતા ખરા; છતાં હિંદુ સાધુ-સંતો તરફ માનવૃત્તિ રાખતા હતા. અને વળી તેનો વડીલ ભાઈ દારા તો હિંદુ પંડિતો અને સાધુ-સંતોને પોતાની પાસે બોલાવી ગીતા, ઉપનિષદ્ સમજવા મથન કરતો.

રાજકુટુંબની આ બંને પ્રણાલિકા શાહબદા ઔરંગઝેબને જરા ય પસંદ ન હતી. એક ચુસ્ત મુસ્લિમ તરીકે ઔરંગઝેબ અન્ય-ધર્મીઓ સાથે જરા ય હળતોમળતો નહિ અને અન્ય ધર્મના જિંડા-ણુમાં જિતરવા મથતો પણ નહિ. દારૂ પ્રત્યે તેને અતિશય તિરસ્કાર. અને દારૂ પીનાર પ્રત્યે એથી પણ વધારે તિરસ્કાર. લપસી પડાય

એવું ઇસ્લામીપણું ઔરંગઝેબ કદી પસંદ કરે નહિ, અને લપસી પડનાર પોતાનો ભાઈ હોય કે બાપ હોય તોપણ તેમના હળવા હૃદય માટે તે તેમનો મનમાં તિરસ્કાર કરતો અને પોતાની પવિત્ર ધર્મચુસ્તતા માટે અંગત ગર્વ પણ સેવતો. પિતાપુત્ર વચ્ચે સતત છણુછણાટભર્યો સંબંધ ચાલ્યા જ કરતો. અને એક દિવસ તેને એકાએક દક્ષિણની સૂળાગીરી સંભાળવાનું શાહી ફરમાન મળી ગયું. દિલ્હી દૂર દૂર ફેંકાતા શાહબંદાને અણગમે તો ઘણો આવ્યો. દિલ્હી આગ્રાનો પ્રદેશ તેને ખૂબ ગમતો. હુકમનો અમલ તત્કાલ કરવાનો હતો, એટલે બીજે દિવસે પ્રભાતમાં આગ્રા તેને છોડવું પડે એમ હતું. એટલે તૈયારીના હુકમો આપી તે જમનાકિનારે સાંજે એકલો એકલો લટાર મારી રહ્યો હતો, અને મનમાં પિતાની અવકૃપા માટે પિતાના અસ્થિર હૃદયને દોષ દેવા લાગ્યો.

યમુનાતટ ઉપર એ જ વખતે એક સાધુ મોટી શિલા ઉપર ભાંગ ઘૂંટી રહ્યો હતો. નિર્વ્યસની શાહબંદાને આ સાધુ નિહાળી અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. પોતે ગાદીએ આવે તો માત્ર શરાબ જ નહિ, આસવ જ નહિ, પરંતુ સાધુઓનો ગાંજો અને ભાંગ પણ તે બંધ કરાવે ! સાચું મુસ્લિમપણું કોઈ પણ વ્યસનને આવકારે નહિ. અને તેણે ખુદને પ્રાર્થના કરી કે માનવબંધને નિર્વ્યસની બનાવવા, તથા સાચા ઇસ્લામને પુષ્ટ કરવા માટે પ્રભુ તેને દિલ્હીની શહેનશાહત અર્પણ કરે ! યમુનાતટ જેવી સાર્વજનિક જગ્યાએ કોઈ પણ પરધર્મી નશો કરવાની તૈયારી કરે તે એના રાજ્યમાં કદી પણ બની શકે નહિ એમ તેણે ધાયું. પિતાના નિર્બળ, નિર્માલ્ય અને નિરંકુશ રાજ્યમાં જ આવા બહેર સ્થળે સાધુને ભાંગ તૈયાર કરવાની તક મળી શકી. અમુસ્લિમ કૃત્ય અટકે એ ખાતર પણ ઔરંગઝેબે દિલ્હીનું રાજ્ય મેળવવું જ જોઈએ, એવો ઝડપી વિચાર તેના મનમાં ફરી વળ્યો. 'જય જમનામયા કી ! શાહબંદા લાગે છે !' ભાંગ રગડતા

સાધુએ કહ્યું. ઔરંગઝેબ સાધુની પાસે આવી લાગ્યો હતો. એના એકબે અંગરક્ષકો એની પાછળ દૂર હતા.

૧૯૪ : હીરાની ચમક

‘હા, હું શાહબદા છું. મને એક નવાઈ લાગે છે કે ખુદાને માર્ગે જવાનો ઢોંગ કરનાર માણસ આવું વ્યસન કેમ કરી શકે?’ ઐરંગઝેબે સાધુની પાસે આવીને કહ્યું.

‘હું આ ભાંગ લસોટું છું, તેને આપ વ્યસન કહો છો, નહિ? વ્યસનથી પણ પ્રભુ પાસે વહેલા પહોંચાતું હોય તો વ્યસન પણ ધર્મ બની જાય.’ સાધુએ કહ્યું.

‘એ ધર્મ જ ખોટો છે જે વ્યસનનો માર્ગ પ્રભુનો માર્ગ માને છે. હું જે શહેનશાહ હોઉં તો...’ ઐરંગઝેબે વાક્ય પૂરું ન કર્યું.

‘શહેનશાહ આપ થાઓ એવાં બધાં જ લક્ષણ આપના મુખ ઉપર દેખાય છે.’ સાધુએ કહ્યું.

‘ખોટી ખુશામત કરવાની જરૂર નથી. વ્યસન ઉપરાંત ખીજું પણ તમે પાપ કરી રહ્યા છો.’ ઐરંગઝેબે વાક્ય પૂરું ન કર્યું.

‘વ્યસનને, વ્યસનીને, પાપીને, પાપને, આમ તિરસ્કારો નહિ, શાહબદા! હું કદી ડોઈની ખુશામત કરતો નથી. સાચું કહું? ઊંડાણમાં જોતાં મને કાંઈ કાંઈ દેખાય છે, તમારા જીવનમાં...શહેનશાહ તો છે જ...પણ...’ સાધુએ કહ્યું.

‘કેમ અધું બોલી અટકી ગયા?’ ઐરંગઝેબે પૂછ્યું.

શહેનશાહ તનું ભાવિ તેને માટે નિર્માણ થયું હતું એ કથન ગમ્યું ખરું, પરંતુ સાધુને હજી કંઈ કહેવાનું બાકી હતું એમ ઐરંગઝેબને લાગ્યું.

વ્યસન રહિત હો તો તેનો ધર્મડ ન કરશો. માનવી વ્યસનથી બચે છે, ખુદાની કૃપા વડે...તમે પણ, શાહબદા! ખુદાની કૃપાથી જ નિર્વ્યસની રહ્યા છો. એનું અભિમાન રાખશો તો એકાદ વખત જરૂર પછડાશે.’ સાધુએ કહ્યું.

‘હું પછડાઉં, વ્યસનમાં? અશક્ય! પક્કો સાચો મુસ્લિમ, ખીજા રજવાડી મુસ્લિમો જેવો નથી કે જે તમારા સરખા કાફરોની ભવિષ્યવાણીથી ભોળવાઈ જાય.’ ઐરંગઝેબે કડકાઈથી જણાવ્યું.

‘એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મને યાદ કરજો. એ પ્રસંગ આવવાનો

જ છે.' સાધુએ કહ્યું.

'અને ન આવે તો ? કેટલાં વર્ષમાં તમારું ભવિષ્ય ખરું પડવાનું છે ?' ઝૈરંગજીએ જરા તિરસ્કારપૂર્વક હસીને કહ્યું.

'આ વર્ષમાં જ, શાહબદા !' સાધુએ કહ્યું.

'એમ ન થાય તો...આ જમનાકિનારે તમારે મુસલમાન બની જવું...કબૂલ છે ?' ઝૈરંગજીએ પૂછ્યું.

'મને સાધુને ઇસ્લામ અને આર્ય ધર્મ સરખા જ છે. અમે વ્યસની સઘળા વટલેલા. એકઠે ધર્મ અમારો નહિ. જીવનમૃત્યુની રમત જોતા અમે મસ્તાન ધર્મછાપથી પર થઈ ચૂક્યા છીએ. શાહબદા ! મારું એ ભવિષ્ય ભાખેલું ખરું પડે તો તમારા ખીબ ભવિષ્ય તરફ પણ તમે નજર કરજો. એ પણ મને દેખાય છે.'

'એમ ? મને ખિવરાવવો છે કે ચમકાવવો છે ?' ઝૈરંગજીએ પૂછ્યું.

'બેમાંથી એકઠે નહિ ! ચમકાવવા હોત કે ખિવરાવવા હોત તો હું તમારી શહેનશાહતને જોઈ શક્યો ન હોત...ખૂબ ખૂબ ખીલશે...મહાન કહેવાશો...આખું હિંદ એક વાર તમારા ચરણ તળે હશે. પરંતુ મન સંકોડશે તો આખી શહેનશાહત તમારા દેખતાં જ ડગ મળી જશે...' સાધુએ જાંડે જાંડે જોઈને કહ્યું.

'ખીજું કંઈ ?' શાહબદા ઝૈરંગજીએ જરા રમૂજથી આ વ્યસની સાધુને ખીલવવા પ્રયત્ન કર્યો.

'અને ખીજું એ જ કે આપની ડગમગતી મોગલાઈ ઉપર છેલ્લો નિઃશ્વાસ નાખવા આપ જમનાકિનારે આવી પણ શકશો નહિ, જે જમનાકિનારા ઉપર આપ મને પ્રશ્ન કરી રહ્યા છો તે !' કહીને ભાંગનો લોટા ભરી આખો લોટા સાધુએ ગટગટાવ્યો. 'જય જમનામયા' કહી સાધુએ જમનાજળમાં કૂદીને ડૂબકી મારી. થોડી વાર સુધી ઝૈરંગજી તેને જોઈ રહ્યો, પરંતુ એને પાણી બહાર નીકળેલો ન જોતાં બેદરકારીથી ટહેલતો ટહેલતો તે પાછો કર્યો.

ખાનદેશને ગુજરાતને એક બનાવતી નદી સૂર્ય દેહા - તાપીને એક કિનારે ખુરહાનપુર નગર અને સામે કિનારે અઈનાબાદી મહેલ અને મહેલની આસપાસ વિશાળ બગીચો. મોગલ સૂબાઓની સૂબાગીરી સૂબાઓને મુઢ્ઢી અને લશ્કરી બંને સૂતાઓ આપતી. સૂબો આખા સૈન્યનો સેનાપતિ પણ ખરો, અને રાજ્યભાગ તથા ખંડાણી ઉધરાવનાર શ્રેષ્ઠ અમલદાર પણ ખરો. કામ વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ ગયેલાં હોય એટલે જ્યાં સુધી કોઈ નાજુક કે જોખમલયુક્ત કામ માથે ન આવે ત્યાં સુધી સૂબાઓને મોજશોખ માટે તથા રંગરાગ માટે ઘણો વખત મળતો. ખાનદેશના સૂબા મીર ખલીલને તો ખુરહાનપુરમાં કચેરીએ જવું પડે અને પ્રાંતમાં ફરવું પણ પડે. પરંતુ સૂબાની બેગમને કચેરીમાં કોઈ કામ હોય નહિ, મહેલ અને બાગબગીચો મુઢ્ઢી ફરવાનું મન થાય નહિ એટલે મીર ખલીલની પત્ની તો તાપીકિનારે અઈનાબાદ બગીચામાં જ પોતાનો સમય પસાર કરતી. સાહેબી અને ઠઠારામાં સૂબાગીરી શાહી રુઆબને પગલે ચાલતી એટલે સૂબાની બેગમની આસપાસ અનેક નોકર-સ્ત્રીઓ હાજર રહેતી. કોઈ નોકરડીને ગાતાં આવડે, કોઈ નોકરડીને કેશગૂંથણ આવડે, કોઈ ગુલામસ્ત્રી ગંભીર વાર્તા કહેવાની કલામાં પ્રવીણ હોય તો કોઈ કોઈ ગુલામસ્ત્રી હાસ્યરસની વાર્તા કહેવાનાં પ્રવીણ હોય. કોઈ સ્નાનક્રિયામાં પ્રવીણ હોય, તો કોઈ વસ્ત્રાભૂષણની ક્રિયામાં પ્રવીણ હોય. કોઈ શતરંજ-ચોપાટ પણ સરસ ખેલી શકતી હોય અને કોઈ દોડવાની રમતમાં પ્રવીણ હોય. કોઈ નોકરસ્ત્રી સખી બની સૂબાના મહેલનાં અને મોગલ રાજમહેલની બેદલરમની વાતો કહેતી હોય, તો કોઈ મૌન સેવતી દાસી આખા જનાનખાના ઉપર જસૂસી કરતી હોય. બેગમ સાહેબાને જે વખત જેવી જાતનો આનંદ જોઈતો હોય તેવે વખતે તેવી જાતનો આનંદ આપવા માટે ગુલામસ્ત્રીઓનું એક મોટું સૈન્ય સૂબાના મહેલમાં બેગમની આસપાસ તૈયાર જ હોય. એ યુગમાં ગુલામગીરીની પ્રથા

ખરી. પરંતુ આજ જે પ્રકારનું દાસત્વ કરાવવામાં આવે છે તે પ્રકારના દાસત્વ કરતાં એ યુગની ગુલામગીરી વધારે કઠણ નહિ હોય. ઘણી દાસીઓ તે સખીઓ બની રહેતી,

એ તાપીકિનારે ઝઠનાબાદી રાજમહેલમાં પોતાની માસીને ત્યાં ઔરંગઝેબ આવ્યો. દક્ષિણની અણુગમતી સૂબાગીરી પિતાએ તેને માથે મારી હતી; એ સૂબાગીરી સાચવવા દક્ષિણ જતાં જતાં તે ખાન-દેશમાં માસીને ત્યાં કેટલાએક દિવસ રહ્યો અને વળી પિતાની ખફર્ગી વહોરી લીધી.

પણ એ ખફર્ગી વહોરવાનું કંઈ કરણ ?

ઔરંગઝેબ આવ્યો તેને બીજે જ દિવસે તાપીકિનારે સુંદર બગીચામાં ફરવા લાગ્યો ઝઠનાબાદ બગીચો ખૂબ ગમી ગયો. વિશાળ બગીચામાં ફરવાના. રમવાના, સંતાવાના અને કારસ્થાનો માટેનાં બહુ બહુ અનુકૂળ સ્થળો હતાં. યુવાન શાહજહાદો ફરતાં ફરતાં એક વૃક્ષઘટા પાસે આવી ચઢ્યો. એ ઘટામાંથી હળવું હળવું સંગીત - સ્ત્રીકંઠનું સંગીત ચાલ્યું આવતું હતું. કડક મુસ્લિમ ઔરંગઝેબ સંગીતનો તો દુશ્મન, પણ ડાણુ જાણે કેમ આજે તાપીના શીતળ પ્રવાહે, તે બગીચાની ઉત્તેજક સૌરભે તેને સંગીતઅભિમુખ બનાવ્યો. ધીમું ધીમું, ઝીણું ઝીણું, ટુકડે ટુકડે ગવાતું ગીત તેને ચોટ લગાડી ગયું.

‘ ડાણુ આવું સુંદર ગાનાર આ બગીચામાં હશે ? ’ તેના હૃદયે પ્રશ્ન કર્યો અને તે વૃક્ષઘટાની બહુબહુ નજીક આવ્યો. નજીક આવતાં તેણે જોયું કે એક અદ્ભુત સૌંદર્યવતી યુવતી ફરતી ફરતી કાંઈક ગાતી હતી અને ન પહોંચાય એવા વૃક્ષે લટકતાં ફળને તોડવાને માટે વચમાં વચમાં ફૂદકો પણ મારતી હતી. ઔરંગઝેબની નજર તે બાજુએ પડી, અને તે જ દાણુ એ યુવતીએ એક ફળ તોડવા ફૂદકો માર્યો.

શાહજહાદો પાંપણ પણ હલાવ્યા સિવાય આ નાનકડી સૌંદર્ય ફળને નિહાળી રહ્યો. તેણે જાતે ઘણી ફાળો ભરેલી હતી, ઊંચી અને લાંબી. તેણે ઘણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પણ ફાળ ભરતાં જોયાં હતાં. પરંતુ આ યુવતીની ફાળમાં તેને વાદળામાં ઊડતી, રમતી, ફૂદતી

૧૯૮ : હીરાની ચમક

વીજળીનો ભાસ થયો. એનાં કપડાં પણ એની ગતિ સાથે જ ઝેલાં લેતાં હતાં અને તેના સૌંદર્યને પાર્શ્વભૂમિ અર્પતાં હતાં. તે ગાતી જાય અને ફળ વીણતી જાય; ઊંચા આવેલાં ફળને માટે ફૂદડો ભરતી જાય અને હસતી જાય. આમ કરતાં કરતાં તેનું ઉત્તરીય પણ અવ્યવસ્થિત બની ગયું અને રમતમાં તેને ભાન પણ ન રહ્યું કે એક યુવાનની નજર તેના દેહ ઉપર ચોંટી રહી છે.

એકાએક ઔરંગઝેબ તેની નજીક ગયો અને બોલ્યો : 'હું થોડાંક ફળ ઉતારી આપું? હું તમારાથી ઊંચો છું.'

યુવતી એકાએક ચમકી. તેણે ધાર્યું ન હતું કે ડાઠ યુવક તેની ફળ તોડવાની રમત નિહાળતો હશે. શરમાતાં શરમાતાં, વસ્ત્રને સહજ ગભરાટપૂર્વક ઠીક ઝોઠીને તેણે જવાબ આપ્યો : 'ના જી. ફળ પૂરતાં થઈ ગયાં છે.'

'તમારે અત્યારે ફળ કેમ તોડવાં પડે છે?' ઔરંગઝેબે પૂછ્યું.

'શહેનશાહના શાહબદા અહીં પધાર્યા છે. બેગમ સાહેબા કહેતાં હતાં કે શાહબદાને કેરી બહુ ભાવે છે. આ આંબાની કેરી બેનમૂન ગણાય છે, એટલે શાહબદા માટે હું લઈ જઈ છું.' યુવતીએ કહ્યું.

'એ શાહબદા હું જ હોઉં તો?' ઔરંગઝેબે જરા હસતાં હસતાં પૂછ્યું. ઔરંગઝેબની આંખમાં મસ્તી વધતી જતી હતી.

'બેઅદબીની મારે માફી જ માગવી રહી. વૃક્ષ સાથે મારે આવી જંગલી રમત નહોતી કરવી જોઈતી...મહાન શાહબદા સમક્ષ.' યુવતીએ શરમાતાં-ગભરાતાં જવાબ આપ્યો.

'જંગલી રમત? મને એ રમત ગમી ગઈ હોય તો?...એ રમત જોયા પછી તો મને ઇનામ આપવાનું મન થયું. અને મારે માટે કેરી ચૂંટતી હતી એ સાંભળી મને ઇનામ આપવાનું વધારે મન થયું છે. કહો, શું ઇનામ આપું?' ઔરંગઝેબે યુવતીને પોતાની દૃષ્ટિમાં ભરી લેતાં કહ્યું.

'ઇનામ? નામવર! હું તો બેગમ સાહેબાની એક નાચીજ દાસી છું. આપનાં મને દર્શન થયાં એ મારે મન ખુદાના નૂરનાં

દર્શન થયાં. એટલું ઇનામ મારા જેવી દાસીને માટે વાલું છે.' યુવતી બોલી.

'દાસી ! તારું નામ શું?' ઔરંગઝેબે પૂછ્યું.

'આ દેહને હીરાને નામે સહુ કોઈ પોકારે છે.' યુવતીએ જવાબ આપ્યો.

'હીરા ! નામ પાડનારે બહુ જ સાચું નામ પડ્યું છે. હું તને દાસીપણામાંથી મુક્ત કરી હીરા તરીકે મારે ગળે ભેસ્વી દઉં તો?'

'શાહબદા ! આપની ખ્યાતિ તો એક ભારે મજહૂબી પરદેજ-ગારની છે. આસમાનમાં ઝુલતા અક્ષતાબને જમીન ઉપરનો આગિયો શું ખેંચી શકે? અને તેમાં ય નામદાર ! હું બેગમ સાહેબાની બાંદી છું. જીવનભર આ મહેલાત સાથે જડાયલી છું.' સહજ નિઃશ્વાસ સહ હીરા બોલી; અને આવા એક રાજપુત્ર સાથે આટલી લાંબી વાત તેનાથી થઈ ગઈ તેને માટે તોબાહ કરતી તેણે શાહબદાને સલામ કરી, પીઠ ફેરવી આગળ પગલાં ભર્યાં.

'હું માશી પાસેથી તને માગી લઉં તો?' હીરાની પીઠને ઔરંગઝેબે સંભળાવ્યું. ક્ષણભર મુખ પાછું ફેરવી ઔરંગઝેબ તરફ ન સમજાય એવી દષ્ટિ નાખી હીરા ઝટપટ ત્યાંથી મહેલમાં ચાલી ગઈ. જતાં જતાં તેણે ઔરંગઝેબના હૃદયને મીઠો પરંતુ અસહ્ય ધાવ કર્યો. સ્ત્રી અને સંગીત બંનેથી પર રહેવા મથતો શાહબદો આજ સ્ત્રીલુપ્થ બની ગયો.

ગુલામો, દાસીઓ અને બાંદીઓની એ યુગમાં કાંઈ ભારે કિંમત ન હતી. વળી એ ભેટ સોગાદમાં કે દહેજમાં આપવા જેવી માનવ-વસ્તુઓ ગણાતી હતી. માશીને પોતાના માનીતા ભાણેજનું મન જોત-જોતામાં સમજાઈ ગયું. અને તે છ દિવસે ઔરંગઝેબને હીરાની ભેટ મળી. પરિણીત બેગમની નજર બહાર દાસીઓના દેહ સાથે માલિક કાવે તે રમત રમી શકતો. ઔરંગઝેબે તે રાત્રિએ દાસી હીરાને પોતાના શયનગૃહમાં બોલાવી તેની પાસે સંગીત સાંભળવા આગ્રહ કર્યો. હીરા પોતાની ગાયકી માટે બહુ જ વખાણાતી. ઔરંગઝેબના શયનગૃહમાં

૨૦૦ : હીરાની ચમક

તે એકલો જ હતો. ઔરંગઝેબનું માનસ હીરા ન ઝોળખે એવી તે અજ્ઞાત ન હતી. એ ય આવી સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈને. સંગીતનું એકાદ સાજ પણ તે સાથ લઈ આવી. અલખત, કોઈ પણ સાજિંદા વગર ઔરંગઝેબની ગાદીની સામે તે નમ્રતાપૂર્વક બેસી ગઈ અને પોતાના મુખને અધુરું પોણું ઢાંકેલું રાખ્યું.

ઔરંગઝેબે તેની ખબર પૂછી અને તેને સુંદર સંગીત સંભળાવવા વિનંતી કરી. હીરાએ પોતાના કંઠને ખામી ભરેલો જણાવ્યો; શાહબદા સમક્ષ ગાઈ શકવા જેવી પોતાનામાં આવડત નથી એવી પણ બહેરાત કરી; અને અત્યંત આગ્રહ થતાં પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતનું કારણ પણ હીરાએ બતાવ્યું. અંતે ઔરંગઝેબે કહ્યું:

‘હીરા! આ બધા તારા બહાનાં છે. તું જાણે છે કે હું તને સાચા દિલથી ચાહું છું. પછી તું મારી વિનંતીને કેમ નકારે છે?’

‘નામવર! મારે આપના પ્રેમનું પારખું જોવું છે. આપનો પ્રેમ સાચો હોય તો આપ મારી પણ વિનંતી સ્વીકારો, એટલે હું આપને મનભર સંગીત સંભળાવીશ.’ હીરાએ કહ્યું.

‘તારે માત્ર શબ્દોચ્ચાર જ કરવાનો રહે છે. માગ માગ; જે માગે તે આપું!’ ઔરંગઝેબે કહ્યું.

‘શાહબદા! મારે હાથે શરાબનો એક ઘૂંટડો આપ પી લો એટલે બસ. હું જીવનભર આપની દાસી થવાને સર્જાયલી છું તે સાચી આપની દાસી જ રહીશ.’ હીરાએ પોતાની આંખ ચમકાવી પોતાની માગણી ઔરંગઝેબ પાસે રજૂ કરી. ઔરંગઝેબ ચમકી ઊઠ્યો અને બોલ્યો :

‘હીરા! તને કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ મારી આસપાસ શરાબના રંગબેરંગી કુવારા ઊડે છે છતાં હું સાચો મુસલમાન એક ટીપું પણ મારા દેહ ઉપર પડવા દેતો નથી. તારી આ માગણી હું પૂરી કેમ કરી શકું?’

‘તો આપ માલિક છો. હું માત્ર એટલું જ સમજીશ કે શાહબદાનો મારે માટેનો પ્રેમ ક્ષણિક છે. પળવારમાં પ્રગટ થઈ તે હોલ-

વાઈ જવાનો છે ।’ હીરાએ જવાબ આપ્યો.

‘હું તને તારા દાસીપદમાંથી જાંચકી મારી પરિણીત બેગમ બનાવું તો ? તો પછી તને મારા પ્રેમની ખાતરી તો થશે ને ?’
ઐરંગઝેબે અત્યંત આજ્ઞાવૃત્તિ કરી.

‘મોગલ શાહબંદાએને બેગમોની ક્યાં ખોટ પડે એમ છે ? પ્રેમની વાત કહી એટલે હું દાસી હોઉં કે બેગમ હોઉં તોપણ એક વાર મેં શર્ત મૂકી તે પાછી ખેંચી લઉં તો હું આપના મનથી પણ બેતબેતામાં ઊતરી જઈશ. બેગમ બનવાનું લાગ્ય હોય તો યે મારી આ શર્ત એક વાર કબૂલ થાય તો જ મારા મનને ખાતરી થાય ।’ હીરાએ કહ્યું.

ઐરંગઝેબ ખૂબ વિચારમાં પડ્યો. તેણે હીરાને ઘણું ઘણું સમજાવી, પરંતુ તે એકની બે થઈ નહિ. ઐરંગઝેબ હીરા પાછળ એટલો ઘેલો થયો હતો, અને એની ઘેલછા એટલી બધી વધતી જતી હતી, અને બાહોશ કલાધરી હીરા એ ઘેલછાને ધીમે ધીમે એટલી પ્રબળવલિત કરતી જતી હતી કે અંતે ઐરંગઝેબે તેને કહ્યું :

‘લાવ હીરા ! જીવનમાં પહેલી જ વાર તારા પ્રેમને ખાતર, તારા ભાવિની ખાતરી આપવા માટે, કદી ન કરેલું કાર્ય કરી એક ઘૂંટડો શરાબ તારે હાથે પીશ.’ અને હીરાએ પોતાની પાસેથી એક નાનકડી રૂપાળી સુરાઈ બહાર કાઢી. સુંદર કાચના પ્યાલામાં થોડો સરખો શરાબ રેડ્યો અને તે ઐરંગઝેબના મુખ સામે ધર્યો.

ઐરંગઝેબે જેવો પ્યાલાને હોઠે અડાડ્યો કે તરત હીરાએ પ્યાલાને પાછો ખેંચી લીધો અને ઐરંગઝેબને અત્યંત પ્રસન્નતા-પૂર્વક તે નિહાળી રહી.

‘કેમ હીરા ! શું થયું ? પ્યાલો કેમ પાછો ખેંચી લીધો ?’

‘હીરાને આપે તો બેગમ બનાવવાનું વચન આપ્યું. દાસી મટી બેગમ બનવાની લાયકાત હીરામાં હોય તો હીરા કદી એક પાક મુસ્લિમ શાહબંદાને શરાબનો ઘૂંટડો પાઈ બ્રષ્ટ ન જ કરે, નામવર ! મને ખાતરી થઈ ગઈ કે આપનો પ્રેમ સાચો જ છે. સામેથી મારો પ્રેમ

૨૦૨ : હીરાની અમક

પણ સાચો છે એ દર્શાવવા હું મારા પ્રિયતમને પાક મજહૂબમાંથી નીચે તો ન જ ખેંચી લાવું. ખસ, નામવર ! હવે આપ કહો એટલે હું મારું ગીત શરૂ કરું ।' કહી હીરા ઊભી થઈ અને તેણે સુરાઈ, પ્યાલો અને શરાબ ત્રણે બારીમાંથી નીચે ફેંકી દીધાં અને ઐરંગઝેબને ભ્રષ્ટ થતાં બચાવી લીધો.

એ રાત્રે ઐરંગઝેબે હીરાનું સંગીત પણ સાંભળ્યું. બીજે દિવસે વચન આપ્યા પ્રમાણે તેણે હીરાને બેગમનું માનવંતું સ્થાન આપ્યું.

એ જ ઐરંગઝેબની સુપ્રસિદ્ધ બેગમ પ્રિયતમા હીરા ઝહીનાબાદી.

રાત્રે સૂતી વખતે ઐરંગઝેબે અલ્લાની ખૂબ પ્રાર્થના કરી. અને હૃદયને આભારની લાગણીથી ભરી દીધું. એ આભારની લાગણીમાં પ્રભુ સાથે હીરાનો પણ ભાગ હતો.

માત્ર પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી સૂતાં સૂતાં તેના કાનમાં એક ભણુકાર વાગ્યો :

‘ જય જમનામૈયા કી. ’

અને ઘડીભર ઐરંગઝેબની દષ્ટિ સમક્ષ ઐરંગઝેબનું ભવિષ્ય ભાખી રહેલો પેલો જમનાકિનારાનો સાધુ ભાસ રૂપે દેખાયો.

રમણલાલ વ. દેસાઈ

વડલા શા વિશાળ કુટુંબની જવાબદારી વહેતાં, વડોદરા જેવા મહત્વપૂર્ણ ને પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં ઉચ્ચ કક્ષાની વહીવટી કામગીરી દક્ષતાથી બજાવતાં, સંગીત-વ્યાયામ-રમતગમત-પુરાતત્વ-સામાજિક સેવાકાર્ય એવા અનેકવિધ શોખ સાથે લેખનને પૂરક-પોષક એવી સંશોધનપ્રવૃત્તિમાં સતત રમણાણ રહેતાં રહેતાં માતબર અને મબલખ સાહિત્યનાં સર્જન દ્વારા ગુજરાતને અડધી સદી સુધી આ

સિદ્ધહસ્ત સર્જકે પોતાની સાથે રાખ્યું હતું. રમણલાલ વ. દેસાઈનાં સાહિત્યસર્જન પાછળ ગુજરાત ઘેલું હતું. એમની નવી નવલ ક્યારે બહાર પડે છે તે જોવા-જાણવા ગુજરાતનો વિશાળ વાચકવર્ગ ઉત્કંઠિત રહેતો. એમનાં પાત્રો પરથી સંતાનોનાં નામ પડાતાં ! ત્યારે સંસ્કારિતાનો એક માપદંડ 'ર. વ. દે.નું સાહિત્ય વાંચ્યું છે કે નહિ' તે હતો. કેટકેટલા નવોદિત અને પછીથી પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો પ્રેરણાસ્ત્રોત હતા ર. વ. દે.. એક આખા યુગને એમણે પોતાના સર્જનમાં સમેટ્યો અને

બીજા યુગોનાં ચિત્રણ-અર્થઘટનમાંયે એને વિવિધ સંદર્ભે સાંકળી લીધો છે. આ યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર આજેય હોંશથી વંચાય છે. એમના વિપુલ સર્જનના અમર વારસાને એમની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે, ફરી એકવાર કલાત્મક કાયાકલ્પ કરી, પુનઃ પ્રકાશિત કરતાં ગૌરવ અને આનંદ અનુભવીએ છીએ...

જન્મ: ૧૨-૫-૧૮૯૨

નિધન: ૨૦-૯-૧૯૫૪